E. Asson

Üldine ajalugu

XIX s. II pool ja XX s. I veerand

(Gümnaasiumi lõppklassi kursus)

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS
1934

E. Asson

Üldine ajalugu

XIX s. II pool ja XX s. I veerand

(Gümnaasiumi lõppklassi kursus)

19294

Noor-Eesti Kirjastus Tartus
1934

Korrektor Th. Michelson.

2
Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1934: 01209
156050

Trükitud „Kultuur'i“ trükikojas,
Tartus 1934. a.

A-8184

Saateks.

Käesolev „Üldine ajalugu: XIX s. II pool ja XX s. I veerand" on jätk eelmisele kursusele ja ühtlasi gümnaasiumi lõppklassi kursus. Vastavalt viimase ajalookongressi otsusele, mille on omaks võtnud Riigikoolivalitsus, algab see kursus 1848. a. liikumistega ja käsitleb ka Maailmasõjale järgnevat perioodi, kuigi vaid üldjoontes: lähem üksikasjalisem käsitlus teeks lõppklassi kursuse liiga pikaks.

Katkendid allikaist olen võtnud kas Flach & Guggenbühl'i »Quellenbuch«-ist või selliste riigimeeste memuaaridest, nagu Bismarck, Moltke — noorem, Asquith, Mustafa Kemal Paša, Gandhi jt. „Viiburi üleskutse" saamiseks tuli pöörduda Riigi Keskarhiivi poole, kus see leidus kohaliku vene sandarmivalitsuse materjalides. Kirjandusest olen peamiselt kasutanud »Propyläen-Weltgeschichte« ja Ullstein'i »Weltgeschichte« viimaseid köiteid.

Autor.

I. 1848. a. liikumised.

1848	— Veebruarirevolutsioon Pariisis.
1848—1849	— Prantsuse asutav kogu.
1851	— Louis Napoleoni esimene riigipööre.
1852	— Louis Napoleoni teine riigipööre.
1847	— tekib rahvusvaheline »Kommunistide Ühing«.
1848	— Märtsirevolutsioon Viinis.
1848	— Märtsirevolutsioon Berliinis.
1848—1849	— Frankfurdi parlament.
1848—1916	— Franz Joseph.
1849	— Reaktsiooni võit Saksamaal.

Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Suurkapitalistide võimutsemine Louis Philippe'i (loe: lui filipp) päevil ei võinud kauaks jäädа püsima. Kesk- ja väikekodanlus, talupojad ja töölised ei leppinud sugugi olukorraga, sest riigijuhtimine toimus ainult rahameeste, s. o. kaubandus-tööstusliku aristokraatia huvides. Haritlaste ja keskmiste kodanlikkude kihtide ettepanekud — vähendada valimistsensust ja kõrgema haridusega isikuid varanduslikust tsensusest hoopis vabastada, lükati parlamendi ja valitsuse poolt tagasi. Kuningas Louis Philippe ja tema peaminister Guizot (loe: gizoo) leidsid, et demokraatlikkude elementide juurdetulek nõrgestab valitsuse võimu, ja seisid sellepärast kõigile uuenduspüüdeile vastu. Guizot vastanud töölissaadikutele: „Tehke tööd, saage rikkaks — ja teil ongi käes valimisõigus.“ Kuid see rahvast eraldumine, isegi keskkihtide soovide ignoreerimine sai viimaks saatuslikuks Louis Philippe'i valitsusele.

1845. ja 1846. a. olid Prantsusmaal viljaikaldused, 1847. a. seltsis sellele tööstuslik kriis. Esimese järgu toiduained kallinesid, vabrikud jäid ületoodangu tõttu üksteise järele seisma,

pangad läksid pankrotti, levis tööpuudus. Valitsus, selle asemel, et rahvast aidata kriisi ajal, teeb takistusi välisvilja sisseveoks ja summutab kõik väljaastumised väevõimuga. Keskkihid leiavad nüüd, et valitsust tuleb sundida järeleandmisele, sest muidu võivad puhkeda tõsisemad rahvaliikumised. Otsustati apelleerida rahva poole, korraldades üle maa bankette, kus esinesid kõnedega opositsioonierakondade tegelased, arvustades valitsuse poliitikat ja rõhutades parlamendi reformi vajadust. Bankettidega loodeti süvendada rahvas valitsusevastast meeleolu. Valitsusest usuti, et opositsiooni kasvamine sunnib teda järeleandmisele. Kuigi üle maa korraldati 80 banketti umbes 40 000 osavõtjaga, ei heidutanud need põrmugi Guizot'd,

Franz Guizot.

ta jäi kõigi nõuete vastu külmaks ja uskus, et juulimonarhiat ei suuda kõigutada ükski jõud. Kui 22. veebruaril 1848 taheti korraldada Pariisis suur bankett, keelas peaminister selle. Aga siis ilmusid Pariisi elanikud, peamiselt töölised ja üliõpilased, hiiglameeleavaldusele. Tekkisid kokkupõrked rahvuskaartlaste ja manifestantide vahel. Rahvas ehitas barrikaade ja valmistus suuremale vastupanule. Kui järgmisel päeval ärev meeleolu edasi kestis, otsustas kuningas tagandada Guizot', sest tagurliku peaministri tagandamine oli üks manifestantide peanõudeid. Sama 23. veebruari õhtul olid uued verised kokkupõrked tänavail. Veel öösi vastu 24. veebruari kindlustusid töölised suure hoolega, ehitades barrikaade. Päeva saabumisel puhkes võitlus valitsusevägede ja rahva vahel, mis lõppes seekord rahva kasuks. Sest valitsuse vägi oli lagunemisel: nii rahvuskaartlased kui ka sõdurid kakkasid üle minema revolutsionääride poole. Ka Louis Philippe'i isiklik ilmumine tänavale ei parandanud enam seisukorda. Juulimonarhia langes. Louis Philippe

avaldas troonilt lahkumise teate oma pojapoja kasuks ja põgenes. Kuid tema dünastia valitsemisest ei tahetud enam kuulda, mässaja rahvas nõudis vabariigi väljakuulutamist ja võimu üleandmist ajutisele valitsusele. Moodustatigi ajutine valitsus: peale kodanluse esindajate pääsesid sinna kaks sotsialisti: Louis Blanc (loe: lui blaan(g)) ja tööline Albert (loe: albäär). Esimest korda sai tööline valitsuse liikmeks. Ajutiselt valitsuselt nõudis mässaja rahvas kõigepealt vabariigi väljakuulutamist. Pea ilmuski raekoja seinale suur kiri, mis teatas rahvale, et „Prantsusmaa

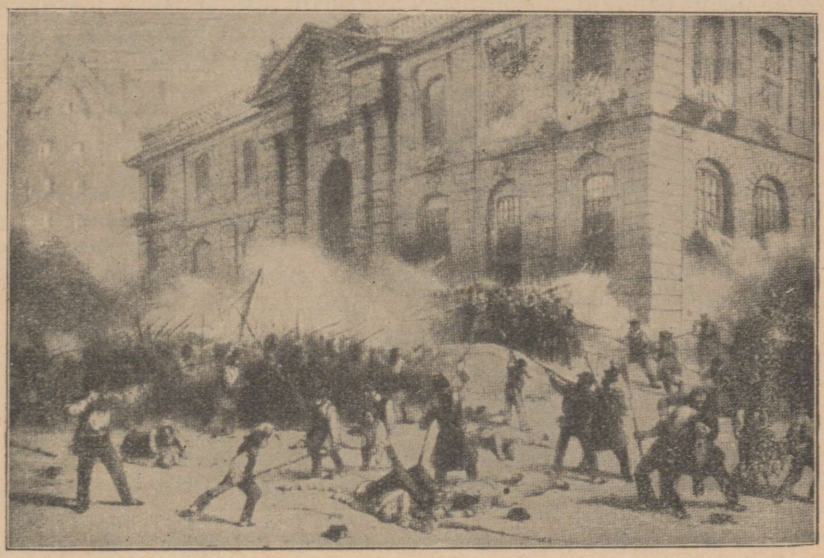

Pariis 23. veebr. 1848.

on kuulutatud üheks jagamatuks vabariigiks". Veel nõudsid töölised, et Prantsusmaa rahvuslipuks saaks töölisliikumise punane lipp. Läks siiski korda massidesse niivõrt mõjuda, et vabariigi lipuks tunnustati kokkuleppel tuntud kolmevärviline vabaduslipp punase rosetiga. Edasi pidi ajutine valitsus end kohustama muretsema tööd ja leiba kõigile.

„Prantsuse vabariigi valitsus kohustub muretsema ülalpidamist töölistele töö läbi. Ta kohustub muretsema kõigile kodanikele tööd. Ta tunnustab tööliste õigust ühineda assotsiatsioonidesse oma tööst kasusaamiseks . . ." (Ajutise val. dekreet 25. veebruarist.)

Selle dekreedi elluviimiseks nõudsid töölised tööministeeriumi asutamist. Ajutine valitsus piirdus komisjoni

asutamisega, mille eesmärgiks pidi olema töötavate hulkade seisukorra uurimine ja tööliste olukorda parandada taotlevate seaduseelnõude väljatöötamine asutava kogu jaoks. Komisjoni esimeheks nimetati Louis Blanc, esimehe abiks Albert. Komisjoni asukohaks määrati Luxemburgi loss, mispärast see komisjon on ajaloos tuntud Luxemburgi komisjoni nime all. Louis Blanc katsus igati tõsta selle komisjoni tähtsust, kutsudes temast osa võtma Pariisi organiseeritud tööliste ja tööandjate esindajaid. Kuid komisjoni tegelik tähtsus oli väike, komisjon pidi piirduma ainult teoreetiliste vaidlustega, sest tal puudusid igasugused vahendid praktiliste kavatsuste teostamiseks. Ainuke nimetamisväärne tulemus oli see, et komisjoni ettepanekul ajutine valitsus avaldas dekreedi, millega piirati tööpäeva Pariisis 10 tunnini ja provintsis 11 tunnini.

Veebruarirevolutsioon Pariisis.

Oli kella üheksa ajal hommikul 22. veebruaril 1848, kui liikvele pääsesid kuuldused eelseisvatest rahutustest La Madeleine'i kiriku juures nõndanimetatud reformbanketi puhul, millise ta osalised olid otsustanud sel päeval ära pidada hoolimata peaministri (Guizot) keelust. Kõigis elanikkude kihtides arutleti võimalikke sündmusi banketi järeldusena

Kuigi kõik asutised seisid lahti ja keegi neid ei mõtelnudki sulgeda, tegin ma korralduse, et meie äri suletaks, mis ka sündis.

Vaevalt oli see ka tehtud, kui suur rahvahulk meie läheduses d'Alger-Saint-Honoré tänava nurgal peatus ja otsekohe sealjuures improviseeris barrikaadi, vist esimese, mis sel hommikul üles kuhjati. Parajasti mööduv omnibus peatati, sõitjad sunniti välja tulema, hobused võeti rakmest lahti ja sõiduk kasutati ära teretulnud lisandina barrikaadile. Samaks otstarbeks läks ka voorimehe troska, mille juht hobusega vähimatki vastupanu avaldamata, hobune käe kõrval, minema sammus. Vahepeal oli jõudnud kogu ümbruskonnas levida teade barrikaadidest, milleks, olgu öeldud, kõik majaomanikud ja -elanikud igasuguseid majatarbeid kohale kandsid vabatahtlikult või ka mitte-vabatahtlikult . . . See ei pidanud aga kuigi kaua vastu, kuna ratsapolitsei salk veel samal päeval liikumise jälle jalule seadis. Kella kümne ajal nägin oma üllatuseks kogu tänava olevat külvatud täis klaasitükke. See oli võitlusabinõu ratsaväe vastu . . .

Nähtavasti tehti kõrgemal pool jõupingutusi kord jälle jalule seada, sest nägin bulvaritel peale lõunat valitsuse volinikke paljudes kohtades rahvaga kõnelevat ja lubadustega ning järeleandmistega meeli rahustada püüdvat. See näis olevat õnnestunud, sest õhtul särasid mitmed linnaosad ilutuledes. Inimeste jõugud käisid mööda tänavaid ning sundisid maju, kus laternaid veel väljas polnud, otsekohe neid üles seadma, keeldumise korral isegi kividega aknaid pildudes. Viimaks säras linn nii muinasjutulises tulemeres, millist ma veel enne polnud näinud. Tänavail ja kohvikuis kihas elu, näis, nagu oleks hädaoht möödas ja kord täiesti valitsemas. Olin koju minemas, kuna hiline aeg oli käes, ja mu tee viis üle bulvari, kus suur rahvahulk seisis tuledest lageda hoone ees. See

oli Guizot' asukoht. Õues valvas sõjavägi. Nagu mujalgi, nõuti ka siin laternate väljatoomist, millist nõuet aga keegi ei täitnud.

Rahva erutus sel puhul kui ka õuesoleva sõjaväeosa käitumine tundus mulle seesugusena, et ma soovitavamaks pidasin eemaldumisele asuda. Vaevu olin jõudnud ümber nurga, kui mu aimus osutus õigeks. Ohvitser andis käsu: „tuld!" ja sõdurid olid liigagi agarad selle täitmisel. Nad lasksid, mitte õhku, vaid otsekohe inimeste hulka, hoolimata süütutest pealtvaatajatest. Valukarjed ja vihaavaldused ühes hüüdega „relvadele! kättemaksu!" täitsid õhku Silmapilgud, mis unustamatuina meelde sööbusid . . . Kui kulutuli levis teade laskmisest läbi linna. Helisesid hädakellad, kogu öö sepitseti mitmesuguseid relvi ja seati end võitlusvalmis. Mõnelgi pidi relvaks jätkuma kaika otsa taotud suurest naelast või millestki samalaadilisest.

Öö oli möödas. Pariis oli hoopis teist nägu kui veel eile. Kuuldub trummipõrinat, relvastatud salgad käivad mööda linna. Olin parajasti trepil välja minemas, kui kuulsin väljast kära. Kostsid paugud. Kui kõik möödas, astusin kojast tänavale ja leidsin majaukse eest leivatooja pagaripoisi mahalastult . . .

Veel üks katse revolutsiooni vaigistamiseks: rahva hulgast tõusnud kindral Lamoricière, üldiselt väga lugupeetud, valiti vahemeheks. Nägin teda adjutandi saatel tänavaid mööda ratsutavat ja kähisevaks karjutud häälel rahvale midagi seletavat. Ainult see isik võis soodsal juhul midagi saavutada, kui asi ei pidanud õnnestuma. Palais Royal'i juures pidas ta kõnet, kui kostis pauk. See tabas kindrali hobust, kindral ise põgenes, põidlast kergelt haavatud . . . Nüüd õieti algasid mässuavaldused. Nagu see teisiti ei võinud ollagi, langes mõlemal pool hulk inimesi surnuina ja haavatuina. Väikesi vaheaegu laskmises kasutati surnute koristamiseks ja haavatutele abiandmiseks. Tuileries'st toodi välja kuningliku vapiga ilustatud tõld, see täideti millegi põlevaga ja süüdati põlema hoone kõrval, kus asusid sõjaväed. Hoone süttis ja varsti oli sõjaväe võim murtud. Usun mitte eksivat oletades, et ükski sõdur ei pääsenud, sest kes kuhugi ukse juurde jõudiski tungida, löödi sealsamas maha. Kas vangi ka kedagi võeti, ei tea ma ütelda . . .

Vahepeal sai teatavaks, et kuningas Louis Philippe on põgenenud ja rahvas võidu saanud. Nüüd kostis hüüd: „Tuileries' juurde!" Otsustasin kaasa minna rahvahulgaga . . . Paugutades, marseljeesi lauldes ruttasid võitlejad Tuileries'sse, treppidest üles, keppidega ja kaigastega lõhuti kõik, mis ilustistest, lühtritest, kujudest ja m. selletaolistest oli kättesaadaval. Kellelgi polnud julgust ulakusele vastu astuda . . . Astusin troonisaali lossi keskpaigas. Seal valitses juba elevus; rahvamehed olid parajasti trooni seinast lahti kangutamas. Sel puhul tundsin himu tükikene sellest mälestisena kaasa võtta, ei pääsenud aga küllalt lähedale. Nägin siiski varsti, et ma oma soovi siiski saan täita.

Nüüd oli aeg lossist lahkuda. Tulin välisukse juurde, üllatuseks leidsin aga valve olevat seatud uksele. Väljatulijad otsiti läbi, vähemad asjad lasti läbi, väärtasjade omandajad aga viidi kõrvale ja lasti peale pihtimist maha sealsamas. Pääsesin õnnelikult läbi. Vahepeal oli troon aknast välja visatud. Ta tõsteti õlgadele ja viidi Bastille'i platsile, kus ta ära põletati. Läksin veidi

maad ühes ja mul õnnestus trooni küljest murda väikene tükk ühes sarlaki ja sametiga. Hoian seda mälestisena suurest sündmusest nüüd juba üle 38 aasta.

(Jacques Schlatter, helveetslane, kellasepp, elas a. 1846—1849 Pariisis.)

Rahvuslikud töökojad. Tööliste isoleerumine. Tööstuslik kriis oli kutsunud esile tõsise tööpuuduse Prantsusmaal, eriti Pariisi kogunes suurel arvul töötuid; nende rahustamiseks tuli ka tegelikult midagi ette võtta. Luxemburgi komisjonile tegelikkude sammude astumiseks vahendeid mitte andes, asus samal ajal valitsus ise rahvuslikkude töökodade (need ei vastanud oma mõttelt Louis Blanc'i „ühiskondlikele töökodadele") asutamisele eesmärgiga lahendada tööpuudust ja näidata ühtlasi sotsialistlikkude ideede mõttetust. Töökodade organiseerimine usaldati sotsialismi vastase, avalikkude tööde ministri Marie (loe: marii) hoolde.

Niinimetatud hädaabitööd ei tasu end pea kunagi, sest tavaliselt puudub võimalus anda töötuile tööd nende oskustele, võimetele ja huvidele vastavalt. Töötud saadetakse harilikult ühisele tööle, arvestamata nende professionaalset koosseisu. Nii ette võetud tööd edenevad visalt, ei rahulda tööde korraldajaid ega töötegijaid; võrdlemisi väike tasu, mis töötuile tasuks saab, ei suuda samuti neid rahuldada aineliselt.

Ka minister Marie ei kogunud andmeid Prantsuse 1848. a. töötute professionaalse koosseisu kohta, isegi mitte nende arvu kohta, ei püüdnud neile muretseda tööd, mida nad olid harjunud tegema; ministril ei olnud isegi kavatsust rakendada „rahvuslikke töökodasid" produktiivsele tööle, näiteks raudteede ehitamisele, maanteede korraldamisele, kanalite kaevamisele, — töötud saadeti ühetoonilistele, vähese viljakusega mullatöödele, mis end muidugi ei tasunud. Sedagi tööd ei jätkunud igaks päevaks ja kõigile töötuile. Töökodade ülalpidamine aga läks riigile maksma umbes 70 000 franki päevas. Et samal ajal riigikassa tühi oli — viljaikalduste ja tööstusliku kriisi tõttu laekusid maksud väga visalt —, otsustas ajutine valitsus kõigilt maksumaksjailt nõuda lisamaksu ja pani ühtlasi ajutiselt seisma hoiusummade väljaandmise. Kõikjal seletati, et valitsuse sellised sammud olid vajalikud rahvuslikkude töökodade pärast, mis nõuavad hiiglasummasid endi ülalpidamiseks. Talupojad ja linna väikekodanlus, kes siiani olid võidelnud käsikäes töölistega, hakkasid nüüd nägema viimastes oma hädade põhjust. Tööliste pärast tuleb neil maksta raskeid makse ja võib-olla ilma jääda oma hoiusummadest. Nii levis pahameel tööliste vastu. Algas tõsine töölisvaenuline agitatsioon, mille tulemuseks oli tööliste isoleerumine. „Nüüd ei jää kodusõda tulemata", tähendas prohvetlikult Louis August Blanqui (loe:

ogüst blankii), tööliste silmapaistvamaid juhte 1848. a., arvestades töölistevastast agitatsiooni.

Samal ajal toimus ettevalmistus asutava kogu kokkuastumiseks. Tööliste juhid nõudsid asutava kogu valimiste edasilükkamist, kuni meeled rahuneksid. Isegi kaks suurt demonstratsiooni korraldati nende poolt, et sundida valitsust järeleandmisele. Kuid töölised jäid üksi; juba oli teostunud rahva lahkumine kaheks teineteist vihkavaks, kodanlikuks ja proletaarlikuks leeriks.

Asutava kogu valimised peeti aprillis. Need olid esimesed valimised XIX s., peetud üldiste, otseste ja salajaste valimiste põhimõtteil. Kõik meeskodanikud, kes 21 a. vanad, võisid valida, ja valitud saada need, kes olid 25 a. vanad. 4. mail 1848. a. astus see kogu kokku. Asutava kogu rõhuva enamuse moodustasid kodanlikud erakonnad. Revolutsiooni päevil moodustatud ajutine valitsus astus nüüd tagasi ja asutav kogu valis täidesaatva komisjoni, kelle kätte läks üle valitsev võim. Ei Louis Blanc ega Albert pääsenud sinna, uue valitsuse liikmeiks olid ainult kodanlased. Protestiks korraldasid töölised veel meeleavalduse 15. mail. Tungides asutava kogu ruumesse, kuulutasid nad selle laialisaadetuks ning täidesaatva komisjoni kukutatuks, avaldades ühtlasi uue revolutsioonilise valitsuse koosseisu, eesotsas Blanqui'ga. Kuid varsti saabusid valitsuse väed, kes kihutasid laiali demonstrandid ja vangistasid mässujuhid.

Tööliste olukord Prantsusmaal.

Äärmine elanikkude kuhjumine, ebatervislikud korterid, nakatavad eeskujud, armetud tööstusolud, ebakindlus tööturul, laste laostumine — need on suurte tööstuskeskuste üldised tunnused. Kõige troostitumad nähtused on ebatervislikud korteriolud ja laste tööjõu kuritarvitamine tööstustes. Nende kaudu kandub halbus edasi põlvest põlve. See tabab lapsi juba nende esimeses õitseeas, loob haiglase, põdura elanikkonna, kel puudub niihästi kehaline vastupanujõud kui ka kõlblad väärtused. Ükskõik mis pingutusi ka ei teeks riik ja kogukond selgitustöö alal: seni kui laps ei saa sündida ja elada tervislikus olukorras, seni kui ta enneaegselt aheldatakse vabrikutööle kooliskäimise asemel, pole midagi loota töölisklassi kehalise ja hingelise olukorra paranemise mõttes. Kõige otsemas mõttes vilets tööliskorterite olukord Rouen'is nõuab häbi ja inimsuse nimel põhjalikku, energilist ja kiiret parandust.

Kogu Prantsusmaa peab teadma, et meie kõrval elab tuhandeid inimesi halvemas olukorras kui oli ürginimeste elu. Sest metsrahval on õhku, Saint-Vivien'i linnajao elanikel puudub seegi. Need kohutavad korterid maksavad 60 santiimi ja kaks franki nädalas. Peaaegu ühelgi pole klaase aknaraamides. Alumised korrad on niivõrt niisked, et seinad on kattunud samblaga.

Ainuke abivahend on majade lammutamine. Keegi hing ei suuda kogu ulatuses hinnata nende kohutavate korterite hävitamise paremusi. Neist algab perekonna laostumine. Isa ruttab minema, otsides kõrtsist unustust vastikustundest, mida sisaldab kodu. Naine jääb koju lastega, kui mitte nälg teda ei sunni lapsi jätma nende endi või mõne heatahtliku naabernaise hooleks. Mees tuleb koju ainult selleks, et ohata või vanduda, ja harjub vähehaaval vägivallategudega, mis perekonna nõrgima ja õnnetuima osa ajavad meeleheitele. Olen hoolega uurinud paljude tööliste eraelu ja tihkan väita, et nende elamute ebatervislik olukord on kõige kurja juur, kõigi pahede, kogu sotsiaalse viletsuse põhjus.

(L. A Blanqui.)

Juuni päevad 1848. a. 15. mai katse oli mõttetu jõuproov, mille tagajärjel töölised kaotasid oma parimad juhid, aga vahekord kodanluse ja proletariaadi vahel muutus veel teravamaks. Kodanlikes ringkondades oli vaid üks soov — täiesti vaikima sundida töölised, nendes lõplikult hävitada sotsialistlikud ideed. Tööline pidi alistuma maksvale korrale ja elama, kuidas olud võimaldavad.

Pahameel rahvuslikkude töökodade suhtes aina kasvas seltskonnas; neis nähti vaid asutisi, mille peale valitsus kulutas suured summad ja mille tõttu kodanikelt võeti kõrgeid makse. Veel leiti, et nad mõjuvad töölistesse demoraliseerivalt, võõrutades neid tõsisest tööst, ja on riiklikult hädaohtlikkude käärimiste ääsiks. Peale 15. mai manifestatsiooni otsustas valitsus asuda rahvuslikkude töökodade likvideerimisele. Kuu jooksul võis neid lugeda kaotatuks. Kuna kodanlikud kihid selle üle tundsid heameelt, olid töölised viidud meeleheitele. Valitsuse poolt oli tehtud ettevalmistused võimalikkude töölisrahutuste mahasurumiseks ja Pariisi kaitse usaldatud sõjaministri, kindral Cavaignac'i (loe: kavenják) kätte.

23. juunil algasidki ägedad tänavavõitlused Pariisis; ühel pool valitsuse väed osavate kindralite juhatusel, teisel — töölised ilma juhtideta, ilma üldise võitlusplaanita ja halva varustisega. Ühel pool maksva korra kaitsjad, teisel — selle kukutajad. Ägedalt haarasid töölised relvad maksva kodanliku ühiskondliku korra kukutamiseks. Cavaignac ei tunginud mässajatele kohe kallale, ta laskis töölistel ette valmistuda, need kindlustusid idapoolses linnaosas — peamiselt St. Antoine'i (loe: sän(g) antuán) agulis — et siis nendega sõdida strateegia nõuete kohaselt. Ägedad võitlused kestsid neli päeva ja lõppesid muidugi tööliste kaotusega. Mitte ainult üksikud majad, vaid terved tänavad olid Cavaignac'i suurtükkide tulest muutunud rusuhunnikuteks. Tuhanded töölised langesid võitluses, ligi 3000 vangilangenuist mõisteti mahalaskmisele, mitmed tuhanded saadeti asumisele Cayenne'i (loe: kejenn).

Juunimässu tulemusena kadusid töölised poliitilise elu areenilt, sotsialistlikud ajalehed ja klubid suleti, tühistati 10-tunnilise tööpäeva dekreet, kitsendati üldiselt sõnavabadust. Hirm uute mässude eest pani rahva igatsema „kindla käe" valitsust. Algas sügavam reaktsioon, kui seda tundsid juulimonarhia päevad.

1848. a. konstitutsioon ja selle saatus. Asutav kogu oli kokku astunud uue vabariikliku konstitutsiooni väljatöötamiseks. See töö valmis 1848. a. sügisel. Uue konstitutsiooniga kuulutati Prantsusmaa „demokraatlikuks üheks ja jagamatuks vabariigiks". Suveräänne rahvas pidi teostama seadusandlikku võimu kolme aasta peale valitava legislatiivi kaudu, täidesaatvat võimu — nelja aasta peale valitava presidendi kaudu. Nii legislatiivi kui ka presidendi valimisel pidi maksma üldine, otsene ja salajane valimisõigus. President ei saanud vetoõigust seaduste suhtes, ka legislatiivi laialisaatmise õigus puudus tal, aga täidesaatva võimu teostamisel ei sõltunud tema rahvaesindusest. Ta sai oma võimu rahvalt, tema moodustas oma äranägemise järgi valitsuse, tema käsutada olid vabariigi sõjaväed, tema nimetas ja tagandas oma tahtmise järgi ametnikke. Nii olid administratsioon ja sõjaväelised jõud presidendi käsutada. Presidendil puudus vaid õigus saada kaks korda järjest presidendiks, küll aga jälle nelja aasta pärast.

Presidendiks valiti 10. dets. 1848. a. suure Napoleoni vennapoeg Louis Napoleon Bonaparte (loe napoleon(g) bonapárt). Tema nimetamisväärseks võistlejaks presidendi toolile oli vaid kindral Cavaignac. Teatavasti tegi Louis Napoleon juba juulimonarhia päevil katset riigipöördega, kuid siis oli tal poolehoidu vähe. Nüüd aga sai talle osaks suur rahva poolehoid: $5\frac{1}{2}$ milj. hääletas tema kandidatuuri poolt, ainult $1\frac{1}{2}$ milj. Cavaignac'i poolt. Louis Napoleoni toetasid talupojad, kes olid pettunud kodanlikust vabariigist tema suurte maksude pärast ja kes nägid suure Napoleoni võsus oma huvide kaitsjat; Louis Napoleoni poolt hääletas ka rõhuv enamus linnakodanlusest, kes lootis ainuvalitseja tiiva all (Louis Napoleonist arvati üldiselt, et ta ainuvalitsuse poole välja tüürib) elada rahulikumat elu.

Lõpetanud oma töö aasta jooksul, lahkus mai lõpul 1849 asutav kogu, andes aset legislatiivile. Uue rahvaesinduse 700 liikmest olid ligi 500 monarhistid, seega pooldas ainult vähemus veel vabariiklikku korda. Monarhistidel vaid polnud ühist kandidaati troonile, sest legitimistid püüdsid troonile viia Bourbon'ide võsu, orleanistid — Louis Philippe'i järglast. Kuid nad kõik ei tunnustanud vabariiki ja sellepärast sattusid nad

kohe vastuollu vabariiklastega legislatiivis. Erakondade tülides toetas prints-president muidugi monarhiste.

1850. a. viis legislatiiv läbi rea tagurlikke seadusi, mis piirasid trüki- ja koosolekute-vabadust ja kitsendasid valimisõigust. Uus valimisseadus lubas valida vaid neil, kes vähemalt 3 aastat oma valimisringkonnas olid elanud. Ligi 3 milj. kodanikku jäi selle tulemusena valimisõigusteta, need olid peamiselt töölised, kes tööotsimise huvides sageli elukohti vahe-

Napoleon III.

tavad. Legislatiivi reaktsiooniline tegevus langetas tema autoriteeti rahvahulkades, aga populaarsust võitis juurde printspresident, kes andis töölistele mõista, et sotsiaalkindlustuse seadused on vajalikud, kes talupoegadele ja linnakodanikele kinnitas, et majanduslikku läbikäimist tuleb elustada raudteede ja kanalite ehitamisega ning maanteede korraldamisega, kes kogu seltskonda püüdis veenda, et tema on see isik, kes suudab kokkukõlastada reaalelu Prantsuse suure revolutsiooni ideedega. Erilist tähelepanu pühendas Louis Napoleon sõjaväele, ta külastas sageli kasarmuid, kostitas sõdureid veini ja suupistetega, tasuks selle eest hüüti talle juba 1850. a. „elagu Napoleon!“ „elagu keiser!“

Hakkas lähenema uus presidendivalimiste tähtpäev. 1848. a. konstitutsioon keelas Louis-Napoleonil kandideerida, aga Louis Napoleon tahtis jääda presidendiks. Sellepärast kavatses tema riigipöörde. Asja kordaminekus polnud tal põhjust kahelda, sest sõjavägi ja ametnikkond olid tema käsutada ja rahvahulkade poolehoid oli temale ka enamvähem kindlustatud. Öösel vastu 2. detsembrit 1851 laskis ta vangistada silmapaistvamad legislatiivi tegelased, päeva saabumisel kihutas sõjavägi kokkutulnud rahvaesindajad laiali ja müürilehed teatasid rahvale, et legislatiiv on laiali saadetud, et üldine valimisõigus hakkab jälle maksma, et president avaldab uue konstitutsiooni, millega presidendi võimulpüsimise aeg määratakse 10 aasta peale. Siin-seal tehti siiski mässukatseid, kuid need suruti sõjaväe poolt veriselt maha. Louis Napoleon, keda ümbritses rahva silmis suure Napoleoni aupaiste, korraldas isegi rahvahääletuse tema poolt ettevõetud pöörde tunnustamiseks. 7½ milj. hääleõiguslikust kodanikust hääletas ligi 7 miljonit riigipöörde kasuks. Nüüd avaldas Louis Napoleon ka uue konstitutsiooni, mis oli koostatud VIII a. põhiseaduse eeskujul, mille järgi presidendist sõltuv senat oli riigiaparaadis tähtsaim organ. Novembris 1852 korraldati senati algatusel uus rahvahääletus, mis kuulutas prints-presidendi Louis Napoleoni Prantsuse keisriks Napoleon III nime all. (Napoleon II nime kannab ajaloos Napoleon I poeg, kuigi ta troonil pole olnud). Seekord oli riigipöörajal veel vähem vastuhääli kui aasta eest. 1. dets. 1852 anti St. Cloud (loe: sän(g) kluu) lossis temale pidulikult teada rahva otsus ja 2. dets. sõitis keiser Napoleon III Pariisi. Nii algas Prantsusmaal teine keisririik (1852—1870).

Saksamaa 1848. a. revolutsiooni eel. Tolliliidu loomisel a. 1834 oli kõigepealt suur mõju Saksamaa majanduslikku ellu. Siiani olid tollipiirid tugevasti takistanud Saksa sisekaubandust üksikute riikide vahel, nüüd võis kaubanduslik läbikäimine vabamalt areneda. Kodanlikele kihtidele avanes võimalus avaramaks majanduslikuks tegevuseks ja tee rikastumiseks. Järgnebki saksa kodanluse tõusuaeg. Tööstuses hakatakse tarvitusele võtma masinaid. Kuna 1824. a. kogu Saksamaal leidus kõigest 2 aurumasinat, oli neid 1837. a. Preisis üksi juba 300 ja kümne aasta pärast tõusis nende arv 1 139-ni. 1846. a. töötas Saksamaal juba 314 tekstiilvabrikut 45 000 töölisega. Niipea kui hakati tarvitama masinaid, tekkisid üksteise järele metallurgia tööstused, mille tõttu tõuke sai ka mäetööstus, eriti raua ja söe kaevamine.

Teiseks tähtsaks tööstust ja kaubandust edendavaks teguriks olid raudteed. Esimese raudtee ehitamisele asuti Saksa-

maal 1835. a. 1845. a. oli raudteevõrk Saksamaal 2 tuhat km. pikk, 1850. a. — 6 tuhat km. Raudteedel oli määratu suur tähtsus majanduslikus läbikäimises, nad osutusid parimaks liiklemisvahendiks nii odavuse kui otstarbekohasuse seisukohalt.

Hoolimata edusammudest, mis Saksa majandus sooritas 40-ndate aastate ümber, oli saksa tööstus ometi kaugele maha jäänud Inglise ja Prantsuse omast. Nagu veendusime, elas Saksamaa üle tööstusliku revolutsiooni märksa hiljem. Veel 40 ndail aastail töötas Saksamaal manufaktuurides ja kodutööndustes rohkem töölisi kui vabrikutes. Saksamaa mahajäämist tuleb seletada peamiselt tema kaugel asumisega suurtest läbikäimisteedest (ookeaniteedest) ja XIX s. esimesel poolel Saksamaal maksvate feodaalajast säilinud korraldustega. Kodurahvast polnud tööstussaaduste ostjat. Talupojad, kuigi juba isikliku vabaduse saavutanud, olid seotud feodaalkohustustega, ühes riigis enam, teises vähem. Lõuna- ja Lääne-Saksamaal peaaegu puudusid 1848. a. revolutsiooni eel feodaalkohustused, aga samal ajal lasusid nad Austria-Ungaris ja Ida-Saksamaal alles oma täie raskusega talupoegadel. Nõuti teolkäimist ja teiste keskaegsete kohustuste täitmist, muidugi ka õigel ajal riigi ja kogukonna kohustuste õiendamist ning kiriku kümnise maksmist. Eriti halvasti käis talupoegade käsi seal, kus mõisnikud olid muulased, nagu Böömis ja Ungaris, Transilvaanias ja Galiitsias, siin seltsis klassivaenule rahvuslik vaen — mille tõttu vahekorrad mõisnikkude ja talupoegade vahel olid äärmiselt teravad. Kuid Saksamaa riiklik killunemine ei võimaldanud talupoegadele ühinemist ühiseks võitluseks feodaalide vastu, samuti ei hoolinud talupoegadest saksa absolutistlikud ainuvalitsejad, kes, toetudes aadliseisusele, valitsesid oma riike mõisnikest ametnikega, kaitstes mõisnikkude huve. Sellepärast paranes XIX s. I poolel Saksamaal talupoegade olukord vaid seal, kus prantsuse revolutsiooniliste ideede mõju end otseselt ja täies ulatuses tunda andis, s. o. Reinimaades ja Lõuna-Saksas.

Tööliste seisukord halvenes muidugi masinatööstusele ülemineku ajastul. Nagu öeldud, töötas 40-ndail aastail suurem osa töölisi Saksamaal veel käsitsi. Käsitsitöötajate seisukord hakkas halvenema juba inglise masinatoodete võistluse tagajärjel, veel raskemaks muutus nende seisukord, kui Saksamaa ise hakkas masinatööstusele üle minema. Eriti rängalt said tööstuslikku revolutsiooni oma nahal tunda kodutööndajad ketrajad ja kangrud. Nad töötasid ööd ja päevad läbi ühes naiste ja lastega, saades tasuks oma vaeva eest ülesostjalt-kapitalistilt vaid „soolaraha". Nagu Inglismaal, nii tekkis ka Saksamaal üleminekuajastul tööliste rahutusi, mis avaldusid vabrikuhoonete purustamises ja masinate lõhkumises. Sileesias, kus kodukangrute seisukord oli kõige raskem, puhkes 1844. a. tõsine mäss ühe

ülesostja vastu, kelle töölised nõudsid tasu suurendamist. Meeleheitele viidud rahvahulk purustas tema majad ja laod ja lõi isegi tagasi Preisi valitsuse poolt kohale saadetud sõdurite salga. Alles siis, kui Preisi valitsus kangrute vastu välja saatis suurema väeosa ühes kahuritega, põgenesid ehmunud mässajad mägedesse. Vali karistus sai neile osaks ja Sileesia kangrute seisukord halvenes veelgi.

Sileesia mäss ei olnud poliitiline mäss, see oli vaid eluraskustega meeleheitele viidud kehvikute väljaastumine tööandjate vastu. Saksamaa võrdlemisi väikesearvulises töölisperes (Preisimaal moodustasid 40-ndail aastail töölised kõigest 3% rahvastiku üldarvust) ei olnud 1848. a. revolutsiooni eel veel ärganud klassiteadlik arusaamine oma seisukorrast. Kuid sotsialistlikkude ideede levimine Läänest oli juba alanud ja 40-ndate aastate lõpul sai ka Saksamaal alguse töölisliikumine.

Sileesia kangrute viletsus.

Äärmine vaesus ilmneb juba majade välimuses. Kõigil neil on näiteks puust korstnad. Küll püüab politsei neid nende tulekardetavuse pärast keelata, majaomanikkude vaesus aga tühistab kõik politseimäärused. Sageli aga peab suits endale väljapääsu otsima läbi augu õlgkatuses, kuna isegi seegi korsten puudub.

Tööstuspiirkonnis on seegi vaesuse tunnuseks, et ilusate ilmadega külatänavail näeb vaid üksikuid lapsi. Vähene töötasu sunnib vanemaid laste nõrka tööjõudu kergemateks töödeks kasutama juba neljandast eluaastast peale. Kui laps veel ei käi, pole ühtki hinge majas, kes teda võiks viia välja värske õhu kätte, sest isa ja ema istuvad telgede või voki ees, suuremad lapsed on poolimisega ametis ja väetimad peavad jääma tuppa või hälli. Vahetevahel tõukab lähedal istuv ema hälli jälle kiikuma, et laps töö juures ei segaks. Homme vahest tuleb juba lõngakoguja ja kui töö valmis ei ole, pole palgalootust. Talupoeg aga, kellelt kartulid ammu juba on laenuks võetud, ei anna enam võlga ja sellepärast on mõnigi kord rahutu lapse pärast, kui tal parajasti on hambad tulemas, majas nälg varaks. Mölder ja pagar, linakaupleja ja pruulija, kõik nad on võlausaldajaiks vaesele rahvale, kelle ainsamaks kindlustuseks on nende kaks kätt. Muidugi peab vaene rahvas kõige eest maksma kallimat hinda ja leppima halvema kaubaga, kui ta saaks puhta raha eest ostes. Sest ka laenaja ise pole kapitalist ja peab vähesega toitma oma perekonda ja iga laenu puhul peab ta kartma, et ta üldse midagi kätte ei saa.

Juba seitsmendat aastat pole need õnnetud endile saanud muretseda ühtki uut riidetükki, nende rõivastis koosneb vaid kaltsudest. Elamud lagunevad, ning puudub võimalus nende kohendamiseks. Kahe viimase aasta kartuliikaldus sunnib rahvast toiduks tarvitama loomakartuleid ja musta loomajahu. Leiba saab perekondades näha vaid suurte pühade ajal, sedagi pool naela viie-kuueliikmelise pere kohta. Kirikukuued on kõigil ammu juba müüdud või panditud. Inimesed häbenevad närudes minna kirikusse ja jäävad nii ka ilma hingetroostita. Möödunud talvel valitses siin kõige otsesem näljahäda. Sageli tuli kangrutel

end toita kopitanud kartulijahust hapu kliistriga. Seitsme-kaheksa-aastaseid lapsi, mitte ainult sängis, vaid ka tubades alasti, nägin ma paljudes kohtades suurel arvul. Siiski kinnitasid mulle kõik kohalikke olusid tundvad inimesed, et ma siin ei näegi veel tõelist häda, kuna ma olen tulnud maikuus. „Häda," seletas minule üks mäestikuküla vanemaid, „pole neid õnnetuid ajanud meeleheitetegudele vaid sellepärast, et kestev viletsus nad kehaliselt ja hingeliselt niivõrt on nüristanud, et neil puudub isegi roimaks vajaline teotsemisjõud."

(Aruanne Sileesia kangrute seisukorrast, 1844.)

Ühiskondliku mõtte areng Saksamaal. Oma enamuses absolutistlikud valitsused ei võtnud midagi ette ühiskondlikkude pahede kõrvaldamiseks Saksamaal. Liberaalne kodanlus nõudis samal ajal küll reforme, konstitutsioonilise riigikorra ja kodanikuvabaduste maksmapanekut, kuid ta piirdus vaid truualamlikkude petitsioonide esitamisega valitsustele, jäädes ootama, et valitsused ise teostavad reforme. Liberalismi kõrval kujunes Saksamaal juulimonarhia päevil radikaalne vool, mis oma poolehoidjaid leidis väikekodanlikkudes ringides, haritlastes ja õppivas noorsoos. Radikaalid ei uskunud Saksa valitsejate vastutulekusse. Mõjustatud „barrikaadide maast", s. o. prantslastest, kutsusid nad saksa rahvast üles võitlusse tagurlikkude valitsuste kukutamiseks ja vabariikide maksmapanemiseks. Radikaalide kandvaiks jõududeks olid „Noor-Saksa" ringidesse koondunud kirjanikud, eesotsas publitsist Börne ja luuletaja Heine. Ükskõiksed sotsiaalsete küsimuste vastu, pidasid radikaalid poliitilisi reforme küllaldaseks kõigi ühiskondlikkude pahede kõrvaldamiseks. Sotsiaalaatlejaiks hakkasid Saksamaal 40-ndate aastate lõpul Marx ja Engels.

Karl Marx (1818—1883), pärit Reinimaalt, juudi advokaadi poeg, õppis Berliini ülikoolis mõtteteadust ja omandas filosoofia doktori aukraadi. Elama asunud oma kodumaale, hakkas ajakirjanikuks-publitsistiks. Kuid oma teravate arvustustega maksva korra üle äratas ta võimude pahameele ja tema toimetusel ilmunud liberaalse Reini kodanluse häälekandja „Rheinische Zeitung" suleti. Marx siirdus nüüd Pariisi. Juba ajakirjanikuna koondas Marx oma peatähelepanu ühiskondlikele küsimusile. Omandanud Hegeli põhimõtte kõigi nähtuste seaduspärasest arengust, tutvunud prantsuse ja inglise sotsialistide õpetustega ja Prantsusmaal ning Inglismaal alanud võitlusega tööliste ja kapitalistide vahel, jõudis Marx otsusele, et ajaloolise arengu määrav jõud ei ole abstraktne idee, nagu väitis Hegel, vaid inimene ise oma materiaalse ümbruse mõjul kujunevate mitmekesiste huvide ja tungidega. Inimkonna ajalugu on üksikute rahvaklasside omavaheline võitlus, mille tagajärjel teostuvad ühiskondlikud reformid.

Samuti mõtles Friedrich Engels (1820—1895), ka pärit

Reinimaalt, rikka töösturi poeg. Isa ülesannetel viibis ta kauemat aega Manchesteris, kus tutvus põhjalikult inglise tööstuse ja tööliste seisukorraga. Tutvunud veel inglise ja prantsuse sotsialistlikkude õpetustega ning inglise majandusteooriatega, kaasa teinud inglise tšartistliku liikumise, jõudis ka Engels otsusele, et ajalugu on klassivõitlus, et see võitlus eriti terava kuju omandab kapitalistlikus ühiskonnas, kus lepitamatus vaenus teineteise vastu seisavad kodanlus ja proletariaat. Kapitalistlik valmistamisviis võimaldab määratute rikkuste kuhjumise suurkapitalistide kätesse, sest suurkapitalistidega ei suuda võistelda

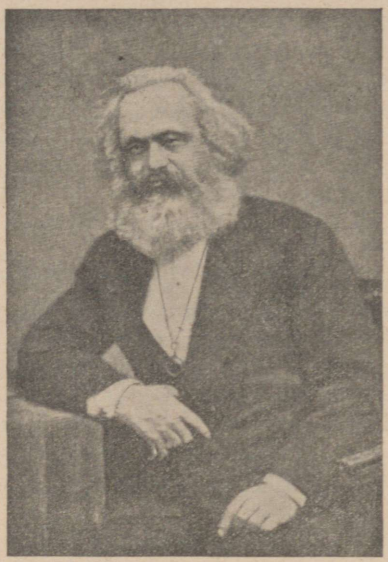

Karl Marx.

ei väiketööstus, kesktööstus ega väikemaapidamine ja need hävivad. Viimaks koonduvad võistluse tagajärjel kõik varad vähestesse kätesse.

Kapitalistid ei hooli töölistest, nad suruvad neid majandushikku viletsusse. Aga ühine häda ühendab töölisi, loob neist ühise võimsa tööväe, mis siis, kui varad on kuhjunud vähestesse kätesse, kukutab kapitalistliku korra ühes kodanluse võimutsemisega. Engelsi arvates pidi Inglismaal peagi puhkema sotsiaalne revolutsioon, mis annab poliitilise võimu töölistele. Oma vaateid avaldas Engels kirjatöös „Töötavate rahvaklasside seisukord Inglismaal".

1844. a. tutvus Engels Pariisis Marx'iga; mõlemate sotsiaal-

aatlejate vahel tekkis kohe püsiv sõprus ja siitpeale algas nende mõlemate koostöö. Oma klassivõitluse teooriaga oli Marx samuti jõudnud proletariaadi suurte tulevikuülesannete tunnustamiseni. Mõlemate kaasvõitlejate ülesandeks sai siitpeale proletariaadi ettevalmistamine sellele ülesandele.

1845. a. oli Marx sunnitud lahkuma Pariisist. Ta siirdus Brüsseli, kus asus organiseerima rahvusvahelist töölisorganisatsiooni. Tema paremaks abiliseks oli Engels Londonis. Lühikese aja jooksul läks neil korda luua sidemeid prantsuse, inglise, saksa, belgia ja šveitsi töölisorganisatsioonide vahel ja juba 1847. a. suvel pidasid need organisatsioonid oma esimest rahvusvahelist kongressi Londonis, kus pandi alus esimesele rahvusvahelisele töölisorganisatsioonile „Kommunistide Ühing". Ühingu eesmärgiks tunnistati kodanluse võimutsemise lõpetamine sotsiaalse revolutsiooni teel ning kapitalistliku korra kukutamine, selle asendamine uue ühiskondliku korraga, mis tunnustab vaid ühist omandust. Marx'ile ja Engels'ile tehti ülesandeks välja töötada „Kommunistide Ühingu" kava, mille nad ka ilmutasid 1848. a. kuulsas „Kommunistlikus manifestis".

Katkend „Kommunistlikust manifestist".

Euroopas kummitab tont — kommunismitont. Kõik vana Euroopa võimud on liitunud pühaks ajujahiks selle tondi vastu, paavst ja tsaar, Metternich ja Guizot, prantsuse radikaalid ja saksa politsei . . . Kommunismi tunnustavad juba kõik Euroopa võimud võimuna. On ülim aeg kommunistidel kogu maailma ees selgitada oma vaateid, oma sihte, oma taotlusi ja kommunismi tondiloole vastukaaluks seada partei enda manifest. Selleks kogunesid mitme rahvuse kommunistid Londoni ja avaldavad järgneva manifesti, mis ilmub inglise, prantsuse, saksa, itaalia, flaami ja taani keeles.

1. Kodanlased ja proletaarlased! Kogu senise ühiskonna ajalugu on klassivõitluste ajalugu . . . Feodaalse ühiskonna varemeil tõusnud tänapäeva kodanlik ühiskond pole suutnud tasandada klassivahesid. Ta on endiste asemele vaid seadnud uued klassid, uued rõhumistingimused, uued võitlusviisid. Meie ajajärku, kodanluse ajajärku iseloomustab siiski asjaolu, et ta klassivastuolud on lihtsustunud. Ikka enam jaguneb ühiskond kahte vaenulisse leeri, kahte suurde otse üksteise vastas seisvasse klassi, need on kodanlus ja proletariaat . . .

Samal määral mil areneb kodanlus, s. t. kapital, areneb ka proletariaat, tänapäeva töölisklass. See koosneb töölistest, kes elavad vaid niikaua, kui nad tööd leiavad, ja tööd leiavad vaid niikaua, kuni nende töö kasvatab kapitali. Töölised, kes end tükkhaaval on sunnitud müüma, on kaup nagu iga teine saadus ja allub sellega kõigile kaubaturul valitsevatele võimumeestele ja võistlusest tekitatud muutustele. Tööjaotuse ja masinate tarvitusele võtu tagajärjel on proletaarlase töö kaotanud igasuguse iseseisva laadi ja sellega ka oma meeldivuse. Tööline muutub vaid masinaosaks, kellelt nõutakse vaid lihtsamat, üksluisemat, kergemini õpitavat käeliigutust. Kulud töölisele piirduvad vaid tema tõu alalhoiuks vajaliste toiduainete hankimisvõimalustega. Kauba hind, seega ka töö

hind, oleneb aga ta valmistuskuludest. Samal määral, kui kasvab töö vastikus, väheneb seega töötasu . . .

2. Proletaarlased ja kommunistid . . . Kommunistide lähem eesmärk on samasugune kui kõigil teistel proletaarlikel parteidel: proletariaadi koondamine klassideks, kodanluse ülemvalitsuse kukutamine, poliitilise võimu koondamine proletariaadi kätte . . . Oma poliitilist võimu kasutab proletariaat selleks, et kodanluselt vähehaaval ära võtta kogu kapital, kõik tootmisvahendid koondada riigi kätte, seega valitseva klassina organiseeritud proletariaadi kätte ja võimalikult kiiresti kasvatada tootmisjõudude hulka. See võib sündida esialgu loomulikult vaid vägivaldsel teel, kodanlikkude omandusõiguste ja kodanlikkude tootmisaluste lõhkumisega, seega võtetega, mis majanduslikult näivad küll olevat mitte-kaugeleulatuvad ja ebapüsivad, liikumise hoogsusega aga üle kasvavad iseendist ja kogu tootmisviisi murrutamiseks on paratamatud. Võtted on muidugi erinevad vastavalt riigile, kus nad tarvitusele tulevad. Kõige arenenumates riikides vahest kujuneks enamvähem üldisteks järgmised: 1) maaomanduse sundvõõrandamine ja maarendi kasutamine riiklikeks vajadusiks; 2) tugevasti ülespoole kasvav tulumaks; 3) pärimisõiguste tühistamine; 4) kõigi pagulaste ja vastuhakkajate omanduse konfiskeerimine; 5) krediidi koondamine riigi kätte riikliku panga loomisega ja ühes käiva monopoliga; 6) transpordi koondamine riigi kätte; 7) riiklikkude tehaste loomine, tootmisvahendite riigistamine, üldse kavakohaselt teostatav maaparandus ja harimiskõlvuliseks tegemine; 8) ühtlane töökohustus kõigile, tööstusvägede loomine eriti põlluharimiseks; 9) põllumajandus- ja tööstuskäitiste ühendamine eesmärgiga kaotada maa ja linna vastuolud; 10) kõigi laste tasuta ja ühiskondlik kasvatus; laste tööstustöö keeld, kasvatuse ühendamine tootmisega jne... Vana klassidesse jaguneva kodanliku ühiskonna asemele astub ühiselu, milles üksikliikme vaba areng on eeltingimuseks kõigi vabale arengule . . .

3. Kommunistide seisukoht kõigi opositsiooniliste parteide suhtes . . . Kommunistid toetavad igal pool iga revolutsioonilist liikumist, mis on juhitud maksva ühiskondliku ja poliitilise korra vastu. Kõigis neis liikumistes rõhutavad nad aluspõhjana eriti omandusküsimust, ükskõik mis kuju see peaks olema võtnud . . . Kommunistid ei soovi oma taotlusi ja sihte varjata. Nad kuulutavad avalikult, et oma eesmärgi nad saavutavad vaid kogu maksva ühiskondliku korra kukutamisega. Värisegu valitsevad klassid tuleva kommunistliku revolutsiooni ootusel. Selles ei ole proletaarlastel midagi kaotada peale oma ahelate. Võita on neil kogu maailm. Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

Esimesed revolutsiooni puhangud. 1848. aastaks näis Saksamaa küps olevat revolutsiooniks. Enamjaos riikides maksev absolutistlik kord ei rahuldanud rahvastikku. Lõuna- ja keskriikides, kus konstitutsiooniline riigikord küll oli läbi löönud, nõuti üldise valimisõiguse maksmapanekut ja mitmel pool koguni vabariigi väljakuulutamist. Rikastunud kodanlus tahtis teiste maade eeskujul ka Saksamaal oma mõju maksma panna riiklikus elus; väikekodanlus leidis, et tema huvid parimat kaitset leiavad vabariigis; talupojad teadsid, et mõisnikele toe-

tuvad ja mõisnikega valitsevad valitsused iialgi ei kaota feodaalkohustusi; töölised olid veendunud, et vana poliitilise korra kukutamine on juba suur samm edasi. Otse 1848. a. revolutsiooni eel oli põhjusi, mis eriti ärritasid rahvast. Mitu aastat järjest ikaldusid kartulid laialt levinud kartulihaiguse tõttu, tuli ette veel üldist viljaikaldust ja 1847. a. elas ka Saksamaa üle tööstusliku kriisi. Selle kõige tulemuseks oli kehvade kodanikkude viletsusse sattumine. Nii oli õhk täis elektrit, oli tarvis vaid sädet, et süttiks kogu maa.

Teated 1848. a. veebruarikuu barrikaadivõitlustest Pariisis, seal vabariigi väljakuulutamisest, eriti teade, et Prantsuse ajutisse valitsusse läks kaks tööliste esindajat, olidki süütematerjaliks Saksamaale. Suur elevus käis läbi saksa rahvast: peeti koosolekuid, korraldati meeleavaldusi, valmistati petitsioone. Juba veebruari lõpul revolutsioniseerus lõuna-lääne osa Saksamaast. Baadenis ja Württembergis nõuti trüki- ja koosolekutevabadust, üldist valimisõigust, ühise Saksa vabariigi asutamist. Märtsi algul kisti revolutsiooni keerisesse Baieri, Hessen, Saksimaa. Kuna linnades peeti koosolekuid ja vastu võeti resolutsioone, põletasid maal talupojad mõisa hooneid, otsisid taga feodaaldokumente ja hävitasid neid rõõmuhõiskeil. Et mässajaid laiali ajama saadetud väeosad keeldusid jõuga välja astumast, otsustasid ehmunud valitsused järele anda. Nimetatud riikides pandi maksma kodanikuvabadused, kutsuti ametisse vabameelsed ministrid, lubati läbi viia reforme.

Majandusliku kriisi tõttu rahalistesse raskustesse sattunud Preisi kuningas Friedrich Wilhelm IV, „romantik tseesarite troonil", nagu nimetatakse seda boheemlikkude kalduvustega valitsejat, oli sunnitud 1847. a. kokku kutsuma ühendatud maapäeva. Kuid see nõudis kõigepealt konstitutsioonilise riigikorra väljakuulutamist. Kuningas aga keeldus, tähendades: „Ma kunagi ei luba, et taevase valitseja ja meie maa vahele saaks asuda täiskirjutatud paberileht." Ta saatis ühendatud maapäeva laiali. Kuid vaigistada rahvast, taltsutada poliitilisi kirgi polnud enam kerge. Saksamaa edaspidisele saatusele oligi väga tähtis, kuidas kujunevad asjaolud Austrias ja Preisis.

1848. a. revolutsioon Austrias. Juba märtsi algul algasid Ungaris, Böömis, veel teistes slaavlastest rahvastatud maakondades ja Habsburgidele kuuluvais Itaalia provintsides liikumised rahvusliku rippumatuse tähe all. Metternichi süsteem oli tüüdanud kõiki, sooviti sellest vabaneda, koguni iseseisvaks saada. Eriti rõhuv tundus austerlaste valitsus Lombardo-Veneetsia itaallastele. Juba 22. veebr. oli Metternich välja kuulutanud Itaalia provintsides kaitseseisukorra. Itaallaste pahameel oli suur; igal pool, kus võimalik, avaldasid need valit-

susvõimudele vastupanu. Kui aga teated saabusid Prantsuse veebruarirevolutsioonist, võttis liikumine revolutsiooni ilme, nõuti austerlaste väljakihutamist Põhja-Itaaliast. Võimsale rahvuslikule liikumisele ei suutnudki vastu seista kohalviibivad Austria väed Radetzki juhatusel, nad kihutati minema. Moodustati ajutine revolutsiooniline valitsus ja avaldati soovi, et kogu Itaalia kiires korras ühineks rahvuslikuks riigiks.

Suurejooneliselt kujunes liikumine Ungaris. Ungarlastel oli oma seim ja seadusandlus, ametiasutistes ning koolides maksis ungari keel. Kuid ungarlased soovisid täielikku iseseisvust. Prantsuse revolutsiooni mõjul esitas energiline rahvajuht Kossuth kohe Viini valitsusele memorandumi, milles nõuti Ungarile iseseisvat, ungarlastest koostuvat vastutavat valitsust ja konstitutsioonilise riigikorra maksmapanekut kõigis Austria iseseisva rahvaga maades. Samasisuline märgukiri saabus Prahast Viini.

Kossuth.

„Juba riigipäeva algul avaldasin ma truus poolehoius kuningakojale arvamust, et Habsburgide koja teiseks rajajaks saab see, kes monarhia valitsemissüsteemi konstitutsioooi vaimus uuendab ja kõrge valitsejakoja troonile kindlustab vankumatu toe oma truude rahvaste vabaduse näol. Sellest ajast on kokku varisenud kuulsad, tarkusest ümbritsetud troonid ja rahvad on kätte võitnud vabadused, milliste lähedalolekust nad kolme kuu eest veel undki ei näinud.

Meie aga veeretame juba kolmat kuud väsimatult Sisyphus'e kivi ja mu hing ägab paigaltammumise valus. Väriseval südamel näen ma õilsat jõudu, anduvat püüet kulutavat jõudu tänamatule ülesandele. Jaa, auväärt seisuste esindajad, lämmatava luupainaja ränk needus rõhub meid, surmav tuuleõhk puhub meile vastu Viini luukambrist, halvates meie närve ja meie hingede lendu. Kuid kui see asjaolu mind siiamaani valusalt puudutas vaid sellepärast, et ma valusalt tundsin, kuidas Viini süsteemi mõju takistab meie isamaa arengut, et ma nägin, kuidas meie konstitutsioonıline areng on seisma pandud, kuidas vastuolu Austria valitsemissüsteemi ja ungari rahva konstitutsioonilise püüde vahel jõba tasandamata seisab kolmat aastasada ega või lõppeda ilma ühe või teise suuna lõpliku loovutamiseta: nüüd teeb minule hirmu tunne, et see bürokraatlik tardumus, mis on kehastust leidnud Viini riiginõukogu näol, viib monarhia lagunemisele, hädaohtu saadab meie armastatud dünastia tuleviku, meie isamaa aga — millel iseendaga küllalt on tegemist ja iseenda heaoluks vajab kõiki jõude, viimast pennigi — tõmbab ränkadesse ohvritesse, lõpmatusse viletsusse.

Rahvas on üksmeelne ja meie tahame, et ka meie rahva isamaa püsiks igavesena ja tema valitsejakoja hiilgus kestaks. Dünastia peab sellepärast valima oma käekäigu või kõdunenud valitsemissüsteemi toetamise vahel!..

Dünastiad, kes toetuvad oma rahvaste vabadusele, leiavad vaimustust ning truudust, sest tõeliselt truu suudab olla vaid vaba mees, surutud mees oskab vaid teenida sellepärast, et ta peab. Kuid bürokraatia ei suuda äratada vaimustust. Rahvad suudavad verd ja elu ohverdada armastatud dünastia eest, Viini poliitika eest aga ei sure varblanegi . . ."

(Kossuth'i kõne, peetud 3. märtsil 1848. a.)

Varsti oli Viin ise revolutsiooni-keerises. Juba märtsi esimestel päevadel korraldati koosolekuid ja meeleavaldusi. Väljas olid peamiselt väikekodanlus, haritlased, eriti üliõpilased ja töölised. 13. märtsil ümbritsesid meeleavaldajad valitsusasutisi ja kisasid: „Maha Metternich!" „Elagu konstitutsioon!" Valitsus katsus mässajaid laiali kihutada, kuid kui neid ühes kohas laiali saadeti, kogunesid nad teises kohas. Viimaks keeldusid sõdurid oma kohuseid täitmast. Nüüd ei jäänud valitsusel muud üle kui järele anda. Keiser tagandas Metternich'i, kes otsekohe lahkus Viinist, andis lubaduse maksma panna konstitutsioonilise riigikorra, lubas Viini kodanikel moodustada rahvuskaardi ja üliõpilastel akadeemilise leegioni korra alalhoidmiseks pealinnas.

Märtsirevolutsiooni puhkemine Viinis.

„Piirdun kirjeldamisel sellega, mille eest võin vastutada. Esmaspäevaks 13. skp. olid kokku kutsutud Alam-Austria seisuste esindajad, mille tegevusest seekord edupartei ootas palju. Eriti akadeemiline noorsugu pani esindusele oma lootused. Kuid ka kodanikkond arvas aja kätte jõudnud olevat oma kauahellitatud soovide avaldamiseks. Esindusele määratud seekohane aadress käis otsekui

laviin majast majja ja kogus lühima aja jooksul tuhanded allkirjad. Nagu igal pool, nii ka siin sooviti esijoones ajakirjanduse vabadust, avalikke kohtuid ja konstitutsioonilist põhiseadust ühes tagatistega. Ka üliõpilased kavatsesid esineda samasisulise aadressiga, jätsid selle aga tegemata ühe lugupeetud õpetaja soovitusel, kes teatas, et professorid ise esitavad samasisulise aadressi otsekohe keisrile. Esmaspäeva hommikul läksin ma varakult esinduskotta Herrengasse'l, leidsin selle aga juba täiskiilutuna rahvast. Ruumikas õues koondus peamiselt akadeemiline noorsugu. Kaev seal muutus varsti kõnetooliks ja akende kaudu oli ühendus ka saaliga ülal. Asi läks, nagu ta niisugusel korral käib: peeti kõnesid, kõlasid lööklaused: ajakirjanduse vabadus, avalik kohus, konstitutsiooniline valitsus! kuid ka keisrikoda lasti elada. Üliõpilaste hulgast saadeti delegatsioon esinduse juurde, sealt omakorda tuli alla keisrile saadetava aadressi kava, see küll ei leidnud heakskiitu, vaid käristati lõhki, aga rahu ega korda ei rikutud. Lõuna paiku kanti üks kõnelejaist vaimustusega riigikantselei esisele, kus ta kiiresti kogunenud rahvale oma kõnet kordas. Siin läks asi juba veidi elavamaks, kuid rahurikkumisi ei tulnud siingi rohkem kui kord ette, seegi arusaamatusest, mis varsti lahendati. Üks seisustemaja uksehoidjaist sulges mingi ukse ja üliõpilased, arvates endid olevat vangistatud, purustasid aknad. See ei kestnud aga kaua ja eksitus selgus.

Vahepeal oli seisuste esinduse poolt saatkond läkitatud keiserliku majesteedi juurde, tulemusi tahtsid üliõpilased koos ära oodata. Siiamaani polnud politseid näha olnud, mis avaldas väga head muljet, nüüd aga hakkas sõjavägi end üles seadma. Tänavail tekkis rahva ja vägede vahel hõõrumisi, nagu neid isegi pidulikel juhtudel ei saa vältida. Kuski aga ei võtnud nad seesugust pinevust, mis oleks lubanud oodata seda, mis sündis kella kolme ajal. Sel ajal, nimelt, kui ma välja tulin seisustekojast, kõrvus veel üliõpilaste manitsus korrale, kostis kogupauk ja peaaegu mu kõrval langes inimene. Nüüd igatahes kasvas segadus suureks. Kõik tänavad täitusid rahvaga, veel mitmes paigas tekkis veriseid kokkupõrkeid, millistest ma ei tea, kas neid põhjustas suurem paratamatus kui esimesel korral. Sõjaväge ilmus nüüd tänavaile massiliselt, veeti kohale kahurid, suleti väravad. Kuna ma elasin alevis ja kiirelt leviv kuuldus mind juba nimetas surnuks, ruttasin omaste juurde, ei pääsenud aga enam tagasi linna. Väljas oli ka küllalt tegemist, sest erutus oli siin veel suurem kui südalinnas. lõi liikvele põhjakiht: põletajad, röövlid ja riisujad algasid pimeduse jõudes tegevust.

Südalinnas aga näis valitsevat rõõmus elevus. Süüdati ilutuled, ma ei tea küll, mis põhjusel. Järgmisel hommikul kuulsin, et teatavaks on saanud vürst Metternichi tagasiastumine kantsleri ametist. Sel päeval võttis rahvaliikumine veel rohkem üldise iseloomu ja ühes sellega kasvas ka keisri valmisolek järeleandmisteks. Lubati rahvuskaardiväe loomine, tõotati tsensuuri kaotamist ja peatse ajakirjanduse seaduse avaldamist. Samuti määrati 3. juulile kindlaks kõigi maakondade esinduskogude kokkukutsumine peale Ungari. Need on saavutised, mis peavad rahustama kõik erutatud meeled. Kui mitte täna, siis homme läheb üle kallaste voolav rahvaliikumisjõgi tagasi oma piiridesse . . .

(Hebbel, dramaturg, elas revolutsiooniaastal Viinis.)

Kuid linn ei rahunenud veel. Erutatud töölised süütasid põlema mõned vabrikantide majad, korraldasid masinate lõhkumisi jne. Need sündmused ärritasid ka kodanlust ja töölisi vaigistama läks ühes valitsuse väeosadega ka rahvuskaart. Samu sündmusi kasutas valitsus seks, et Viini julgeoleku kaitse

Tänavvõitlused Viinis maikuus 1848.

anda kindral Windischgrätz'ile, kes maksma pani sõjaväelise diktatuuri. Veel märtsi lõpul piirati trükivabadust, aprillis avaldas keiser lubatud konstitutsiooni, mille järgi valimised Austria rahvuskogusse pidid olema kahejärgulised, töölised jäid valimisõigustest hoopis ilma ja keisrile jäeti absoluutne veto-

õigus rahvuskogu seaduste suhtes. Kui samal ajal valitsus kuulutas akadeemilise leegioni laialisaadetuks, puhkes 15. mail 1848. a. uus revolutsioon. Viini tänavad kattusid barrikaadidega: üliõpilased, töölised ja väikekodanlus olid jälle üksmeelselt väljas demokraatia põhimõtteid kaitsmas. Nõuti rahvuskogu kokkuastumist, mis oleks kokku kutsutud üldise valimisõiguse alusel. Ehmunud keiser põgenes Viinist, andes ühtlasi loa asutaval kogul kokku tulla juulis; see pidi valitama üldise valimisõiguse alusel kõigi Austria piires elavate rahvaste poolt. Selle 1848. a. Viini asutava kogu peateene seisab talurahva feodaalkohustuse lõplikus likvideerimises Austrias. Talupoegade vabastamine sündis maaga, kuid talupoeg pidi end vabaks ostma kohustustest, aga et riik selle juures abiks oli, siis olid talupojad oma enamuses rahuldatud ja nad jäid külmaks edaspidiste revolutsiooniliste liikumiste suhtes, jättes üksi poliitiliste vabaduste eest võitlevad kihid.

Ühendust Viini liikumisega pidasid tšehhid, nad nõudsid rahvuslikku rippumatust, iseseisva Slaavi riigi rajamist kõigist Austria piires asuvaist slaavi rahvastest.

1848. a. revolutsioon Preisis. Preisis algas 1848. a. liikumine peale Reini provintsides ja jõudis sealt aegamööda Berliini. Kui ka pealinnas hakati pidama koosolekuid, korraldama rongkäike, vastu võtma resolutsioone, ruttas ehmunud Friedrich Wilhelm IV (oma pealinna sündmused erutasid teda ehk vähem kui samal ajal aset leidnud Viini ja teiste linnade sündmused) kaotama tsensuuri, oli nõus maapäeva kokku kutsuma ja avaldas põhimõttelist poolehoidu konstitutsioonilisele riigikorrale. Kuid ühtlasi kogus ta vägesid Berliini. Kui 18. märtsil rahvale teatavaks said tsensuurikaotus, kuninga lubadus konstitutsiooniline riigikord maksma panna, kogunesid Berliini elanikud suures rõõmujoovastuses lossi ette kuningale tänu avaldama. Friedrich Wilhelm tervitas rahvast balkonilt ja lahkus, kuid rahvas ei liikunud paigalt. Kaitseväelastega, kes püüdsid rahvast õrritada, tekkis sõnelemist, viimaks kostsid sõdurite poolt paugud ja langesid esimesed ohvrid. Nüüd puhkes tõsine võitlus. Suure rutuga ehitasid rahvahulgad barrikaade, sõjariistade ladudest hangiti sõjariistad, hädakella helinaga kutsuti välja eeslinnade töölised appi revolutsionääridele. Valitsuse väge oli 200 000 rahustamas mässajaid. Tapeldi öö läbi, langenuid oli palju, aga rahva keskel oli meeleolu jõurikas. 19. märtsil andis kuningas käsu sõjavägedel Berliinist lahkuda, avaldas üleskutse pealinna elanikele, kuulutas välja üldise amnestia, asutas uue valitsuse, kuhu olid kutsutud ka kodanluse esindajad, lubas maksma panna Preisis konstitutsioonilise riigikorra. Kui Friedrich Wilhelm veel ratsahobusel

rahva keskele ilmus ja „oma armsatele berliinlastele“ kõne maha pidas, oli rahvas leppinud. Asuti revolutsiooni-ohvrite koristamisele. Kui neid lossist mööda kanti, nõudis rahvas, et kuningas langenuile oma lugupidamist üles näitaks; kuningas ja kuninganna tegid seda

Märtsipäevad Berliinis.

Käisin sel päeval lõunatundide ajal mõlemas lossiõues tuhandete teistega, inimmeri lainetas suure voona Laialt tänavalt üle silla lossiplatsile ja edasi lossi; kõrget võrestikku polnud veel seekord sissepääsu takistamas nagu nüüd.

Tänavvõitlused Berliinis 18. märts. 1848.

Takistamatult tulid ja läksid inimesed hommikust õhtuni kuni hiliste tundideni üle lossiõuede, lühendades teed Kuninga tänavale . . . 19. märtsil märatses ja lärmitses rahvas neil õuedel . . Vahetpidamata kanti surnuid vankritel, laudadel, käsivankritel lossi, kus neid piirasid kord metsiku välimusega, siis jälle kahvatud ja nuuksuvad mehed. Kõik paljastasid pead, rahvas taganes surnutele teed andes ja liigutatumad üritasid koraali. Õues, lossivalve vastas paigutati laibad ritta; üks vanker aga kuue või seitsme hirmsasti purustatud laibaga jõudis lossiõue keskpaika. Rahva viha ja valu neid nähes oli kirjeldamatu. Kõik

karjusid kuningat. Ta ilmus nähtavale sisemisel käigul üle keerdtrepi. Koraali saatel näidati temale ja kuningannale surnuid. Mäletan, nagu oleks ta kandnud halli mantlit kindralimundri peal. Selgemini aga on mul meeles mu kõrval oleva mehe meeleolu, kes hüüdis: „Jumal, kui nüüd keegi tema pihta laseb!" See kartus oli rahva suurt erutust arvestades täiesti põhjendatud. Paljudel olid käes relvad, mida nad olid kasutanud võitluses, ja nende rõivastel ning nägudel paistsid võitluse jäljed, veri ja pori, kriimustised ja muhud. Kes oleks lossis suutnud avaldada vastupanu? Õnneks ilmus ikka uusi kõnelejaid, kes vallutasid rahva tähelepanu. Berliinlase heasüdamlikkus tegi omakorda oma töö: ühelgi ei tulnud ette, et võiks keerdtreppi mööda üles tormata ja klaasukse purustada lossi ruumidesse pääsemiseks.

(Karl Frenzel, kirjanik ja ajakirjanik.)

Ühise Saksa riigi loomise katsed. Ühel ajal võitlusega poliitilise vabaduse eest üksikutes Saksamaa riikides, arenes intelligentsi ja edumeelse kodanluse ridades liikumine ühise riigi loomiseks lõdva Saksa liidu asemele. Millest juba olid unistanud üliõpilased 1833. a., hakkasid nüüd kinni laiemad rahvahulgad. Liberaalsed poliitikategelased otsustasid kokku kutsuda kogu Saksamaa rahvaesinduse, mille ülesandeks pidi olema üleriikliku põhiseaduse avaldamine. Asuti eeltöödele. Valimised pidid sündima üldise valimisõiguse põhjal, valides iga 50 tuhande kodaniku kohta ühe saadiku. Valitsused, ehmunud kõikjal alanud revolutsioonilistest liikumistest, ei teinud takistusi. Saksa rahvaesindus astubki kokku Frankfurdis Maini ääres, Püha Pauluse kirikus 1848. a. maikuus. Kuid Saksamaa ühinemise küsimuse lahendamine ei osutunud sugugi kergeks. Rahvaesinduses tekkis kaks voolu: üks vool nõudis Austria väljaheitmist, põhjendades seda seega, et ühiseks Saksa riigiks peaksid liituma ainult saksa soost elanikega maad, teine vool tahtis just Austriale määrata juhtivat kohta tulevases Saksa riigis. Küsimuses, millist poliitilist kuju anda uuele riigile, tekkisid jälle lahkhelid: vabariiklased nõudsid vabariiki, teised — konstitutsioonilist riigikorda. Frankfurdi rahvaesinduses olid ülekaalus konstitutsionalistid.

Muide oli Frankfurdi parlament algusest peale üsna elujõuetu ja eluvõõras rahvaesindus. Siia olid küll kogunenud Saksamaa parimad kõnemehed, kuulsamad õpetlased, kirjanikud, ajakirjanikud jne. Kuid neil härradel oli vaid see voorus, et nad hästi oskasid kõnelda, targalt teoretiseerida ja osavalt polemiseerida, kuid kõigi praktiliste küsimuste otsustamisel olid nad saamatud. Frankfurdi parlament ei võtnud midagi ette seks, et algusest peale maksma panna oma autoriteedi, ta ei muretsenud endale sissetulekuid ega sõjaväge, millele oleks saanud toetuda vajalikul korral. Frankfurdi parlamendi poolt kutsuti ellu ajutine täidesaatev võim ajutise üldriikliku valit-

suse näol. „Riigihooldajaks“ (Reichsverweser) kutsuti ertshertsog Johann Austriast, temale läksid üle endise liidupäeva õigused, kuna liidupäev kuulutati laialisaadetuks. Hooldaja pidi valitsema parlamendi ees vastutava valitsuse abil, kuid tal puudusid kõik võimuatribuudid. Uus täidesaatev võim jäi õhku ripnema, tal puudus igasugune võimalus oma tahtmist peale suruda üksikutele saksa riikidele.

Põhiseadus, mille Frankfurdi parlament välja töötas, nägi ette konstitutsioonilise riigikorra, vastavalt parlamendi konstitutsionalistlikule enamusele. Ühine Saksa keisririik pidi koosnema osariikidest, millest igaühel pidi olema oma rahvaesindus oma vastutava ministeeriumiga. Üldriiklikku seadusandlust pidi teostama kahekojaline parlament. Selle ülemkoda, riikide koda (Staatenhaus), pidi moodustuma osariikide valitsuste esindajaist ja osariikide seadusandlikkude kodade esindajaist. Alamkoda, rahvakoda (Volkshaus), pidi moodustuma saksa rahva esindajaist, valitud üldise, otsese ja salajase valimise alusel, iga 100 tuhande isiku kohta üks saadik. Keisril pidi olema suspensiivne veto-õigus ja õigus laiali saata rahvakoda. Üldriikliku keskvõimu kompetentsi pidid kuuluma välisasjad, sõja ja rahu küsimus, mere- ja maavägede juhatus, järelevalve liiklemise, posti, rahaasjanduse üle jne.

Itaalia vabadusliikumine. Lombardia ja Veneetsia olid teatavasti Austria riigi provintsid. Piemont ja Sardiinia moodustasid Sardiinia kuningriigi, Sitsiilia ja Lõuna-Itaalia Napoliga nn. kahe Sitsiilia kuningriigi, Kesk-Itaalias asus paavsti riik. Peale nende oli Itaalias veel mitu väikest riiki, nagu Parma, Modena, Toscana jt. Itaalia patrioodele ei olnud midagi kurvastavam kui näha oma kodumaad nii killustatuna ja alluvana võõrastele võimudele, nagu oli otsustanud Viini kongress. Teatavasti elas Itaalia juba 30-ndate aastate algul üle rahvusliku ärkamise. „Noor-Itaalia“ liikumine Mazzini juhatusel arenes põranda all kogu aeg edasi, kasvatades itaallastes iha vabaduse ja omariikluse järgi.

Uusi katseid vabaneda võõraste mõju ja türannide võimu alt tegid itaallased **1848. a.** Nagu teame, hakkasid siis Lombardia ja Veneetsia vastu Austria võimudele. Kuid veel varem, isegi varem kui Pariisis, puhkes veebruarirevolutsioon, algasid käärimised Napoli-Sitsiilia riigis. Siin valitses kuningas Ferdinand II, „re Bomba“ („kuningas pomm“), kurikuulus oma jõhkra, vägivaldse valitsemisviisiga. Ehmunud revolutsioonist, lubas temagi maksma panna konstitutsioonilise riigikorra; rahvaesinduslik kord kuulutati välja Sardiinias, samuti teistes riikides. 1848. a. Itaalia vabadusliikumiste hingeks oli rahvuskangelane, vabariiklane Giuseppe Garibaldi (loe: džüseppe). Sündi-

nud Nizza's, mängis noor Giuseppe koolis „logelejat", kuid sellest hoolimata hindasid teda sõbrad. Nii kirjutab üks koolivendadest.

«Kuigi Giuseppe oli armas tubli poiss, plaanitses ta igasugu seiklusi, mängis päevavarast, niipea kui tal õnnestus laenata püss või meelitada kalureid võtma ta kaasa merele; läks austripüügile ega puudunud kunagi skumbriapidustustelt Villafrancas või sardiinide vedamiselt Limpias; ta oli sageli mõtlik ning vaikne ja kui tal oli huvitav raamat, võis ta tundide viisi lamada oliivipuu all ning lu-

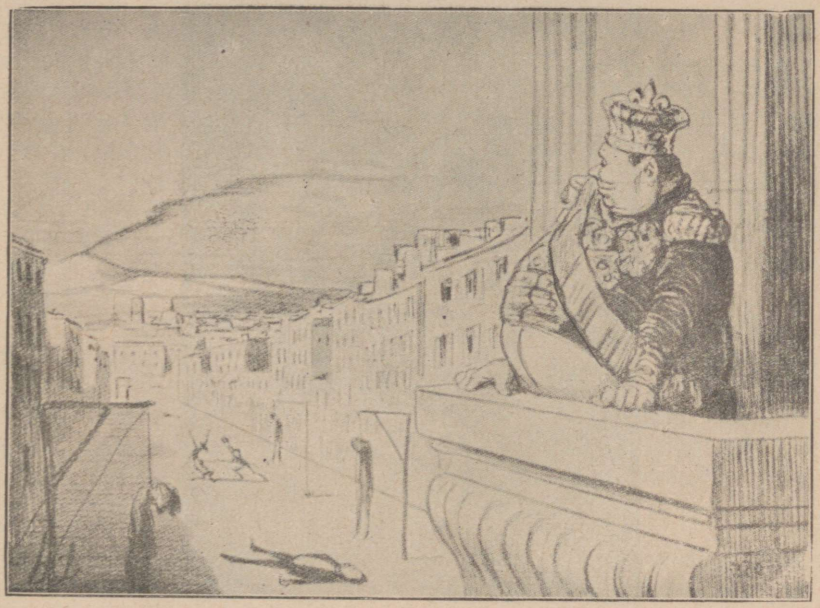

Üks «re Bomba», karrikatuure.

geda, siis polnud mingit mõtet teda kutsuda osa võtma mõnest kavatsetavast üleannetusest. Tal oli ilus hääl, ta tundis hästi rahva- ja madruselaule ja veel lisaks hulga prantsuse laule. Isegi poisikesena me vaatasime kõik üles tema poole ja valisime teda oma vahekohtunikuks, kuna väikesed pidasid teda oma loomulikuks kaitsjaks. Ta oli kõige tugevamaid ja vastupidavamaid ujujaid, keda olen kunagi näinud, ta oli otsekui kala vees.»

Giuseppe, laevakapteni poeg, algas oma elu laevapoisina ja tõusis kümne aasta jooksul kaubalaeva kapteniks. Ühel oma reisul külastas ta Roomat. Vana-Rooma varemetel viibides ärkas temas unistus uuest Roomast, mis oleks sama vaba ja võimas kui too endine, millest olid säilinud vaid varemed. »See Rooma», kirjutas ta hiljem, «mida nägin oma noore meelekujutusega, oli tule-

viku Rooma-Rooma, millesse ma ei kaotanud kunagi usku, kuigi olin merehädas, suremas, saadetud maapakku Ameerika metsade kaugemaisse sügavustesse; see oli idee suure rahva uuestisünnist, oli kogu mu elu juhtiv mõte ja ideaal.»

Garibaldi võttis juba 30-ndail aastail koos Mazziniga osa Itaalia vabadusliikumistest, teatavasti ebaõnnestusid need. Garibaldi põgenes samuti nagu Mazzinigi Kui Garibaldi Marseille'is luges ajalehtedest, et ta on kodumaa valitsuse poolt surma

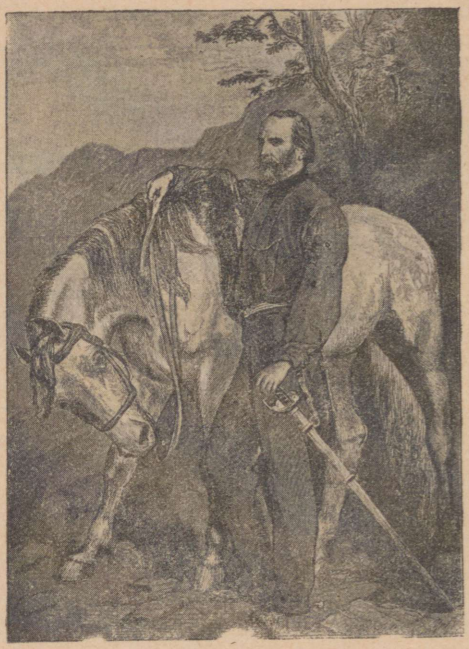

Giuseppe Garibaldi.

mõistetud, siirdus Lõuna-Ameerikasse ja jäi sinna 1848. aastani. Siingi pühendas see kangelane oma elu peamiselt vabadusvõitlusele, pakkudes oma abi esiteks väikesele Rio Grande de Suli vabariigile, keda püüdis orjastada Brasiilia, hiljem Uruguaile. Garibaldi oli aga kogu aeg kirjavahetuses „Noor-Itaaliaga" ja ainult ootas aega, millal tagasi pöörduda Itaaaliasse jätkama oma eluülesannet. 1848. aastal, mil Euroopa põles revolutsiooni tules, saabus see aeg. Jõudes Itaaliasse, organiseeris Garibaldi endale 1000-päise löökrühma; kõik tema leegioni liikmed kandsid punast särki. Võitlusväljadel liikus Garibaldi ikka ratsutades oma ilusal valgel hobusel ja näis nii „saatuse valituna".

Algul tahtis Garibaldi aidata sitsiillasi, kelle vastu kuningas Bomba oli endiselt väga julm, kuid vahepeal oli Roomas, s. o. paavsti riigis välja kuulutatud vabariik, aga noort vabariiki ähvardas hädaoht austerlaste poolt, ka maandusid Itaalias president Louis-Napoleoni poolt paavstile abiks saadetud Prantsuse väed, veel tõttas paavsti riigi asju korda seadma oma vägedega Sitsiilia-Napoli kuningas, kelle juurde oli põgenenud tolleaegne paavst Pius IX. Nii oli Garibaldil tarvis rutata Rooma. Garibaldilased võitlesid igal pool väga vahvalt. Ühisel jõul teistega tõrjuti tagasi prantslaste rünnak Roomale, garibaldilased üksi ajasid põgenema Ferdinand II väed. Garibaldit hüüti tema vastaste poolt „punaseks saadanaks". Kuid prantslased said abiväge ja nad lähenesid uuesti Roomale. Vabariiklased, Garibaldi ja Mazzini juhatusel, võitlesid järjest mitu kuud meeleheitlikult, kuid pidid viimaks siiski laskma prantslased Rooma. Revolutsiooni mahasurumisega Roomas (1849) pääses reaktsioon võidule igal pool Itaalias. Vana kord pandi jälle maksma, ainult noor Sardiinia kuningas Victor Emmanuel II, kes a. 1849 järgneb troonil oma isale Karl Albertile, säilitas konstitutsiooni ja tunnustas Itaalia ühinemise vajalikkust.

Garibaldi pidi oma leegioni laiali saatma, ise siirdus ta jälle välismaale. Kuid kus ta ka viibis, igal pool kandis teda mõte ühisest jagamatust vabast Itaaliast. Ta katsus sõpra võita Itaalia ühinemisliikumise ideele prantslaste ja inglaste keskelt, ja kui teda mõne aasta pärast jälle kutsus kodumaa, oli ta seal, valmis võitlema, valmis kaalule panema kõik Itaalia õnne saavutamiseks.

Reaktsioon Saksamaal. Tööliste juunikuu-mässul Pariisis oli suur mõju revolutsiooni käigusse ka mujal Euroopas. Neist juuni sündmusist ehmus Euroopa kodanlus, proletariaadi sotsiaalsed nõudmised tekitasid lepitamatu vahekorra tööliste ja ettevõtjate vahel. Juunimässu mahasurumine Pariisis äratas julgust Saksamaa valitsejates samasuguseks aktsiooniks.

Saksamaal algas reaktsioon peale Austrias, kus klasside vastuoludele seltsisid teravad vahekorrad erirahvuste vahel. Sakslased, ungarlased, slaavlased olid siin täis lepitamatut vihavaenu, mida Austria valitsus osavalt enda huvides ära kasutas. „Minu rahvad on üksteisele võõrad. Igaüks valvab oma naabrit. Ma saadan ungarlased Itaaliat rahustama ja itaallased Ungarisse. Nii tekib rahvaste antipaatiatest kord ja nende vastastikune vihavaen on üldise rahu alus," nii iseloomustas Austria keiser oma poliitikat.

Revolutsiooni mahasurumisega tehti algust Põhja-Itaalia

provintsides. Ühise Itaalia riigi loomisega olid päri kõik itaallased, kuid küsimuses, millisel teel see peaks teostuma, tekkisid lahkhelid. Kuna rahva alamad kihid ja nende juhid (Mazzini, Garibaldi) rahvuslikku liikumist tahtsid näha rahvast kantuna ja lõppsihiks seadsid Itaalia vabariigi loomise, pealinnaga Rooma, ootasid rahva ülemad kihid Itaalia ühendamise läbiviimist Sardiinia algatusel, eesotsas Sardiinia kuningas. Need lahkhelid nõrgestasid üldiselt revolutsionääride jõudu Itaalias. Et samal ajal revolutsioonilised liikumised aset leidsid Itaalia teistes osades, takistas seegi asjaolu itaallasi toetamast Lombardia-Veneetsia mässu. Kui Austria karistussalgad Radetzky' juhatusel jälle ilmusid, ei suutnud Lombardias ja Veneetsias asuvad itaallaste väed (toetust said põhja-provintsid peamiselt Sardiinia kuningalt) otsustavalt vastu panna, nad olid sunnitud pikapeale kapituleeruma; Põhja-Itaalias hakkas jälle maksma Austria võim. Huvitav on, et põhja-itaallaste võitmine teostus Ungari sõdurite abiga.

Et Austria valitsus teisi rahvusi ära kasutas mässude mahasurumisel, said ungarlased varsti omal nahal tunda. Ungarlaste vastu saatis Austria valitsus välja slaavlasi, kroaat Jellačiči juhatusel. Ungarlased olid ka ise selles süüdi, et slaavlased elasid nendega lepitamatus vaenus. Ungari asutav kogu, mis kokku astus suvel 1848. a., otsustas talurahva küsimuse mõisnikkude huvides: feodaalkohustused kaotati küll, kuid ligi $^2/_3$ talupoegade maast määrati mõisnikele ja järelejäetud maa pidid talupojad vabaks ostma. Talupojad ei olnud sellise lahendusviisiga muidugi rahul, igal pool tekkisid talupoegade rahutused, mida Ungari valitsus tõttas maha suruma kõige valjemate abinõudega. Eriti kurjad olid ungari mõisnikud ja valitsuse karistussalgad neis Ungari provintsides, kus talupoegadeks olid slaavlased: ruteenlased, serblased, slovakid jne. See seletabki, miks Austria valitsus ungarlasi karistama juhtis slaavlastest moodustatud väeosi. Kuid ungarlased panid vastu mehiselt, Jellačič'i tegevusel polnud kuigi suuri tulemusi. Juba otsustas Austria valitsus Viinist saata abivägesid. Kui see teade levis Austria pealinnas, leidsid revolutsiooni kandvad jõud Viinis, et Ungari revolutsiooni mahasurumist tuleb takistada, sest kindlasti järgneks sellele revolutsiooni saavutuste mahasurumine ka Viinis. Töölised ja akadeemiline leegion võtsid valve alla teed, et takistada vägede väljasaatmist Ungarisse, ühtlasi algasid Viini tänavail kokkupõrked revolutsionääride ja valitsuse vägede vahel. Jälle elas Viin üle ärevaid päevi. See oli oktoobris 1848. a. Austria valitsus isegi põgenes Viinist. Revolutsionäärid ei suutnud siiski kaua vastu panna. Austria talupojad, kelle küsimus enamvähem rahuldava lahenduse leidis Viini asutavas kogus, jäid leigeks revolutsioonilise

liikumise vastu; töölised olid vahepeal esinenud oma erinõudmistega, mis tõi revolutsioonist pettumuse kodanlikesse kihtidesse, nii puudus juba oktoobris see vaimustus revolutsioonist, mis oli tiivustanud austria kodanikke märtsis. Need asjaolud võimaldasidki reaktsioonil saavutada võidu. Keiser andis käsu kindral Windischgrätz'ile, kes rahvuselt tšehh ja juba oli hakkama saanud Praha mässu vaigistamisega, ilmuda suurema väega vallutama Viini. Ägeda pommitamise järgi alistus Viin 31. oktoobril. Mässujuhid vangistati ja surmati. Viinis pandi maksma sõjaseadus. Asutav kogu viidi üle ühte väikesesse provintsilinna. Keiser Ferdinand I loobus troonist oma vennapoja Franz Joseph'i (1848—1916) kasuks, kes varsti likvideeris asutava kogu ja Austrias jälle maksma pani absolutismi.

Oktoobrikuu-mässu mahasurumisel Viinis oli Saksamaa suhtes sama tähtsus, mis oli juuni sündmustel Prantsusmaal. Kõikjal Saksamaal puhkeb nüüd valla reaktsioon.

Kuuldes reaktsiooni võidust Viinis, kuulutas Preisis Friedrich Wilhelm IV rahvuskogu istungjärgule vaheaja ja lubas tal edaspidi kokku tulla väikeses Brandenburgi linnakeses. Rahvuskogu ei leppinud sellega ja otsustas oma koosolekuid pidada ka edaspidi Berliinis. Kuid kuningas pani maksma kaitseseisukorra, keelas ära igasuguste koosolekute pidamise Berliinis ja laskis sõduritel rahvasaadikud laiali ajada seal, kus nad kogunesid. Kui kuninga poolt määratud kohas määratud ajaks kvoorum kokku ei tulnud, kuulutas Friedrich Wilhelm IV rahvuskogu laialisaadetuks ja tühistas rahvuskogu poolt välja antud seadused. Maksma jäi vaid Preisi 1848. a. rahvuskogu poolt välja antud talupoegade feodaalkohustustest vabastamise seadus. Lubades küll ka edaspidi kokku kutsuda rahvaesindust, muutis Friedrich Wilhelm IV valimisseadust nii, et parlamendist osa võtma pääses vaid rikaste rahvakihtide parempoolsete poliitiliste voolude esindus (oktroeeritud konstitutsioon). Nii võis alanud reaktsioon leida toetust parlamendi enda poolt. Paljudes teistes Saksamaa riikides muudeti valimisseadust samas suunas.

Revolutsiooni lüüasaamine üksikutes riikides ei jätnud mõju avaldamata Saksamaa rahvuslikku ühinemisliikumisse.

Frankfurdi parlamendis kogu aeg kestnud lahkhelid aitasid kaasa selle asutise likvideerimiseks reaktsiooni päevil. Päris naljakasse seisukorda asetas selle parlamendi Friedrich Wilhelm IV, kellele parlament tuli pakkuma keisrikrooni, (Friedrich Wilhelm oli Väike-Saksa partei kandidaat, Suur-Saksa partei kandidaat Saksamaa valitseja kohale oli Austria keiser, kuid jäi vähemusse). Friedrich Wilhelm IV unistas küll saksa rahva püha Rooma kroonist, kuid Frankfurdi rahvaesinduselt pakutud

krooni lükkas ta põlastusega tagasi. Üldse oli reaktsiooni teele asunud valitsejate seisukoht see, et Frankfurdi parlamendi liikmed mingu koju. Härrad hakkasidki laiali sõitma. Radikaalsemad esindajad ei tahtnud leppida seisukorraga, appelleerisid siin-seal rahva poole, mille tagajärjel puhkesid päris tõsised mässud, kuid igal pool suruti need maha Preisist saadetud abiga. Viimased parlamendi liikmed, kes siirdusid Frankfurdist Württembergi, et jätkata siin koostööd, avaldasid veel üleskutse saksa rahvale, kuid oli juba hilja: nad kihutati 18. juunil sõjariistus jõu abil laiali. 1850. a. Olmütz'is peetud Saksamaa vürstiriikide esindajate nõupidamisel tunnustati jälle maksvaks Saksa liidu ja liidupäeva õigused.

Friedrich Wilhelm IV pakutavast keisrikroonist.

Mu armas Bunsen! Teie viimased kirjad kinnitavad, et me üksteist saksa keeles ei mõista või täpsemalt, et Te minust aru ei saa. See on raske sõna, tunnen seda, aga sõber peab seda sõbralt laskma meeldida. Mõistan Teid ja Teie arutlusi, Teie aga ei mõista mind. Muidu poleks Te võinud kirjutada nõnda, tähendab, Teie poleks (nagu Te seda tegite) takistustele, mis seisavad minu ja keisrikrooni vahel, andnud nii kerget ja kergesti kõrvaldatavat nimetust. Te ütlete: „Nad soovivad vürstide nõusolekut; hea, selle nad saavad.«

Aga, mu kallim sõber, siin ongi koer maetud. Ma ei taha ei vürstide nõusolekut n i i s u g u s t e k s valimisteks ega ka s e d a krooni. Mõistate rõhutatud sõnu?

Püüan Teid valgustada nii lühidalt ning mõjuvalt kui iganes suudan. S e e kroon pole esiteks mingi kroon. Kroon, mida üks Hohenzollern tohiks vastu võtta, kui olud seda peaksid võimaldama, ei pea olema tehtud, olgugi vürstliku, siiski revolutsioonilisel pinnal võrsunud koosoleku poolt (nagu Louis Philippe'i tänavalt toodud kroon), vaid kroon, mis kannab jumala märki, mis ta kandja, kellele ta pähe asetatakse püha salvimise teel, tõstab „jumala armust" kroonikandjaks, kuna ja kuidas üle 34 vürsti on tõusnud sakslaste kuningateks jumala armust. Krooni, mida on kandnud Ottonid, Hohenstaufenid, Habsburgid, võib muidugi kanda ka Hohenzollern; ta ehib teda tuhandeaastase säraga. See kroon aga, mida — kahjuks — Teie mõtlete, häbistatud 1848. a. revolutsiooni kaabakalõhnast, kõige albima, rumalama, halvema, olgugi et — jumal tänatud — meie sajandi mitte kõige kurjema aja vaimust. Niisugust ettekujutatavat, porist ja kirjatähtedest kokkuküpsetatud võru peaks kandma seaduspärane kuningas jumala armust, või isegi Preisi kuningas, kel osaks on õnnistus kanda kui mitte kõige vanemat, siis ometi õilsamat krooni, mida veel kunagi pole suudetud temalt varastada? . . .

Ütlen Teile otse välja: kui saksa rahva tuhandeaastane kroon, mis 42 aastat on puhanud, tuleb andmisele, siis olen m i n a ühes omasugustega see, kes ta annab. Ja häda sellele, kes nõuab seda, mis temale ei kuulu!

(Kiri Bunsen'ile, Saksa saadikule, Londonis.)

Ungari alistumine. 1848. a. revolutsiooni nurjumise põhjused. Nagu öeldud, Jellačič'i väed ei saanud hakkama Ungari rahustamisega, Viini vallutamise järele oktoobri lõpul sai Windischgrätz ülesandeks marssida Ungarisse. Kuid ka see kindral ei jaksanud lõpetada rahvuslikku liikumist Ungaris. Ungarlased olid kui üks mees väljas oma rippumatust kaitsmas; üksteise järele moodustusid uued vabatahtlikkude löökrühmad, kes asusid Austria valitsuse vägedele pealetungimisele. Aprillis 1849. a. kuulutas Ungari rahvaesindus Ungari iseseisvaks vabariigiks ja valis ajutise valitsuse, Kossuth eesotsas; austria keiser kuulutati lahkunuks Ungari troonilt. Ajutisele valitsusele anti piiramatud volitused vabadussõja jätkamiseks. Windischgrätz ei jaksanudki võita vabaduse ja iseseisvuse aatest vaimustatud Ungari vägesid. Seal ruttas Franz-Joseph abi paluma Vene keisrilt Nikolai I-lt. Nikolai I, kes hirmu tundis Poolamaa pärast, sest ungarlaste revolutsiooni tuhin võis kergesti nakatada poolakaid, oli valmis saatma abi. 1849. a. suvel jõudis Paskievitš'i juhatusel 120 000-line Vene vägi Ungarisse. Nüüd ei jaksanud ungarlased enam vastu panna. Juba augustis alistusid Ungari väed, pidades otstarbetuks võidelda sellise jõulise ülekaalu vastu. Austria valitsus toimetas mässu mahasurumist kõige julmemate abinõudega. Sõjakohtud töötasid pikemat aega, saates ohvreid tapalavale. Hulk vabadusvõitlejaid lõpetas oma elu kas võllasse pooduna või mahalastuna. Ainult üksikutel läks korda põgeneda Türgimaale, teiste hulgas ka Ungari 1848. a. rahvaliikumise juhil Kossuth'il.

Kõik Ungari 1848. a. saavutised läksid nüüd loomulikult kaduma. Ungari kaotas ka need riiklikud asutised, mis tal olid olnud enne 1848. aastat. Ungari muutus Austria provintsiks.

Miks luhtusid 1848. a. revolutsioonid Saksamaal? Saksamaal ei moodustanud revolutsioonilised jõud 1848. a. ühist väerinda. Kodanlus, talupojad, väikekodanlus, töölised leidsid ühise keele vaid revolutsiooniliste liikumiste algul, märtsikuu sündmustes, ja siis nad võitsid ka. Kuid mida rohkem hakkasid hargnema klasside erihuvid, mida rohkem tekkis vastastikust umbusaldust, seda nõrgemaks jäi revolutsionääride löögijõud. Ükski seltskonnakiht ei olnud küllalt võimas üksi omal jõul läbi viima revolutsiooni. Saksa kodanlusel polnud veel seda jõudu, see jõud puudus ka töölistel. Seda mõistsid väga hästi Marx ja Engels, kes sellepärast 1848. a. kutsusid üles töölisi kodanlusega kaasa minema selleks, et purustada ühisel jõul absolutism ja keskajast säilinud feodalistliku korra jäänused. Kuid niipea kui revolutsioonikäigus töölised ja talupojad hakkasid esinema erinõudmistega, kohkus

kodanlus, ta muutus tagasihoidlikuks, oli isegi valmis kokku leppima valitsustega. Talurahva küsimuse enamvähem rahuldav lahendus Austria ja Preisi asutavate kogude poolt tegi talupojad ükskõikseks edaspidise liikumise suhtes.

Üks tähtis moment 1848. a. liikumistes oli natsionalism. Aga revolutsiooni juhtiv kodanlik enamus ei leidnud õiget lahendust rahvusküsimustele. Natsionaalsed liikumised sündisid lepitamatute sotsiaalsete vastuolude tagaseinal; slaavlastest said ungari rahvusliikumise vaenlased, sakslastest slaavi rahvusliikumise vastased jne. Kahtlemata nõrgestas rahvuslikku liikumist Saksamaal ka selle maa poliitiline killunemine, puudus ühine juhtiv keskkoht, Frankfurdi ajutine valitsus ei suutnud seks saada, liikumine sündis igal maal omaette, oli sellepärast elujõuetu.

Sõjaväed olid liikumistes kaasa kistud vaid osaliselt ja ainult liikumiste algul, hiljem olid nad igal pool ustavad oma valitsustele, nõus maha suruma mässu kõikjal, kuhu neid käsutati seda tegema. Valitsused toetasid truult üksteist, eriti kärmas oli väiksematele riikidele oma lahket abi pakkuma Preisi, kui küsimus seisis revolutsiooniliste liikumiste summutamises. Absolutistliku Venemaa abil suutis Franz-Joseph jagu saada Ungari separatistlikest püüetest. Nii polnud õieti tulemusi 1848. a. liikumistel Saksamaal, kuid oma tähtsus oli neil siiski. Valitsejad pidid veenduma, et rahva rõhuv enamus ei ole rahul maksva korraga, et revolutsioonid võivad korduda, kui valitsused ette ei võta mööndusi. Rahvas ise oli läbi teinud hea õppetunni, mille kogemusi võis kasutada tulevikus.

II. Prantsuse II keisririigi ajastu Euroopas.

1852—1870	— II keisririigi aeg Prantsusmaal.
1856	— Pariisi rahukongress.
1859	— Itaalia sõda.
1861	— Itaalia kuningriigi algus.
1861—1888	— Wilhelm I.
1864	— Taani-Saksa sõda.
1866	— Preisi-Austria sõda.
1867	— Austria-Ungari riigi algus.
1870—1871	— Preisi-Prantsuse sõda.
1864	— Esimese Internatsionaali tekkimine.
1871	— Kommunaaride mäss.

Uus kurss välispoliitikas. Prantsuse esimese keisririigi kukutamisest kuni teise keisririigi tekkimiseni (1815—1852) ei

olnud Euroopas riikidevahelisi sõdu, välja arvatud Türgi-Vene sõda. Hoolimata sellest, et Euroopa sel ajastul läbi elas 1830. ja 1848. a. revolutsioonid nende tagajärgedega, ei tekkinud riikide vahel kokkupõrkeid. Valitsejad vaid toetasid üksteist vennalikult mässude summutamisel, välja arvatud Kreeka mäss, milles Euroopa valitsejad toetasid mässajaid. Prints Louis Napoleoni keiser Napoleon III-ks kuulutamine 2. dets. 1852. a. Prantsusmaal, ähvardas kohe tuua muutusi Euroopa välispoliitikasse. Mälestused sõjakast Napoleon I-st olid veel värsked. Tema vennapojas kardeti samuti peituvat Euroopa vallutaja. Juba märtsis 1852. a. kirjutas Belgia Leopold kuninganna Victoria'le Londoni: „Meie tunneme end siin ebamugavalt, just nagu inimesed soojal maal, kes leiavad end äkki voodis mao seltsist; nad ei tohi end mitte liigutada, sest see võib looma ärritada, nad saavad vaevalt rahulikuks jääda oma seisundis, sest loom võib hammustada." Friedrich Wilhelm IV pani kohe ette Inglismaale, Austriale ja Venemaale üksteisele jõuga abiks olla, kui Prantsusmaa poolt ähvardab kallaletung, kuid sellekohase lepingu sõlmimiseni ei jõutud. Kuigi kaasaegsed hindavad Napoleon III-ndas esijoones „südamega inimest", ei eksinud need, kes nägid temas Napoleon I-se aadete kandjat Ka Napoleon III tahtis Prantsusmaale võita kuulsust, tahtis oma riigi viia vähemalt esikohale Euroopas, ja see polnud võimalik sõdadeta.

Teiseks suuruseks, kes Euroopa rahule kardetavaks tõotas saada, oli N i k o l a i I. Vene välispoliitika oli Nikolai I ajal sihitud idaturgude juurdevõitmisele. Venemaa oli teinud suuri edusamme 40-ndail ja 50-ndail aastail tööstuse arendamises, eriti arenenud oli tekstiiltööstus. Kuid Venemaal polnud arenenud tööstuse jaoks tarvitajat siseturul. Linnaelanikud moodustasid kõigest 6% kogu rahvastikust, talupojad aga ägasid pärispõlves, nendelt võtsid mõisnikud kõik, mis oli võtta, nendest polnud ostjat. Turg tuli leida väljastpoolt. Nikolai I võtabki kogu oma jõu kokku idaturgude vallutamiseks. Aga idaturgudest, peamiselt Balkanist, olid huvitatud ka prantslased, inglased, austerlased. Nii ei saanud tulemata jääda rahvusvahelised kokkupõrked. Kui Nikolai I 1853. a. alustas Türgimaaga sõda, astusid Venemaa vastu välja ka Lääne-Euroopa riigid. Tekkis kuulus Krimmi sõda, (1854—1856), mis lõppes Venemaa kaotustega.

1859. a. oli Euroopas Itaalia sõda, 1864. a. Taani-Saksa sõda, 1866. a. Preisi-Austria sõda ja 1870.—71. a. Preisi-Prantsuse sõda. Peaaegu nendest kõikidest sõdadest võttis Prantsusmaa aktiivselt osa. Esimesed sõjad tõstsid Prantsusmaa kuulsust, Napoleon III hakkas Euroopa välispoliitika juhiks. Vii-

mase sõja ajal varises kokku Prantsuse II keisririik. Kuid ka teiste Euroopa maade ellu tõid II keisririigi ajastu sõjad suuri muutusi. Austria tõrjuti välja Saksa liidust, Itaalias ja Saksamaal teostus rahvusriikide loomine. Preisi võitis juhtiva koha Saksa riikide peres jne. II keisririigi ajastu on suur ümberkorralduste aeg, Viini kongressi poolt püstitatud põhimõtted leiavad lõpliku tühistamise.

Pariisi rahukongress a. 1856. Kui novembris 1853. a. Vene laevastik saavutas Sinope juures Türgi laevastiku üle hiilgava võidu, hukates 10 Türgi sõjalaeva ja surmates ligi 4000 inimest, ei saadud Läänes enam jääda rahulikuks pealtvaatajaks. Juba jaanuaris 1854 asusid Inglise ja Prantsuse laevastikud Mustale merele. Suure kiirusega peeti läbirääkimisi, Inglismaa ja Prantsusmaa tahtsid kaasa tõmmata Venemaa vastu ka Preisit ja Austriat. Austriale oli asi eriti piinlik, sest hiljuti oli Nikolai I aidanud Ungari mässu likvideerida, — kuid poliitikas tänu ei tunta, kui omad huvid on kaalul; Austria nõustus, ainult Friedrich Wilhelm IV, keda sidus suurem sõprus Nikolaiga, jäi neutraalseks.

Lepinglastel olid Venemaa suhtes õige kurjad kavatsused, kõigepealt otsustati talle kallale tungida Musta mere rannikul, ära võtta tema parim sõjasadam Sevastoopol, siis minema kihutada üldse Mustalt merelt, ära võtta veel temalt Poola ja võimaluse järgi ka Baltimaad ja Soome. 1855. a. algul liitus veel liitlastega Sardiinia oma peaministri Cavour'i (loe: kavuur) pealekäimisel, kes Sardiinia osavõtust lootis palju Itaalia ühinemise kasuks. Juba septembris 1854 oli alanud liitlaste tegevus Krimmis. Napoleon III olla tahtnud isiklikult juhtida sõjategevust, kuid sellega polnud päri Inglismaa, sest võidud oleksid siis olnud auks peamiselt Prantsusmaale, ka olla soovitanud Napoleonile omad kaasmaalased, kes ei hinnanud kõrgelt keisri strateegilisi võimeid, loobuda kavatsusest.

Sevastoopoli vallutamine ei osutunud kergeks ülesandeks, linna piiramine kestis 349 päeva. Vene poolt juhtisid kindluse kaitsmist andekad ja vaprad pealikud, nagu kindralid Kornilov ja Naumov ja sõjainsener Totleben. Suureks nuhtluseks olid nii linnasolijaile kui ka piirajaile taudid: koolera, tüüfus, kõhuhaigused, mis nõudsid palju ohvreid ja rõhusid meeleolu. Nikolai I isiklikult ei elanud üle Sevastoopoli langust, ta suri veebruaris 1855, aset andes troonil vähem sõjakale, reformide pooldajale Aleksander II-le. Aleksander II oli kohe nõus tegema rahu, sest vaenlastel oli jõuline ülekaal, pealegi näitas see sõda, et kui Venemaa üldse püsima tahab jääda Euroopa riikide kõrval, siis peab ta kiires korras läbi viima põhjalikud

reformid. Inglismaa ja Austria ei olnud päri rahu tegema, sest nad leidsid, et just nüüd on aeg hädaohutuks teha Venemaa. Aga Napoleon III, kellele Inglismaa oli võistlejaks, kuigi praegu liitlane, pooldas Venemaad tugeva riigina. Ka ei pooldanud prantsuse rahvas sõja edasipidamist. Nii võttis Napoleon kõik oma jõu ja mõju kokku rahukongressi kokkukutsumiseks. Tal õnnestus asi.

25. veebr. **1856.** algasid Pariisis XIX s. teise rahvusvahelise rahukongressi istungid. Juba seega, et nõustuti kokku tulla Pariisi, näidati üles suurt lugupidamist Prantsusmaale ja tema keisrile. Kongressi juhatajaks valiti prantslane. Kongressist võtsid osa Prantsusmaa, Inglismaa, Austria, Preisi, Türgi, Venemaa ja Sardiinia esindajad. Pariisi kongressi otsused olid Venele väga rasked.

Must meri kuulutati neutraalseks, Venemaa ei tohtinud seal pidada sõjalaevastikku ega rannikule ehitada kindlusi. Ta pidi loovutama osa Bessaraabiast Moldaule. Moldaust ja Vallahhiast tekkis nüüd Rumeenia riik. Moldau, Vallahhia ja Serbia, mis Adrianoopoli rahust saadik seisid Venemaa protektoraadi all, kuulutati nüüd Euroopa suurriikide kaitsealusteks. Nii võeti Venemaalt ära igasugune mõju Balkanis. Türgimaa otsustati vastu võtta Euroopa riikide perre ja talle garanteeriti tema maade puutumatus. Austria ja Sardiinia olid kongressile läinud suurte lootustega, esimene lootis rahuldada oma Balkani huve, teine — abi Itaalia ühendamise läbiviimiseks, kuid neile ei pakutud midagi. Võitjana tundis end Prantsusmaa, eriti Napoleon III. Prantsuse väed olid sõjas tähtsat osa etendanud, rahu saavutamist peeti Napoleoni diplomaatia teeneks. Prantsuse keiser oli rahvusvaheliste suhete korraldajana läbi löönud. Euroopa poliitikat juhtiva riigi seisukohalt lahkus Venemaa, millisel kohal see maa oli püsinud Aleksander I saadik, Vene vägesid oli ehtinud viimase 40 aasta jooksul võitmatuse aupaiste, nüüd läks juhtiv koht Euroopas jälle üle Prantsusmaale.

Itaalia sõda ja Itaalia kuningriigi tekkimine. 1848. ja 1849. a. vabadusliikumiste luhtumine ei kustutanud itaallastes lootust saada vabaks ja iseseisvaks. Patriootide ringides juureldi edasi, kuidas lõppude lõpuks läbi viia maa ühendamine. Märgati, et suureks veaks endistes liikumistes oli üksmeele-puudus, parteidevahelised hõõrumised, et need peaksid ära jääma tulevikus. Edasi leiti, et Itaalia ühendamine peaks toimuma kindla keskjõu ümber. Konstitutsionalistidele oli selleks jõuks Victor Emmanuel, Sardiinia kuningas, kes ainukese valitsejana Itaalias säilitas konstitutsiooni ja kes ka isiklikult kaasa

tundis Itaalia patriootide püüetele. Vabariiklased, Garibaldi eesotsas, nõustusid konstitutsionalistidega, et saavutada ühiselt kõigile kalli eesmärgi. Rahvusliku liikumise juhiks 50-ndail aastail ei hakanud siiski Victor Emmanuel, vaid tema peaminister Cavour. Cavour mõistis ühtlasi, et tugevat vaenlast on võimalik võita vaid suure jõuga. Sellepärast pani ta Sardiinia peaministrina suurt rõhku sõjaväe suurendamisele, selle

Cavour.

varustusele ja väljaõpetamisele. Sissetulekute suurendamiseks katsus ta arendada tööstust ja põllundust. Cavour leidis veel, et ühendamise läbiviimiseks küllalt pole itaallaste oma jõust, et vaja on ka toetust väljastpoolt. Liitlast otsides, peatus ta Prantsuse keisril, sest Prantsusmaa oli Austria põline vastane. Napoleon omakorda vajas liitlast Itaalias, sest Austria kippus oma mõjupiirkonda tõmbama kogu Apenniini poolsaare. 1855. a. astuski Sardiinia liitu Prantsusmaaga ja võttis osa Krimmi sõjast. Pärast Pariisi kongressi arenesid salaja edasi läbirääki-

mised Sardiinia ja Napoleon III vahel; 1858. a. sõlmiti nende vahel leping, mille järgi Napoleon pidi aitama Sardiiniale ära võita Lombardia ja Veneetsia, tasuks saades endale Sardiinialt Savoia ja Nizza.

Cavouri ausameelsust ja suurt patriotismi iseloomustab kõige paremini tema kiri.

„Ei, ma ei saa lahkuda oma kodumaalt. Pühad kohustused hoiavad mind, ma ei saa kunagi oda torgata oma vanemate rinda ega neid maha jätta enne kui haud meid lahutab. Milleks lahkuda Itaaliast? Selleks, et Prantsusmaal kirjanikuna saada kuulsaks. Järele joosta kuulsuse petlikule paistele, siiski mitte saavutades eesmärki, mille mu auahnus on mulle ette kirjutanud? Mis võiksin ma inimkonnale tähendada väljaspool oma kodumaad? Mis mõju avaldada oma õnnetute, tagakiusatud, põlatud vendade kasuks maal, kus omakasu enda käes peab kõik kõrgemad kohad seltskonnas? Mis teeb Pariisis võõraste hulk, keda õnnetus või oma tahe on toonud väljapoole kodumaa piire? Kes neist on tõesti kasuks kaasinimestele? Kes neist on jõudnud kõrgele kohale või omandanud suure mõju seltskonnas? Ei ükski. Isegi need, kes on võrsunud samast pinnast, elavad tumedat taimeelu Pariisi keerises. Itaalias mässavad poliitilised tormid on paljud ta õilsamatest poegadest sundinud sealt lahkuma. Kes maal oli paremaist päist igal alal, on ise pagenud. Enamik pagulastest on koondunud Pariisi. Ükski neist pole täitnud hiilgavaid lootusi, millisteks ta anded õigustasid. Kõigi pärast, keda ma isiklikult olen tundnud, olen ma valutanud südant nähes, kuidas nende suured anded on jäänud viljatuks ja jõuetuks. Üksainuke itaallane on endale nime teinud Pariisis ja võitnud seisukoha. Aga missuguse? Itaalia vaimukaim mees, painduvaim geenius, praktilise meelega inimene, kes kodumaal oleks võinud mängida surematut osa, on jõudnud Sorbonne'i õppetoolile. Oma isamaale ei saa ta enam kunagi olla midagi. Ei, häda neile, kes põlgusega lahkuvad maalt, mis on neile andnud elu, nagu poleks see maa neid väärt! Mis puutub minusse, siis õnnes või õnnetuses pärib kodumaa kogu mu elu. Kunagi ei murra ma temale truudust, ja olgugi mind mujal kutsumas säravaim elu.

(Cavouri kiri krahvinna Circourt'ile).

Pärast salajase lepingu sõlmimist Prantsusmaaga hakkas Sardiinia kohe ette valmistuma sõjale. Märgates seda, nõudis Austria ultimatiivselt, et Sardiinia lõpetaks ettevalmistused tema piiril. Kuna Sardiinia seda ei teinud, läkitas Austria oma väed 1859. a. Piemonti; algas sõda, mille Cavour oli sihilikult välja kutsunud.

Sõjalised ettevalmistused ei olnud käimas üksnes Sardiinias. Itaalia Rahvuslik Ühing, mille esimeheks oli Garibaldi, kuulutas välja mobilisatsiooni kogu Itaalias. Tuhandete kaupa kogunes vabatahtlikke, ühe osa vabatahtlikkude (nn. Alpi-küttide) juhiks hakkas Garibaldi. Garibaldilased ilmusid kohe rindele. Igal pool saatsid neid vaimustatud kaasmaalaste hüüded: „Viva

Italia! Viva Garibaldi!“ Harilikult oli Garibaldi saatuseks sõjakäikudel seista vaenlase vastu, kes ületas teda arvult ja varustiselt, ja tal oli võimalik heaks teha seda ebavõrdsust vaid oma osavusega juhina ja oma meeste vaprusega. Oma Lombardia-sõjakäigul näitas Garibaldi üles ka oma suuremeelsust vangilangenute kohtlemisel. Kui vangistatud Austria ohvitsere toodi tema ette, siis olid need kindlad, et „punane saadan“ käsib nad maha lasta, kuid Garibaldi surus nende kätt, kiitis nende vaprust ja avaldas kaastunnet nende õnnetuse puhul.

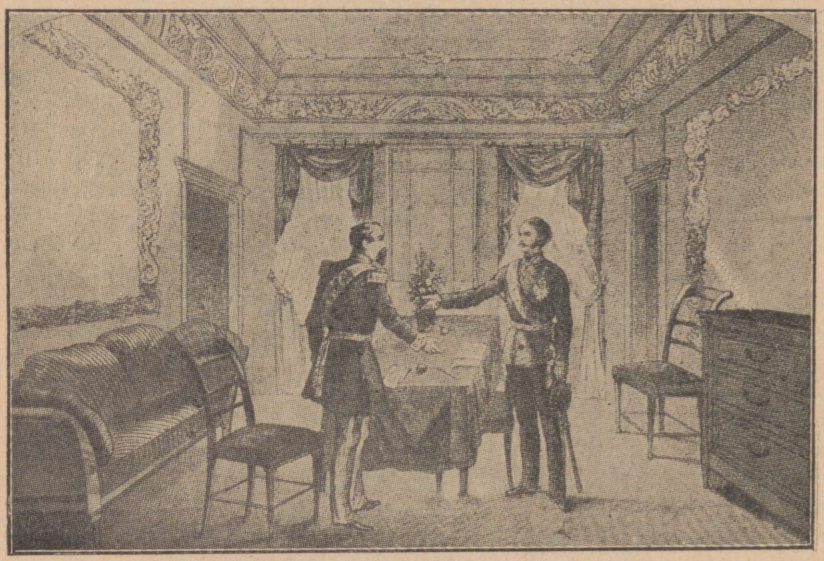

Napoleon III ja Franz-Joseph Villafranca's.

Kuid otsustavaks ei olnud nn. Itaalia sõjas mitte kokkupõrked itaallaste ja austerlaste vahel, vaid prantslaste võidud austerlaste üle Magenta ja Solferino juures. Pärast Solferino lahingut ei tahtnud Napoleon III enam edasi sõdida, kuigi ta polnud veel täitnud lepingutingimusi, sest Veneetsia oli veel Austria käes Paar nädalat hiljem lepitigi kokku rahutingimuste suhtes keisrite kohtumisel Villafranca's, ja sõda oli lõppenud. Napoleon III sai Sardiinialt Savoia ja Nizza, andes vastu ainult Lombardia. Itaalia patrioodid olid muidugi väga pahased Napoleon III-ndale, seda enam, et ta jälle hakkas toetama paavsti kirikuriigi iseseisvust, takistades seega Rooma ja paavstimaade ühinemist muu Itaaliaga. Jälle asusid

Prantsuse väed kaitsma Roomat. Nähtavasti ei soovinud Napoleon III üldse Itaalia ühinemist.

Kuid itaallased ei lasknud end segada, nad veendusid, et nad ise peavad kokku võtma kogu oma jõu ja läbi viima Itaalia ühendamise. Sõja ajal olid Toscanas, Parmas, Modenas, Romagnas jälle puhkenud rahvuslikud liikumised ja seaduslikud valitsejad lahkunud maalt. Sõda lõppenud, võeti neis maades ette rahvahääletus ja rõhuv enamus kodanikest otsustas oma saatuse ühendada Sardiinia riigiga.

Villafranca rahutingimustega ei suutnud sugugi leppida Garibaldi. Tema, kes üle kõige oli armastanud oma kodumaad Itaaliat, kelle ainus juhtiv mõte elus oli olnud kodumaa uuestisünd, pidi nüüd end tundma Itaalias võõramaalasena (G. oli pärit Nizzast). Oma nukrusest jagu saada aitasid Garibaldit Sitsiilia sündmused. Ka siin oli puhkenud revolutsioon. Sest uus kuningas Ferdinand III, kes vahepeal oli järgnenud oma isale, ei võtnud ka ette uuendusi, sellepärast tõstis rahvas jälle mässu. Nii ootas Garibaldit võitlusväli lõunas, oli tarvis appi tõtata sitsiillastele. Kogunud Genuas vabatahtlikke, ruttaski ta nendega Sitsiiliasse. Tal läheb korda tungida maale, kus ta end kuulutab Victor Emmanueli nimel diktaatoriks, viib läbi mobilisatsiooni, saab niiviisi arvuka sõjaväe ja jätkab sellega saare vallutamist. Garibaldi ise on võitmatu ja vaprad on tema sõdurid. Ainult Palermo võitmine teeb muret, linna kaitses laevastik mere poolt, kuid varsti langeb seegi (maikuus 1860) ja garibaldilased sõidavad üle lahe võitma Lõuna-Itaaliat Napoliga. Suur on igal pool vaimustus Garibaldist ja tema vapraist sõdureist. Igas Itaalia maakonnas kogutakse vabatahtlikke appi minema Garibaldile. Välismaa vabameelses seltskonnas ollakse samuti vaimustatud kuulsast rahvuskangelasest ja tema võitudest. Korjatakse raha, riideid, toiduaineid, arstimeid ja saadetakse itaalia kangelastele.

Lõuna-Itaalias tahtis Garibaldi välja kuulutada vabariigi, kuid seda ei tahtnud Sardiinia valitsus ja Lõuna-Itaalias oli ka rohkem monarhiste kui vabariiklasi. Sõprade nõuandel loobub Garibaldi oma kavatsusest, lepib seega, et kogu Itaalia ühineb Sardiinia kuninga ümber konstitutsiooniliseks riigiks.

Väga suurte auavaldustega võetakse Garibaldi vastu Napolis (septembris 1860), kust põgenes kuningas oma perekonnaga. Rahvast tervitades tähendas siin Garibaldi: „Teil on õigus pühitseda tänast päeva, mis on uue ajastu alguseks mitte ainult teile, vaid kogu Itaaliale, millest Napoli moodustab suure osa. See on tõesti hiilgav ja püha päev — päev, mil rahvas läheb orjusikkest vaba rahva seisusse. Tänan teid vastuvõtu eest, mitte ainult minu enda pärast, vaid Itaalia nimel, mis teie abiga saab vabaks ning ühendatuks."

Vallutanud Napoli, oli Garibaldil kavatsus minna Rooma. Cavour oli selle kavatsuse vastu, sest see oleks võinud põhjustada sõja Prantsusmaaga. Ka Garibaldi sõbrad olid selle ettevõtte vastu, seda enam et Lõuna-Itaalia polnud veel vaba Ferdinand III vägedest. Garibaldil tuligi veel koos Victor Emmanueli vägedega vahvasti võidelda Lõuna-Itaalias maa lõpliku vallutamiseni 1860. a. lõpul. Sitsiilias ja Lõuna-Itaalias korraldati plebistsiit, rahva rõhuv enamus oli päri ühinema kõigi teiste itaallastega Itaalia kuningriigiks. 1861. a. astus Torinos kokku esimene Itaalia rahvaesindus, mis otsustas Itaalia kuningakrooni anda Victor Emmanuelile.

Victor Emmanuel.

Garibaldi lahkus jälle Itaaliast, kuid seekord juba suurema rahuldustundega, sest ta oli peaaegu saavutanud oma elu eesmärgi. Paavstimaa ja Veneetsia ühendamist pidas ta nüüd Victor Emmanueli ülesandeks. Garibaldile sai osaks suurim lugupidamine, teda otse jumaldati. Mitte üksi kaasmaalased, ka võõrad imestlesid seda haruldast inimest. Temast kirjutab inglise riigimees Gladstone:

„Meie, kes esimest korda nägime Garibaldit, ei saa iialgi unustada haruldast mõju, mida avaldas meie meeltesse ta oleku ja tegude lihtne õilsus... Lisaks ta ausameelsele ning osavõtlikule hingele, lisaks ta võluvale kommete lihtsusele, mis kunagi ei lahkunud temast, ja ta loomupärasele ning teadvuseta õilsusele, mis avaldus kõigis ta tegudes, ma valiksin peaaegu igast omadusest

seda, mis on nähtavas vastuolus, kuid oli tegelikult kokkukõlas Garibaldis, sest ta ühendas sügavaima ning õrnima inimlikkuse tulise sõjameheliku vaprusega."

Saksamaa ühendamise kavad. Saksa vürstide konverents Olmützis 1850. a. kinnitas Saksa liidu ja liidupäeva õigused. Saksamaa jäi killustatuks 38 riikliku üksuse vahel. Kuid see killustatud seisund takistas majanduslikku edu: ei saanud tekkida ühine siseturg, töölised ei saanud vabalt liikuda, igas riigis oli oma raha, omad kaalud, omad majanduselu reguleerivad määrused. Hoolimata sellest teeb Saksa tööstus suuri edusamme, eriti 50-ndail ja 60-ndail aastail, aga seda rohkem tahab ta teelt veeretada kõik takistused. Majanduslikult kiiremini arenes Preisi, mille maa-alasse kuulusid Saksamaa parimad tööstusraioonid, Reinimaa ja Sileesia; Preisi riiki hakkabki sellepärast väga huvitama Saksamaa ühinemisliikumine. Ühenduses tööstuse ja kaubanduse arenguga hakkavad preisi mõisnikud oma majapidamist korraldama kapitalistlikel alustel: nad suurendavad oma maa-ala raskustesse sattunud talumaade arvel, muretsevad paremaid põllutööriistu, võtavad tarvitusele masinad, hoolitsevad maaparanduse eest jne. Saates rohkel arvul põllusaadusi turule, on mõisnikudki huvitatud kõigi takistuste kaotamisest, mis kitsendavad majandusliku elu igakülgset arengut.

Pärast 1848. ja 1849. a. ebaõnnestunud katseid luua ühine Saksa riik, ei lämbu siiski ühise riigi idee Saksamaal. Mitte üksi majanduslikkude huvide rahuldamine ei nõua rahvusliku ühinemise teostamist, ka Napoleon III sõjakas välispoliitika kriipsutab alla ühinemise vajadust. Itaallaste saavutused 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate algul mõjusid omakorda kaasa, et Saksamaal kerkis rahvusküsimus jälle teravalt päevakorda. Küsimuses, kuidas peaks teostuma Saksamaa ühinemine, oli juba 1848. a. olemas kaks voolu. 60-ndail aastail osutus tugevamaks Väike-Saksa erakonnast kantud vool, mis soovis Saksamaa ühendamist läbi viia Preisi algatusel ja juhtimisel. Selle voolu kandvaks jõuks hakkas nüüd Preisi peaminister Otto von Bismarck, käies põhimõtte järgi: „Saksamaa ühendamine ei toimu parlamentlikkude kõnede ja hääletamise teel, vaid raua ja verega". Selle all mõistis Bismarck, et kõigepealt tuleb võita kaks riiki, kes takistavad Saksamaa ühendamist, Austria ja Prantsusmaa. Austria, kes tahtis ise Saksamaa ühendamise eesotsas sammuda, oli seega Preisile võistlejaks; Prantsusmaa üldse ei pooldanud Saksamaa ühinemist, sest ühinemise korral oleks ta idapoolne naaber muutunud tugevaks, pealegi oli Napoleon III kavatsus Prantsusmaa idapiiri viia Reinini, seda eesmärki saavutada oli lihtsam vahekorras väikeste riikidega kui ühinenud Saksamaaga.

Töölistel oli oma kava Saksamaa ühendamise suhtes. See oli Marx-Engelsi kava. Saksamaa ühendamine pidi toimuma revolutsioonilisel teel. Töölised, toetudes linna väikekodanlusele ja talupoegadele, pidid võitma kõikjal Saksamaal kuningad, vürstid, hertsogid, võitma aadlikud; loonud ühise Saksa vabariigi, seisaksid nad veel vastamisi vaid kodanlusega, kellelt võimu haarates muudaksid nad Saksamaa sotsialistlikuks vabariigiks. See vool ei olnud tugev, tekkis ju alles 1863. a. Ülemaaline Saksa Töölisühing. Proletariaadi jõudu püüdis samal ajal paralüüsida veel kodanlus. Schultze-Delitzsch'iga eesotsas, seletasid kodanlikud majandusteoreetikud töölistele, et nad loobugu poliitikast, asutagu endile tarvitajate-kooperatiive ja valmistamisühinguid, püüdku end nende abil majanduslikult kindlustada, loobugu klassivõitlusest. Sellele agitatsioonile astus ägedalt vastu Ferdinand Lassalle, juudi-soost ajakirjanik. Viimane rõhutas, et tööliste osavõtt poliitikast on hädavajalik, et ainult siis, kui tööliste endi esindajad parlamenti pääsevad, võivad tööliste huvid leida kaitset. Sellepärast organiseerugu töölised, võitku kätte üldine valimisõigus, viigu läbi oma esindajad parlamenti. Lassalle'i agitatsiooni mõjul teostuski esimese ülemaalise töölisorganisatsiooni asutamine 1863. a. Saksamaal, mille esimeheks valiti tema ise. Lassalle õhutas veel valmistamisühingute asutamist, kus töölised ise oleksid ettevõtjaiks. Ainult selliste ühingute abil, arvas Lassalle, on võimalik töölistel vabaneda ettevõtjate majandusliku surve alt. Lassalle oli ühtlasi arvamusel, et töölised omal jõul valmistamisühinguid organiseerida ei suuda, mispärast töölisi toetagu riik. Siit järgnes tema peanõue: töölised organiseerugu, võidelgu kätte üldine valimisõigus, viigu läbi oma esindajad, kes parlamendis läbi suruksid riikliku toetuse tööliste valmistusühingutele. Oma kava teostamiseks astus Lassalle läbirääkimistesse Bismarck'iga, soovitades viimasel maksma panna üldine valimisõigus. Kui tark poliitik, tegigi seda Bismarck 1864. a., andis veel teisigi häid lubadusi töölistele. Lassalle'i aga mõistsid Marx ja Engels ning nende mõtteosalised nooremate töölisjuhtide hulgas Liebknecht ja Bebel teravalt hukka. Nende silmis lõhkus Lassalle töölisliikumist ja oli revolutsiooni äraandja, sest ta otsis kokkulepet valitsusega. Lassalle pooldas Saksamaa ühendamist, kuid pidas seda võimalikuks vaid tugeva keskvõimu, Preisi valitsuse abil. Marx, Engels, Bebel tunnustasid otstarbekohaseks ainult revolutsioonilise tee: töölised ühes talupoegade ja väikekodanlusega kukutagu valitsused ja valitsusi toetaja aadel, kuulutagu välja vabariik, milles hiljem, kui õige aeg kätte on jõudnud, võtku kodanluselt üle võim. Nii mitmekesine propaganda tööliste keskel lõhkus muidugi nende ühist väerinda,

Marx-Engelsi kava saatuseks oli jääda vaid kavaks. Saksamaa ühendamine teostus Bismarck'i plaani järgi, „raua ja verega."

Sõjad. Bismarck'i kava pooldas täielikult Preisi kuningas Wilhelm I (1861—1888), kes juba 1858. a. valitsuse üle võttis oma vaimuhaigeks jäänud vennalt Friedrich Wil-

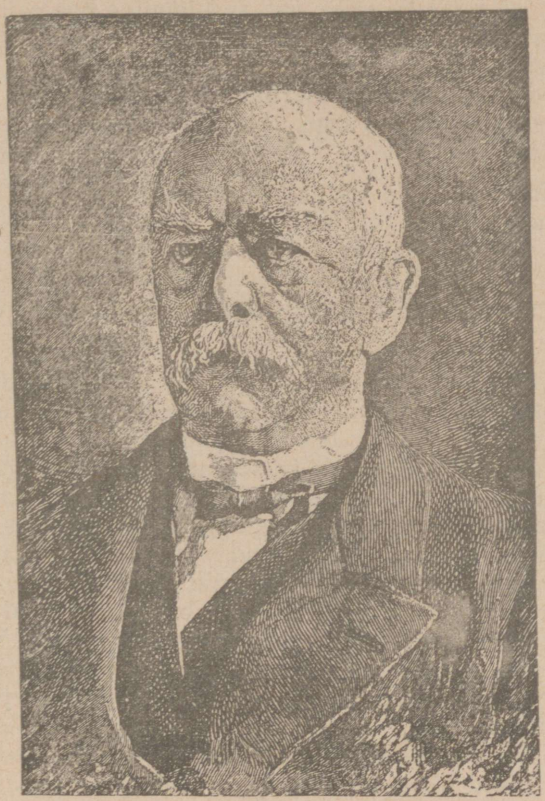

Otto von Bismarck.

helm IV-lt. Libedasti siiski ei teostunud ka nende kava. Suur-Saksa erakond, mis tahtis läbi viia Saksamaa ühendamist Austriaga eesotsas, töötas neile vastu. Kui Bismarck hakkas juhtima Väike-Saksa liikumist, kinnitati vastaste leeris, et ühinenud Saksamaa juhtimine kuulugu vähemalt Austria, Preisi, Baieri ja kahest keskriikide esindajast koosnevale 5-liikmelisele direktooriumile. Kuid asjaolud kujunesid siiski nii, et, tänu Bismarck'ile, seisukorrast võitjana väljus Preisi ehk Väike-Saksa partei.

Otto von Bismarck, pärit Brandenburgi mõisnikuperekonnast, sündinud 1815. a., omandas keskhariduse Berliinis, õppis õigusteadust Göttingeni ja Berliini ülikoolis. Loodus oli rikastanud Bismarck'i iseloomuomadustega, mis tähtsad riigimehele. Ta oli töös väsimatu, hoolas ja energiline. Iga tema poliitiline samm näitas osavust, kavalust, teravmeelsust ja haruldast ettenägelikkust. Ka oli ta väga valitsushimuline ega valinud kunagi abinõusid sihi saavutamisel. Oma poliitilist tegevust algas Bismarck Preisi maapäeva saadikuna ja siitpeale sammus ta tõusvat teed: oli saadikuks Peterburis, Pariisis, kuni Wilhelm I ta oma peaministriks kutsus (1862). Bismarck oli absolutismi pooldaja.

Peaministri kohale asudes oli Bismarck'i püüe ühise Saksamaa loomine ja selles juhtiva koha muretsemine Preisile. Ühtlasi püüdis ta tõsta Saksamaad esikohale Euroopas. Oma eesmärgi taotlemisel pidi ta kõrvaldama Austria Saksa liidust ja võitma Prantsusmaa. Kõigepealt oli tarvis suurendada sõjaväge.

Friedrich Wilhelm IV oktroeeritud põhiseaduse alusel Preisis teotsev parlament oli iseenesest tagurlik asutis, kuid Wilhelm I algatatud sõjaväe suurendamise ettepanekule hakkas ta energiliselt vastu. Nõuab ju selline reform hiiglasummasid, vastavalt peavad tõusma maksud, aga maksude suurenemist ei tahtnud keegi. Parlamendi ja valitsuse vahel tekkis tõsine konflikt. Wilhelm I saatis vahepeal parlamendi laiali, kuid uued valimised andsid opositsioonile veel suurema enamuse. Juba kavatses Wilhelm troonist loobuda, aga seal märkas ta Bismarck'is jõu, kes tema seisukorrast välja aitab. Veendunud absolutistina ei pooldanud Bismarck rahvaesindust ega arvestanud avalikku arvamust; ta oli toore jõu austaja. Ta viis sõjaväe reformi läbi, hoolimata parlamendi vastuseismisest. Oma võimule toetudes viis ta läbi ka kõrgendatud maksud. Kodanikud pidid alistuma. Nüüd oli tal tarvis otsida vaid sõjapõhjust, et teostada oma edaspidist kava. Selle leidis Bismarck Schleswig-Holsteini küsimuses. Nimetatud maakonnad, kus rahvastiku enamuse moodustasid sakslased, kuulusid Taanile. Aga Preisi ja kõik saksa patrioodid nõudsid, et Taani kuningas loobugu neist maakondadest. Preisi oli neist huvitatud oma põhjapiiri kindlustamiseks ja hea sadama saamiseks. Kuid Taani polnud päri Saksa nõudmistega. Saksamaal algas siis mobilisatsioon. Bismarck meelitas kaasa sõdima Austria, andes mõista, et sõjasaak tuleb jagamisele. Kuid kui 1864. a. taanlased olid võidetud ja Wiinis kokku astus rahukonverents, andis Preisi peaminister mõista, et mõlemad maakonnad peaksid liituma Preisiga. Bismarck lihtsalt otsis konflikti Austriaga. Kuigi rahu-

lepingus öeldi, et Taani kuningas loobub Schleswig-Holsteinist „Austria keisri ja Preisi kuninga kasuks“ ja tõepoolest Holstein pidi saama Austriale ning Schleswig Preisile, juhtis Bismarck siiski asju nii, et hiljem ühel ilusal päeval Austria ametnikud pidid Holsteinist lahkuma, aset andes seal preislastele. Wilhelm I oli Bismarck'i tegevusest vaimustatud, tõstis ta krahviausse, kuid nüüd oli ka sõda Austriaga vältimatu. „Vennasõja“ vastu oli saksa avalik arvamus, olevat olnud ka Wilhelm I ise; seda sõda ei tahtnud ka naaberriigid, kuid Bismarck pani

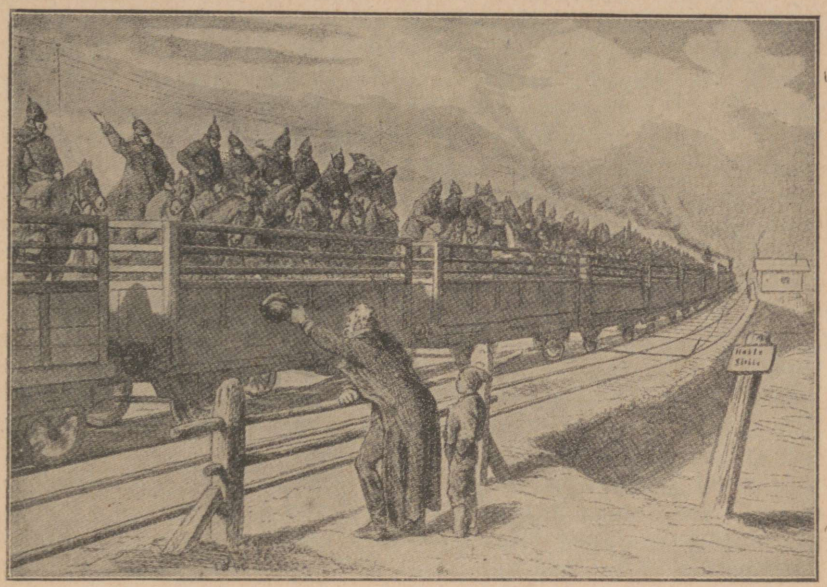

Sõdurite ärasõit Schleswig-Holsteini.

temale omase osavusega asjad nii kiirelt liikuma, et siiski a. 1866 puhkes Preisi-Austria ehk Saksa sõda. Bismarck ei kartnud midagi, sest ta uskus Preisi sõjaväelisse ülekaalu, samuti oma diplomaatia osavusse. Ta astus liitu Itaaliaga, ässitades Ilaaliat samal ajal Austrialt ära võitma Veneetsia. Ta sõlmis lepingu Napoleon III-ga, mille põhjal Prantsusmaa pidi jääma erapooletuks. Prantsuse keiser oli arvamusel, et Austria-Preisi sõda saab venima, mõlemaid pooli tugevasti väsitama, et tema siis vahemehena neid rahule vastu viib ja rahutingimused ette kirjutab nii kuidas Prantsusmaale kasulik. Kuid sõda lahendus imekiirelt. Kohe sõja algul tekkis otsustav lahing Sadowa (Königgrätz'i) juures, mis lõppes Austria täieliku

lüüasaamisega. Austria kaotas selles lahingus umbes 40 000 meest, aga Preisi ainult 9 000, lahingu vägede arv olnud peaaegu ühesuurune mõlemal pool. Preisi saavutas hiilgava võidu tänu paremale sõjaväele, eriti väejuhatusele (Moltke jt.) ja täielikumale sõjavarustisele. Suureks raskuseks oli Austriale asjaolu, et tal samal ajal tuli võidelda Itaalia frondil. Itaalia patrioodid, Garibaldi eesotsas, olid kõik jälle väljas, et lõpule viia Itaalia ühendamise, võita Austrialt ära Veneetsia ja ühendada see maakond Itaalia kuningriigiga.

Sõdade tulemusi. Samal 1866. a. sõlmiti rahuleping Prahas. Võitja Bismarck ei nõudnud nüüd ainult Schleswig-Holsteini Preisile jätmist ja Veneetsia loovutamist Itaaliale, ta nõudis veel Preisile mitmed maakohad, mis lahutasid sise-Preisi maid selle Reini provintsidest (Hannover, Nassau, Hessen-Kassel ja vabalinn Frankfurt M. ä.); nende maade omandamine oli Preisile väga tähtis, sest nüüd muutus ta territoriaalselt üheks tervikuks. Kõige valusam oli aga Austriale punkt, mis nõudis tema väljaastumist Saksa liidust. Saksa liit lõpetas oma olemasolu endisel kujul. Nüüd asutati Põhja-Saksa liit, millesse kuulusid 22 Saksa riiki Maini jõest põhja pool. Peale Austria jäid liidust välja Lõuna-Saksa riigid: Baieri, Württemberg, Baden ja Hessen-Darmstadt, sest nii oli soovinud Prantsusmaa; Napoleon, kes kartma lõi Saksamaa vägevust, tahtis neist riikidest luua Lõuna-Saksa liidu vastukaaluks Põhja-Saksa liidule. Kuid Bismarck oskas nurja ajada need kavatsused. Napoleon III oli juba sõja eel mõista andnud kõikvõimsale Preisi peaministrile, et ta Reini pahemal kaldal asuvaid maakondi tahab liita Prantsusmaaga. Bismarck, kes siis oli huvitatud Prantsusmaa erapooletuks jäämisest, ei teinud selliste Napoleoni soovide puhul kurja nägu. Kuid kui nüüd Napoleon oma soovi Bismarck'ile meelde tuletas, oskas viimane kohe asja oma huvides kasutada. Ta teatas sellest Lõuna-Saksa riikidele ja lõi nendega igaks juhuks salajase sõjalise lepingu. Bismarck osutus palju targemaks diplomaadiks. Napoleon III ei osanud mitte ainult kasutada rahvusvahelisi sündmusi Prantsusmaa huvides, ta ei mõistnud ka takistada tugeva Põhja-Saksa liidu tekkimist.

Põhja-Saksa liidu esindajaks teiste riikide ees hakkas liidu põhiseaduse järgi liidu president, kelleks põhiseadus määras Preisi kuninga. Presidendile allus sõjavägi; tema kompetentsi kuulus sõjakuulutamine ja rahutegemine, tema sõlmis lepinguid välisriikidega, nimetas diplomaate, määras liidu ametnikke, temale kuulus liidu koosolekute kokkukutsumine ja lõpetamine. Presidendi abiks oli tema enda nimetatud liidukantsler. Seadusandlik võim kuulus põhiseaduse järgi liidu nõukogule ja riigipäevale; esimene koostus liitu

kuuluvate riikide valitsuste esindajaist, teine — üldise salajase ja otsese valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajaist. Nii sai Põhja-Saksa liit parlamendi ja erines seega endisest Saksa liidust. Liidul olid väljaminekud, sellepärast nõudis liit makse kogu liidu piirkonnast. Liidu piires hakati ühtlustama kaalusid, mõõte, tolle, hakati ühiselt korraldama liiklemist ja sidepidamist, kaotati passid, lasti töölisi vabalt liikuda, anti koaleerimisõigus nii töölistele kui ka tööandjatele. Need olid kahtlemata suured edusammud Saksamaa poliitilises ja majanduslikus arengus. Saksa rahva enamus tunnustas neid ja jagas kiitust Preisile ja tema kuningale; Bismarck'is hakati juba hindama rahvuskangelast. Aga oli ka neid, kes seda poliitikat ei pooldanud; need olid Austria sõbrad, Suur-Saksa perre kuulujad, eriti katoliiklased, kes Põhja-Saksa liidus jäid vähemusse, ja kõik need, kes ei jaganud kõikvõimsa peaministri sõjakat poliitikat.

Suured uuendused viidi samal ajal läbi Austrias. Kui 1849. a. selles riigis kõikjal revolutsioonid maha suruti, siis ei tähendanud see siiski püsivat absolutismile ja tsentralistlikule valitsemisviisile üleminekut. Ungaris ei tahetud sugugi leppida seisukorraga, et neid valitsetakse Viinist, ja seda tuli varem või hiljem Franz Joseph'i valitsusel arvestada. Slaavlased ihkasid samuti omavalitsust, kuid nende seisukord oli seepoolest halvem, et nende vahel puudus solidaarsus. Tõuge järeleandmisteks tuli sõdadest. Keiser nägi ära, et absolutism rahvast sugugi ei rahulda, sõjapidamine aga nõudis täieliku rahu säilitamist siseriigis. Nii asus Franz Joseph reformima riigikorda — a. 1861 kuulutas ta välja konstitutsiooni, mille järgi seadusandlik võim läks üle riiginõukogule (Reichsrat). Kuid ungarlasi ja slaavlasi see konstitutsioon veel ei lepitanud, sest ta andis ülekaalu sakslastele. Kui 1866. a. ungarlased tõrkusid sõjaks abi andmast, otsustas Austria valitsus rohkem vastu tulla nende soovidele. 1867. a. lepiti kokku, et Austria muutub Austria-Ungari riigiks; mõlemad dualistlikud riigipooled, lahutatud Leitha jõega, saavad küll ühise riigipea (Austria keiser on ühtlasi Ungari kuningas), ühise välispoliitika ja sõjaväe, kuid on muidu täiesti iseseisvad. Nii Ungaril kui Austrial on oma ministeerium ja rahvaesindus (Austrias — riiginõukogu, Ungaris — seim), omad seadused, rahandus jne. Ühiseid küsimusi harutama astuvad kokku riigipäeva ja seimi delegatsioonid. Ungarlased olid nüüd rahuldatud. Järgnes Franz Joseph'i pidulik Ungari kuningaks kroonimine Budapestis.

Kuid rahuldatud ei olnud slaavlased. Slaavlaste maadest ühendati Böömimaa, Määrimaa, Galiitsia ja Dalmaatsia Austriaga,

Transilvaania ja Kroaatia Ungariga. Kuigi mõnele neist maadest anti omavalitsus, Galiitsiale isegi autonoomia, tundsid slaavlased neis maakondades end rõhutud vähemusrahvana, sest Austrias mängisid sakslased, Ungaris — ungarlased härrasrahvast. Tšehhid tõstsid mitmel korral mässu, kuid nende mässud suruti maha.

Prantsusmaa II keisririigi päevil. Napoleon III sai Prantsuse troonile tänu sellele meelehärmile, mille tekitas tööliste mäss 1848. a. kodanluse ja talupoegade keskel. Igatseti kindlat kätt, tugevat valitsust. Algul paistis, nagu oleks Napoleon demokraadi kalduvustega: ta pani maksma üldise valimisõiguse ja harrastas plebistsiite, lubas palju. Kuid ta ei teinud seda veendunud demokraadina, võimule saanud, kiskus ta kõik niidid enda kätte ja valitses absolutistina. Kõikvõimas politsei valvas kodanikke igal sammul; puudus trükivabadus, koosolekutevabadus, administratsioonis maksis äärmine bürokratism, seadusandlik initsiatiiv kuulus üksi riiginõukogule, mis sõltus täiel määral keisrist, legislatiivile avaldati survet jne.

Üldiselt püüdis Napoleon III võita rahva poolehoidu. Ta edendas tööstust ja kaubandust, võimaldades ettevõtjaile laenusaamist ja korraldades liiklemisolusid. Pikendati raudteevõrku, parandati maanteid, ühendati jõgesid kanalitega. Viidi läbi kuulsa Suessi kanali ehitamine. Mäe- ja metallurgiatööstuse produktsioon tõusis mõne aastaga kahekordseks. Prantsusmaa tööstusliku tõusu demonstreerimiseks korraldas keiser Pariisis ülemaailmse näitusi 1856. ja 1867. a., eriti hiilgav oli viimane, mil Pariisi külastasid Vene ja Austria keisrid, Türgi sultan, Bismarck, Moltke ja hulk teisi võimukandjaid. Ühtlasi laskis Napoleon sel juhul kaunistada Pariisi linna; vanad kitsad tänavad kaotati ja nende asemele kerkisid ilusad laiad puiesteed; vananenud inetud ehitised lõhuti maha ja nende asemele püstitati moodsad hooned. Keisrikoda muutus toreduse ja hiilguse keskkohaks, elati jälle väga mõnusalt. Samal ajal anduti kodanikkude keskel spekulatsioonile, püüti rikastuda ükskõik milliste abinõudega, tarvis oli kätte võita vaid maisi hüvesid. Spekulatsioonile andusid ka ametnikud, üldse langes väga viimaste kõlblas tase, võis tõeliselt kõnelda igal pool levinud korruptsioonist. Kuid kuni 1860. aastani paistab väliselt kõik korras olevat, Prantsusmaa jõukus kasvas ja tema kuulsus tõusis. Krimmi sõjas ja Itaalia heitlusis võitsid prantsuse sõdurid tagasi võitmatuse oreooli, Napoleon III ise esines näilikult osava diplomaadina. Kuid 1861. a. hakkas Napoleon III päike veerema, ta sattus olukordadesse, millest ta ei osanud välja rabelda, tema diplomaatiline oskus ütles üles.

Kui Mehhiko vabariigis 1861. a. radikaalid said mõjule,

keeldusid need Euroopa kapitalistidega korraldamast laene ja maksmast protsente, ka oli nende ülalpidamine väljakutsuv Mehhikos viibivate eurooplaste suhtes. Prantsusmaa, Inglismaa ja Hispaania — nende maade kapitalistid olid Mehhikole andnud laenu — otsustasid mõju avaldada Mehhiko valitsusele, saates oma väed Mehhikosse. Kuid Napoleon III-ndal oli veel teine kavatsus, ta tahtis teha Mehhikost Prantsusmaale mõjualuse riigi, seks tahtis ta Mehhiko vabariigi muuta keisririigiks ning sinna keisrina valitsema panna ühe Habsburgide võsu, Austria keisri venna Maximiliani. Viimane nõustuski. Kuid sellist kava ei pooldanud Inglismaa ja Hispaania, nad kutsusid ära oma väed. Prantsuse väed aga vallutasid Mehhiko ja viisid siiski troonile keiser Maximiliani. Kuid niipea kui keiser Maximilian oma perekonnaga saabus Mehhikosse, algasid pahameeleavaldused mehhiklaste poolt. Maximilian laskis vastuhakkajaid julmalt karistada, kuid seda raskemaks läks tema seisukord. Vastuhakkamised arenesid mässuks.

Eurooplaste vahelesegamise vastu olid Põhja-Ameerika Ühendriigid. Juba president Monroe'st saadik, 1823. aastast maksis seal põhimõte: „Ameerika kuulugu ainult ameeriklastele", eurooplased hoidku oma väed eemal. Ühelt poolt Ühendriikide protest, teiselt — lootusekaotus korraldada Mehhiko asju Prantsusmaa huvides, sundis ka Napoleon III ära kutsuma oma väed. Maximilian oli meeleheitel, mehhiklased tõstsid mässu mässu järele. Siis sõitis keisritar Charlotte Euroopasse abi paluma, kuid kõik keeldusid abi andmast; oma õnnetuses kaotas ta vaimse tasakaalu, jäi nõdrameelseks. Maximiliani vangistasid mehhiklased ja mõistsid ta mahalaskmisele (1867).

Mehhiko-ekspeditsioon kujunes afääriks, millest prantslane piinlikkustundeta ei saanud kõnelda. Bismarck jälle juhib Kesk-Euroopas asju nii, et Napoleon jääb ilma kõigest. Lahti ütlema sunnitud Reinimaade annektsioonist, püüdis Napoleon III Prantsusmaale kompensatsiooniks saada Luxemburgi. Kuigi Hollandi kuningas nõus oli Luxemburgi müüma, ei leppinud sellega Bismarck ega saksa strateegid (Luxemburg oli tolliliidus Saksamaaga), viimased ei pidanud strateegilistel põhjustel sugugi võimalikuks Luxemburgi loovutamist Prantsusmaale. Jälle võitis Bismarck'i diplomaatia. Saksamaa poolt hädaohtu märgates otsis Napoleon veel kiires korras ühendust Itaalia ja Austriaga, katsudes nendega sõlmida sõjalist lepingut, kuid ka sellest ei tulnud midagi välja.

Samal ajal hakkab siseriigis tugevasti langema Napoleon III autoriteet. 1857. a. valimistel legislatiivi läbiläinud viis vabariiklast arvustavad teravalt valitsuse tegevust ja mõistavad hukka kogu maksva režiimi; nende kõned avaldavad suurt

mõju seltskonnas, Prantsusmaal hakkab jälle tõusma vabariiklikkude ideede pooldajate hulk. Seisukorra päästmiseks annab Napoleon legislatiivile parlamentliku arupärimisõiguse, lubab sel eelarvet kontrollida. Tööliste poolehoiu võitmiseks ilmus 1864. a. seadus, mis kindlustas töölistele koalitsiooniõiguse. Kuid nendest abinõudest polnud küllalt, seda enam, et samal ajal suurendasid välised sündmused pahameelt valitsuse vastu. 1867. a. annab Napoleon III trüki- ja koosolekute-vabaduse, kuid see samm pole jälle kasuks valitsusele, võidab opositsioon, mis järjest muutub julgemaks. Isegi tänavvõitlusi juhtub. Mõõdukat opositsiooni juhib Thiers (loe: tjäär), radikaalsete vabariiklaste voolu — noor advokaat Gambetta. Viimased esinevad juba „leppimatu opositsioonina". 1869. a. viib Napoleon läbi põhjalikuma reformi: legislatiiv saab seadusandliku initsiatiiviõiguse ja ministeerium kuulutatakse vastutavaks legislatiivi ees. Keiser moodustab uue valitsuse vabameelsetest, eesotsas rahvasaadik Ollivier (loe: olivjeer). Viimased uuendused paneb Napoleon III isegi rahvahääletusele, lootuses seega kindlustada oma dünastiale Prantsuse krooni. Rahvas kiitis muidugi uuendused heaks, poolt hääletas hääleõiguslikkude kodanikkude rõhuv enamus. Kuid kõigest hoolimata ei vaikinud riigis opositsioon. Aga esialgu võidavad Prantsusmaal suure poolehoiu sõja pooldajad. Viimased õhutavad vihavaenu Preisi vastu, Bismarck'i poliitikas näevad nemad kõigi Prantsusmaa mittesobivuste põhjusi. Sõjaerakond saab enamuse valitsuses, katsutakse kiires korras läbi viia Prantsusmaal laiaulatuslik sõjaväeline reform. Napoleon III loodab võidurikka sõjaga parandada oma positsioone Prantsuse troonil ja tagasi võita Prantsusmaale endise seisukoha, prantsuse kodanlus loodab sõjaga rahuldada oma majanduslikke huve, prantsuse sõjavägi — säilitada vapramate sõdurite kuulsuse prantslastele. Seda kõike, mis sünnib Prantsusmaal, näeb ja mõistab Bismarck, ka temal on kava valmis: Prantsusmaad tuleb lüüa enne, kui ta suudab reformida sõjaväge ja teha muid vajalikke ettevalmistusi. Sest Bismarck ei lase silmist oma kava lõppsihti: esimene koht Euroopa riikide peres kuulugu Saksamaale. Välise tõuke konfliktiks andsid Hispaania sündmused.

Elu teises keisririigis.

Igasugune kohuse-, ausus- ja õiglustunne on nürinenud. Kogu elu avaldab Holbein'i surnute-tantsu muljet. Redeli ülemisel astmel annab keiserlik perekond ise eeskuju priiskamise ja lodevusega. Kergatslik lobisemine Tuileries's, saatkondades, ministeeriumis keerleb vaid keisri ja ta saatkonna kahemõtteliste seikluste ümber. Kõlblusetus tungib niivõrd esile igal pool, kogu maailm elab niivõrt ebaterves õhkkonnas, ajalehed ja teatrid täituvad niivõrt läilade skan-

daalidega, et raske on harjuda siinsete kommete ja nähtustega. Tsiviliseeritud ühiskonna kolm alust, sõjavägi, kohtud ja valitsus on Prantsusmaal mädanenud. Õigusemõistmine seisab niivõrt madalal järjel, et ministrid seda võivad käsutada oma tujude, viha või sõpruse kohaselt. Kohtunik on ametnik; selle asemel, et otsustamisel nõu küsida aktidelt, küsib ta oma ülemuse arvamust. Avalikku arvamust rikutakse kavakindlalt ebamoraalse ajakirjanduse ja müüdavate kirjanikkude kaudu. Siia ebatervislikku õhkkonda ei tungi valguskiir, tõde jagatakse vaid väikeste osadena ja rahvas vajub mugavasse ning nüristavasse olemasollu. Kogu elu on ebaloomulik, valitseb mõttetu toretsemine, vihastav kõlblusetus, pole ühtki jumalat peale raha, mitte ühtki ideaali peale kõhu. Prantsuse sõjaväkke on hiilinud lagunemine, edasijõudmist oodatakse vaid soosingu varal. Õppimisest ja püüdmisest pole jälgegi, igal pool laiskus, vedelus, rahaahnus. Ei teenita Prantsusmaad, lippu, au: otsitakse juhust olla meelepärane dünastiale.

Salakuulamine ja tagaselja kaebamised lokkavad kõigil astmeil. Aafrika on Prantsuse sõjaväele saatuslikuks kooliks: võideldakse tagaselja, tõsiduseta ja aususeta. Sepitsetakse mässe, et saavutada edasijõudmist ja soosingut. Tsentraliseerimine on Prantsusmaast teinud suure masinavärgi, mis toidab tervet omavoliliste ja justkui uppunud bürokraatide väge. Peaaegu kõik ametikohad on advokaatide ja ajakirjanikkude käes, need on halvimast ollusest, kelle hooleks ükski rahvas oma saatust ei võiks usaldada. Prantsusmaal on need mõlemad logelejate klassid tunginud sisse igale poole, nad laostavad ja kisuvad alla kõik. Tarvitseb vaid lugeda: saadikud, ministrid, parlamendiliikmed — kõik on advokaadid ja ajakirjanikud. Harva leidub neist mõni tõsine kõneleja — nad on lihtsalt lobisejad. Prantsuse ajakirjandus on ainult prantsuse rahva teenistuses. Väheste eranditega ei tea ükski leht midagi sellest, mis sünnib muus maailmas. Nende maailm ulatub vaid Montmartre'i bulvarist Madeleine'ini. Poleemika pole muud kui kahe veiderdaja lai endanäitamine. Prantslast ei huvita see, mis sünnib väljaspool ta piire, ta tahab lõbutseda ja teda lõbustatakse. Sellepärast on ajakirjandus muutunud kahtlaste magamistoa-lugude ja linna ning kuningaõue skandaalilugude edasikandjaks.

(Ühe välismaalase muljeid.)

Preisi-Prantsuse sõda. 1868. a. sundisid hispaanlased troonilt lahkuma oma kergemeelse kuninganna Isabella. Kokkuastunud rahvuskogu pooldas monarhistliku korra säilitamist Hispaanias, tekkis vaid küsimus: kes saab kuningaks? Isabella poega Alfonsot ei tahetud näha kuningana, sest ta polnud „ehtne", nagu kõneldi seltskonnas. Kandidaatidena tulid kõne alla Portugali kuningas ja troonipärija, kes olid tuntud vabameelsete riigimeestena, kuid portugallased ise ei tahtnud Hispaaniaga ühinemist. Kõne alla tulid veel mõned kandidaadid; viimaks peatus hispaanlaste valik prints Leopold Hohenzollernil. Viimane ei andnud küll kohe oma nõusolekut, aga a. 1870 oli ta valmis minema. See asjaolu tekitas Prantsusmaal paksu verd, tähendas ju Hohenzollerni Hispaania troonile astumine Preisi Hohenzollernite võimu tugevnemist.

Napoleon III-nda pealekäimisel taganes saksa kandidaat Hispaania troonilt. Elatanud Wilhelm I, kes viibis parajasti Emsis tervisvetel, kes Prantsusmaaga nii sõda ei igatsenud kui Bismarck, tundis heameelt konflikti sel kujul lahendamisest. Prantsusmaal aga noriti tüli edasi, see oli vesi Bismarck'i veskile ja sõda puhkes siiski. Sõja põhjustest jutustab Bismarck oma memuaarides järgmist:

„Prantsusmaal aga otsiti ettekäänet sõja kuulutamiseks Preisile, ettekäänet, mis oleks võimalikult vaba saksa-rahvuslikust värvingust. See arvati leitavat dünastilist laadi küsimusest, asjaolust, et Hohenzollerni-nimeline prints

Leopold Hohenzollern

kutsuti Hispaania troonile. Sealjuures oli Prantsuse sõjaväelise jõu ülehindamine ja saksa rahvusliku tunde alahindamine peapõhjusteks, et selle ettekääande paikapidavust ei kaalutud küllalt ausalt ega asjatundlikult. Selle asemel, et Hispaania teha vastutavaks oletatavalt prantsusevaenulise kuninga valimise eest, pöörduti saksa vürsti poole, kes ei keeldunud hispaanlaste kuninga igatsuse täitmisest, pealegi kui oli arvata, et see kuninga isik on vastuvõetav ka Pariisis, samuti Preisi kuninga poole, kel Hispaania asjaga mingit muud tegu ei olnud kui ühine perekonnanimi ja saksa rahvas. Juba asjaolu iseenesest, et Prantsuse valitsus endale lubas Preisi poliitikalt Hispaania asjades aru pärida, oli minu arusaamise järele niisugune rahvusvaheline häbematus, mis meile võimatuks tegi

tolli võrtki taganeda. Prantslaste väljakutse teravust rõhutasid mitte ainult ajakirjanduse ähvardav toon, vaid ka parlamendi ja Ollivier'i ministeeriumi sõnavõtt, mis oli ametlik rahvusvaheline ähvardus.

Tegin otsuseks 12. juulil sõita Emsi, et Tema majesteedilt paluda riigipäeva kokkukutsumist mobiliseerimise kuulutamiseks. Berliini jõudes sain telegrammi teatega, et kuningas peale kõiki Prantsuse ähvardusi ja solvamisi siiski jätkab läbirääkimist Benedetti'ga selle asemel, et teda külma üleolekuga juhatada oma ministrite juurde. Söögi ajal tuli teade, et prints Hohenzollern on loobunud kandidatuurist meid ähvardava sõja ärahoidmiseks. Mu esimene mõte oli teenistusest lahkuda, kuna ma eelkäinud provokatsioonide järele selles sunnitud järeleandmises nägin Saksamaa alandamist, mille eest ma ametlikult ei tahtnud olla vastutav.

Olin väga rõhutud, sest ma ei näinud abinõu, kuidas närivat kahju, mida meie pelglik poliitika meie rahvuslikule seisukohale oli teinud, saaks heaks teha ilma osavuseta või kunstlikult otsitud tülita. Sõda pidasin ma paratamatuseks, millest meie seega enam ei saa hoiduda. Loobusin isiklikust Emsi sõidust ja palusin kr. Eulenberg'i ette kanda minu seisukohad: et ametlik kõrvakiil on meil käes ja järeleandlikkus on meid viinud seisukorda, et peame esinema tüliotsijatena, kui me nüüd algame sõda, mis üksipäini suudab veel jalule seada meie au.

Valmis kohast loobuma, kutsusin ma Roon'i ja Moltke enda juurde ja teatasin neile lauas istudes oma kavatsusest. Mõlemad olid väga rõhutud ja tegid mulle kaudselt etteheiteid, et ma egoistlikult kasutan oma võrdlemisi kergemat võimalust tagasitõmbumiseks. Väitsin, et ma oma autunnet poliitikale ei saa ohvriks tuua ja et nemad elukutseliste sõduritena ei tarvitse samuti otsustada kui vastutav välisminister. Söögi ajal teatati veel, et Emsist on tulnud šiffertelegramm, mille ma oma külalistele peale tõlkimist ette lugesin.[1])

See mõjus niivõrt rõhuvalt, et mõlemad unustasid söögi ja joogi. Akti uuesti üle vaadates peatusin ma Tema majesteedi poolt antud volitusel, Prantsuse saadiku uuest nõudmisest ja selle tagasilükkamisest teatada meie saadikutele kui ka ajakirjandusele. Kõik kaalutlused kinnitasid mind tundes, et sõda saab vältida ainult Preisi au ja rahvusliku usalduse kulul. Selles veendumuses tarvitasin ma endale antud volitust ja oma mõlema külalise juuresolekul andsin mahatõmmetega telegrammile järgmise kuju:

„Peale Hohenzollerni pärijaprintsi loobumise ametlikult teatavaks tegemist Prantsuse keiserliku valitsuse poolt Hispaania kuninglikule valitsusele on Prantsuse saadik Emsis Tema kuninglikule majesteedile veel esitanud nõude tema volitamiseks Prantsusmaale teatama, et Tema majesteet kuningas end kohustab ka tulevikus mitte kunagi andma oma nõusolekut, kui Hohenzollernid oma kandidatuurile veel peaksid tagasi tulema. Tema majesteet kuningas keeldus seepeale Prantsuse saadiku veelkordsest vastuvõtmisest ja laskis temale vahikorral

---

1) Telegrammis teatati kuninga poolt B-le, et Prantsuse saadik nõuab kuningalt tõotust ka tulevikus keelduda nõusolekust, kui Hohenzollernite hulgas peaks tõusma Hispaania trooni nõudjaid.

seisva adjutandi kaudu öelda, et majesteedil saadikule enam midagi pole edasi anda."

Seletasin: «Kui ma nüüd selle teksti, milles ma ühtki muudatust ega lisandust pole teinud, nüüd kõrgemal käsul saadan mitte ainult ajalehtedele, vaid ka telegraafi teel kõigile meie saatkondadele, saab ta enne kesköcd teatavaks ka Pariisis ja avaldab seal gallia härjale näidatud punase rätiku mulje mitte ainult oma sisuga, vaid ka teadaandmise viisiga. Meie peame lööma, kui meie ei taha mängida võitluseta löödu osa. Menu oleneb sisuliselt muljest, mida sõja põhjusest saavad meie omad kui ka teised. On tähtis, et meie oleksime rünnatavad, ja galli ärritatavus ning endaülistamine teeb meid selleks, kui me Euroopa avalikule arvamusele teatavaks teeme, kuivõrt see võimalik on ilma riigipäeva kõnetoruta, et meie kartmatult vastu astume Prantsusmaa ähvardustele.»

See minu seletus muutis mõlema kindrali meeleolu rõõmuks, mille elevus mind isegi üllatas. Äkki oli neil isu süüa ning juua ja lõbusalt vestelda. Roon ütles: «Vana jumal elab veel ega jäta meid häbisse!»

(Bismarck — Erinnerungen II.)

Niipea kui Pariisis teatavaks sai Saksa vastus Prantsuse saadikule Benedetti'le, nõudis sõjaerakond kohe sõjakuulutamist Preisile. Legislatiivis otsustatigi küsimus jaatavalt, ainult vähesed saadikutest suhtunud küsimusse skeptiliselt. Sõja vastu olnud vanahärra Thiers mõne mõtteseltsilisega ja Gambetta hoiatanud valitsust mitte liiga kiirelt tegutsemast. Üldiselt võeti Prantsusmaal eelseisvat sõda väga kergelt, loodeti nädalaga üle minna Reinist ja kuu aja pärast olla Berliinis. See hooplemine näitabki kui asjatundmatud olid prantslased sõja eel, neil polnud aimu, kui hästi ettevalmistunud oli Preisi ja kui vähe ettevalmistunud olid nad ise. Preisil olid valmis sõjakaardid, Moltke oli üles märkinud isegi vägede liikumise suuna. Prantslased kuulutasid Preisile sõja 19. juulil **1870**. Kuna Preisi sõjavägi oli hästi õpetatud ja varustatud, ei olnud seda Prantsuse oma pooltki. Napoleon III-ndal oli väljavaateid abile naabreilt, kuid kui abisaamiseks aeg kätte jõudis, keeldusid nad seda andmast. Kindlasti mängisid siingi Bismarck'i sepitsused oma osa.

Sõda kujunes prantslastele äärmiselt õnnetuks. Saksa väed okupeerisid kohe Elsassi. Lotringis takistas nende edasiliikumist kindlus Metz, mida kaitses prantsuse kindral Bazaine (loe: bazään). Sakslased piirasid ümber kindluse. Bazaine'ile appiruttavale Prantsuse väele, kindral Mac Mahon'i juhatusel, läksid sakslased vastu ja sundisid neid lahingut andma Sedani juures. Sakslaste arvuline ülekaal (sakslastel oli 200 000, prantslastel 120 000 meest lahingus), parem varustis ja asjatundlikum juhatus (kindralstaabiülem Moltke, väejuhid kroonprints, prints Friedrich Karl) tõid neile hiilgava võidu (86 000 sõjavangi, 650 kahurit ja muud varustist). Sedani lahinguväljal viibis ka Napoleon III;

nähes oma väe katastroofilist seisukorda saatis ta Wilhelm I-le, kes saksa vägede ülemjuhatajana samuti kohal viibis, kirja, et ta on nõus üle andma oma mõõga. See sündis 2. septembril (1870).

Kui raske oli Prantsuse sõjaväe seisukord selles sõjas, näitavad järgmised telegrammid:

Bitch, 18. juulil. Kindral Failly sõjaministrile: Korpuse kassas ei ole raha.

Moltke.

Metz, 20. juulil. Kindralintendant varustusvalitsuse direktorile: Metzis ei ole suhkrut, kohvi, riisi, viina, soola; pekki ja kuivikuid veidi.

Saint-Avold, 21. juulil. II korpuse ülemjuhataja sõjaministrile: Depoo saatis hiigelpakid kaarte, mis praegu on kasutud, meil pole ühtki Prantsuse piiri kaarti.

Belfort, 21. juulil. Kindral Michel sõjaministrile: Jõudsime Belfort'i; ei leidnud oma brigaadi, ei leidnud divisjoni kindralit. Mis teha? Ma ei tea, kus on mu rügemendid.

Metz, 24. juulil. III korpuse intendant sõjaministrile: III korpus lahkub homme Metzist. Mul pole haigetekandjaid, ametimehi, haigevankreid, väljaköökе, veoloomi, kaalusid, neljandas ja ratsadivisjonis pole ühtki ametnikku.

Mézières, 25. juulil. Alamintendant sõjaministrile: Mézières'is ega Sedanis pole praegu ei kuivikuid ega soolaliha.

Metz, 26. juulil. Ülemintendant sõjaministrile: Väeosad ülalpool Metzi peavad tarvitama tagavaraks jäetud kuivikuid, ega ole neidki jätkuvalt. 120 000-lise väeosaga koos jõudsid siia ainult 38 pagarit.

Metz, 27. juulil. Kindralintendant sõjaministrile: I korpuse intendant teatab mulle, et tal pole alamintendante, voorisõdureid, abijõude ega saa ta meestepuudusel vankreid rakkesse panna ja mingeid korraldusi teostada.

Metz, 27. juulil. Kindralstaabi ülem sõjaministrile: Vahetpidamata jõuavad väeosad kohale padruniteta ning laagrivarustiseta.

Sedani katastroofist jutustab kaasaegne:

Umbes kella 2 ajal peale lõunat suruti väeosad tagasi ja tulid linna, mille tänavad varsti täitusid vankreist, kahurivooridest, ratsanikest ja jalaväelastest, kõik suurimas segaduses. Keiser siirdus lahinguväljalt algul kindral Lebrun'i korpuse juurde, kus oli käimas elav võitlus, ja tuli siis keskpaika, julgustades sõdureid ja säilitades suurimat rahu ümberringi langevate kuulide rahe all. Kella neljani jäi ta lahinguväljale, ilmudes alati sinna, kus hädaoht oli kõige suurem, tuli siis tagasi linna, ilmudes marssal Mac Mahoni juurde. Sealt lahkudes ei pääsenud ta enam läbi rahvahulkadest tänavail ja pidi sellepärast peatuma paigal, kus parajasti granaadid linna sadasid, mitmed majad süütasid ja surma külvasid tänavaile, langedes tihedasse rahvahulka. Linna jääma sunnitud, valis keiser oma asupaigaks prefektuuri keset rauasadu. Sama maja katusel ja õues lõhkes mitu granaati. Varsti tulid mitme korpuse juhatajad teatama, et vastupanu on muutunud võimatuks. Peale kogu päeva kestnud vahva võitluse olid sõdurid tagasi tõmbunud linna. Suurim segadus valitses igal pool ja igasugune liikumine muutus võimatuks. Preisi granaadid langesid inimmurdu, kandsid surma iga kukkumisega ja linna kindlusmüürid said kaitsemise asemel kaotuse põhjuseks. Kui ära tunti vastupanu asjatus, oldi sunnitud alustama läbirääkimisi, ja kell viis peale lõunat tõmmati valge lipp kindluse torni. Samal silmapilgul oli 240 000 meheline preisi vägi oma ringi ümber linna koondanud, ähvardav kahurvägi vallutas kõik kõrgustikud ja jalavägi oli tõmbunud kokku linna ette.

Preisi kuningas saatis siis adjutandi nõudma väe võidetuks tunnustamist. Keiser ei tahtnud väe nimel vastata ja jättis selle kindral Wimpffen'i teha, kelle käes oli ülemjuhatus. Ta andis aga Preisi kuningale teada, et ta end isiklikult tema hoolde annab. Kuningas vastas, et nimetataks volinikud, kes teatavad väe allaheitmise tingimused. Seepeale läks kindral Wimpffen kindral Moltke juurde. Omavahelisel istungil tunnistati üksmeelselt, et sõjavägi on ilma moonata, sõjavarustiseta, kiilutud linna tänavaile ja juba laostunud olekus enam mingeid liikumisi ei saa ette võtta ega ka endale teed murda läbi vaenlaste ridade. Sellepärast kujunes edaspidine vastupanu lootusetuks ja tagajärjeks oleks võinud olla vaid meie sõdurite hukkumine. Kindral Wimpffen andis meie nõupidamise tulemused keisrile teada. Kella ühe ajal leidis maad ühes lossis Sedani juures kuninga ja keisri kokkusaamine, kus läbi arutleti alistumise tingimused.

Kui Sedani sündmustest saabus teade Pariisi, kuulutati seal Napoleon III lahkunuks troonilt, keisritar sõitis kiires korras Inglismaale; moodustati ajutine valitsus, Gambetta ja Jules Favre (loe: žül favr) eesotsas, millele ajutiselt üle läks täidesaatev võim kuni asutava kogu kokkuastumiseni. Sakslased andsid Napoleonile elamiseks Wilhelmshöhe lossi Kasseli juures, teda koheldud seisusekohaselt, hiljem siirdus ta Inglismaale.

Kuigi Napoleon oli alistunud, ei mõtelnud alistuda Prantsuse vabariik. Ajutine valitsus asus energiliselt uute vägede loomisele. Aga sakslased ei andnud aega korralikuks ettevalmistuseks: paar nädalat peale Sedani katastroofi ilmusid nad Pariisi alla, ümber piirates 200 000-lise väega Prantsuse pealinna. Gambetta lahkus aerostaadil Pariisist Tours'i, (loe: tuur) avaldas üleskutse prantsuse rahvale ja jätkas Tours'ist Prantsusmaa kaitsmist. Varsti tabas prantslasi uus õnnetus. Monarhistlik kindral Bazaine, kes Prantsuse paremate vägedega siiani edukalt oli kaitsnud Metzi kindlust, andis alla sakslastele. Nüüd oli Prantsusmaa kaotanud juba kõik oma õpetatud väed. Sakslastel aga vabanes suur vägi Metzi alt ja võis Prantsusmaale marssida. Vabariigi väed võitlesid küll ennastsalgavalt, aga nende jõud rauges kaugelt tugevama vaenlase ees. Linn linna järele langes vaenlase kätte. Kui Tours langes, asus ajutine valitsus Bordeaux'sse (loe: bordoo). Kangelaslikult pani sakslastele vastu Pariis; see linn alistus alles siis, kui otsa said toiduja kütteained; see oli ligi neljakuulise piiramise järele, jaanuari lõpul 1871. Pariisi langemise järele kuulutati välja vaherahu. Nüüd toimusid Prantsusmaal valimised rahvuskogusse. See astus kokku veebruaris Bordeaux's ja kinnitas Napoleon III-nda kõrvaldamise troonilt ning kuulutas Prantsusmaa vabariigiks. Esimeseks vabariigi presidendiks sai vana riigimees Thiers. Thiers sõlmis Saksamaaga Versailles'is eelrahu, mis paari kuu pärast kinnitati Frankfurdis 10. mail 1871. Prantsusmaa kaotas Elsassi ja poole Lotringist ning kohustus maksma Saksamaale kolme aasta jooksul — 5 miljardit franki sõjakontributsiooni.

Gambetta' üleskutse.

Vabariigi valitsuse käsul lahkusin ma Pariisist, et teile teatavaks teha lootusi, mis täidavad müüride vahele suletud rahvast kui ka käskusid ja juhatusi nende poolt, kes endile on ülesandeks teinud Prantsusmaa vabastamise võõrastest. Pariis, mis 17 päeva juba on ümber piiratud, valmistas maailmale ainulaadse vaatemängu, näidates, kuidas rohkem kui kaks miljonit inimest suudavad unustada kõik senised lahkhelid, et koonduda vabariigi lipu ümber ja seega hävitada vaenlaste lootused, kes arvestades sisemisi lahkhelisid ootas meie pealinna väravate avamist enda ees.

Revolutsioon ei leidnud Pariisis eest ei kahureid ega muid relvi. Nüüd

on pealinnas 400 000 relvastatud rahvuskaardiväelast, 100 000 meest liikuvast kaardiväest ja 60 000 meest regulaarset sõjaväge . . . See pole silmapett ega tühi sõnakõlks: Pariis on võitmatu! Teda ei saa vallutada ei vägivalla ega ka kavatsusega. Kaks teed jäi preislastele pealinna tungimise võimaldumiseks: mäss ja näljahäda. Mässu ei tule! . . Nälg? Valmis äärmisele endapiiramisele, vähendab Pariisi elanikkond päev-päevalt oma tarvidusi ja suudab oma tagavaradega vaenlasele vastu panna veel kuid. Ta kannatab mehiselt häda ja piina, et oma vendadele maakondadest aega anda appi tulla ja pealinna varustada.

See on liialduseta pilt Prantsusmaa pealinna seisukorrast. Maakondade kodanikud! Küsimus seab teile suured kohustused. Esimene nõue olgu, et te

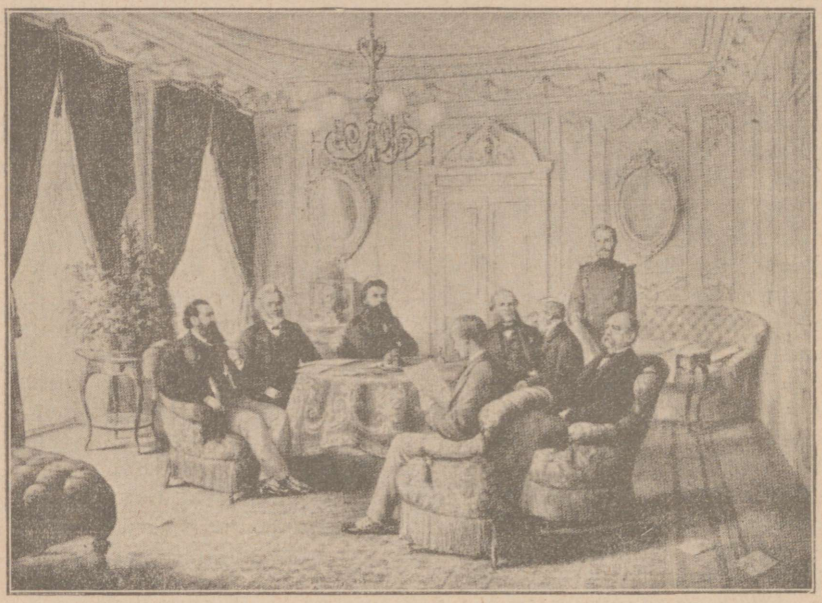

Rahuläbirääkimised Frankfurdis.

midagi muud ei mõtle kui sõda, sõda kuni noaterani. Teine kõne olgu, et te vennalikus leplikkuses alistute vabariikliku valitsuse käskudele, mis on tingitud hädaseisukorrast. Sel valitsusel pole muud auahnust, muud kirglikku püüdu kui päästa Prantsusmaa kuristikust, kuhu keisrivalitsus ta on tõuganud. Niipea kui see on sündinud, on vabariik tugev ja kindel kõigi vandeseltslaste ja reaktsionääride vastu. Seega on minu ainuke ülesanne hoolimata raskustest ja vastuludest kõigi vabade jõudude rakendamise abil meid päästa raskest seisukorrast ja teotsemise pinevusega asendada seda, mis raske on aja vähesuse pärast. Mis siiamaani puudus, oli kindel, otsustav sõna ja plaani kavakindel teostamine. Peale häbistavat alistumist Sedani juures puudusid relvad. Kogu nende tagavara oli saadetud Sedani, Metzi ja Strassburgi . . . Eriteadlaste ligitõmbamise abil

kindlustame endile kõik maailmas saadaval olevad relvad . . . Varustise ja rõivastise valmistamiseks kahekordistame tööpinge töökodades, meil ei ole puudust ei tööjõust ega tööinnust, ka mitte rahast. Me peame rakendama kõik oma abijõud — ja nende tagavara on otsatu. Me peame hävitama maaelanikkonna tuimuse, võitma pöörase hirmu, peame sissisõja arendama viimse võimaluseni, peame kavaluse ja üllatuse poolest leidlikule vaenlasele oskama valmistada lõkse, petma ta valvureid, lühidalt, — meil tuleb alustada rahvuslikku sõda. Meie valitsus

Gambetta lahkub Pariisist.

kutsub iga julget, iga and leiab rakendust. Ka noored võivad saada juhtideks meie traditsiooni kohaselt. Vabariik pöördub teie kõigi julguse poole! Taevas ise lakkab soodustamast meie vaenlasi. Tulevad sügisesed sajud ja, kinni pealinna küljes, eemal kodumaast, jälitatud ja kiusatud meie ärganud rahva poolt, peab üks preislane teise järele hukkuma meie relvade all, näljas, loodusjõudude käes. Ei! Pole võimalik, et Prantsusmaa kaitsevaim oma näo igaveseks on katnud meie eest, et suur rahvas endale kuuluva paiga maailmas lubab röövida

500 000 sissetungija poolt. Tõuskem hulgana! Surgem pigem, kui kannatada Prantsusmaa tükeldamise häbi! Hoolimata saatuse löökidest ja õnnetustest jääb meile Prantsuse vabariigi ühtluse ja jagamatuse tunne. Kuulsusrikkamalt kui kunagi enne kaitseb ümberpiiratud Pariis surematut loosungit, mida varsti kordab kogu Prantsusmaa: Elagu rahvas! Elagu jagamatu ja ühine vabariik!

Pariis detsembris 1870.

Detsembrikuu Pariisis oli karm. Puudus kasvas vastavalt meie toiduainete tagavarade vähenemisele. Kui leiba, nagu hädavajaline, hakati jaotama, oli see abinõu juba hilinenud. Kolmsada grammi anti päevas inimese kohta. Nagu

Toiduainete kaupluse ukse ees.

võiks kolmesaja grammiga elada. Ja missugune leib! Piiramise viimastel päevadel sõime midagi musta ja kleepuvat, nimetuist olluseist — nende hulgas vahest isegi vili — koosnevat segu. Mõnedki meist hoidsid tükikest sellest mälestisena alal. Mõelda vaid, et üle poole elanikkonnast midagi muud ei saanud peale selle nätske ja raske taigna.

Veiseliha oli muutunud müüdiks. Söödi veel vaid hobuseliha. Esimeste kuude vastikustundest polnud enam midagi järel. Ei mõeldudki enam nalja heita selle toidu kohta, sest oldi juba harjunud. Kõik toidukõrvased kerkisid hinnas kättesaamatult ja iga päev tõi uusi hinnakõrgendusi. Õli maksis kuni seitse franki nael, rääkimata võist. Šveitsi juustu kingiti mõnikord kalli aardena. Tükk juustu oli kuninglik kingitus! Kapsast müüdi lehthaaval ja lehed, milliseid varematel aegadel poleks tihatud pakkuda kodujänestelegi, moodustasid nüüd

uhke lisandi hobuseliha-supis. Sibul ja porgand olid kättesaamatud. Ajalehed tõid igapäev retsepte, kuidas igasuguseid rasvu saab puhastada ja toiduna kasutada. Nägin uusaastapäeval kuski akna taga imestletavat üht kukke nagu varemalt mõnda kallist ehteasja Rue de la Paix'l. Imestati, et niisugune ihaldatav ese niisama ilutseb lihtsa klaaskaitse taga.

Mis pidid küll need tegema, kel ei olnud raha tagavaraks. Võib küll väita, et enamiku Pariisi elanikkonnast moodustasid niisugused inimesed. Ei! Ma ei suuda oma vendadele mitte küllaldase rõhuga korrata, millise vankumatu meelekindlusega, liigutava alistumisega, võitmatu isamaa-armastusega kogu pealinna rahvas kandis selle talve pikka viletsust. Naised peamiselt olid imestlusväärt. Mehi ma nii ei haletse. Enamikul neist oli oma 30 soud päevas, mis paljud ära jõid. Aga naised! Vaesed naised! Detsembrikuu hirmsate külmadega seisid nad päevade kaupa pikkades sabades pagari, lihuniku, puukaupleja uste taga, raekoja ees. Ükski ei nurisenud. Ühtki korda ei kuulnud ma ühestki suust, kust muidu leidus küllalt karme sõnu, nurinat või Prantsusmaa vastast lauset. Nemad olid kõige ägedamad vastupidamise kuulutajad. Jumal teab, mis hinda nad pidid maksma leivatükikese eest! Surevus tõusis iga nädalaga ja nõudis lugematuid ohvreid. 1200—1300, surevuse normaalarv, kasvas kiiresti 2000-ni, kerkis siis 2400, viimaks 3000-ni. Jõudis üle ka sellest ja näitas lõpuks 4500.

Kopsupõletikud, rinnahaigused, kõhurikked — kõik see haiguste sünk kogus langes pikast puudusest ja alatoitlusest nõrgestatud inimkonna kaela. Tänavail ei näinud muud kui surnuvankreid ilma kirikliku saateta liikumas kalmistute poole. Lastega oli veel vähem sekeldusi. Surnumatja võttis väikese puusärgi kaenla alla ja kandis selle nagu mingi tähtsusetu paki ühishaua juurde, kus ta mulda aeti. Juba niigi kitsad Pariisi kalmistud kuhjusid täis laipu, keda kuhugi polnud panna. See oli halb märk rahva juures, kelle muidune austus lahkunute vastu piirdus ebausuga.

(Francisque Sarcey, ajakirjanik, viibis piiramise ajal Pariisis.)

Töölisliikumine II keisririigi ajal. Juunikuu 1848. a. katastroofi järele kadusid töölised Prantsusmaal poliitika areenilt, kuid siiski vaid ajutiseks. 50-ndate aastate lõpul, kus Itaalia sõdade tõttu töölised sattusid jälle suurematesse raskustesse, tekkis Prantsusmaal töölistes jälle suur huvi sotsiaalsete ja poliitiliste küsimuste vastu. Tööliste vaimseks juhiks oli siis Proudhon (loe: prudón(g)) (1809—1864). Oma küpsemad tööd avaldas Proudhon 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate algul. Väikemaapidaja poeg, elukutselt trükitööline, hiljem väikese trükikoja omanik, oli Proudhon peamiselt huvitatud sotsiaalsetest küsimustest. Kõigi ühiskondlikkude pahede põhjuseks pidas tema eraomandust. Küsimusele, mis on eraomandus, vastas ta, et eraomandus on vargus. Kuid varguseks nimetas ta siiski ainult suureraomandust (vabrikuid, ettevõtteid, suurmaapidamist), mille valdajad ekspluateerivad võõrast töötajõudu. Väikemaapidajad, käsitöölised ja teised väikeste eraomanduste valdajad leidsid Proudhon'is isegi ustava eestkostja.

Kaotamisele pidi tulema suureraomandus. Varade valmistamine suurel arvul pidi üle minema valmistamisühingutele, mis kindlustaksid töölistele nende töötasu vastavalt nende kulutatud ajale ning tööjõule ja oskustele ning võimetele. Proudhon pani ette kaotada raha ja korraldada otsene varade vahetus varade vastu. Sellise varade vahetuse organiseerijaks pidi

Proudhon.

hakkama kooperatiivpank „Rahvapanga" nime all. Proudhon ei pooldanud tugevat riigivõimu, ta kaitses liberalismi, laia tegevusvabadust kohtadel. Töölised asutagu ühinguid oma kutsete järgi ja valmistamisassotsiatsioone; assotsiatsioonid astugu vastastikku läbikäimisse. Oma soovitatud ühiskondliku korra maksmapanekuks ei pidanud Proudhon vajalikuks revolutsiooni, üleminek pidi teostuma rahuliku propaganda tulemusena

Kuigi proudhonismi mõju prantsuse töölistesse oli väga suur, ei suutnud nad jääda ootama, millal nende seisukord lahendub Proudhoni kava järgi. Juba 1862. a. viisid Pariisi töölised läbi suurema streigi; käärimised töölisringkondades sundisidki Napoleon III-ndat tegema mööndusi.

Prantsuse töölisliikumisse avaldas veel mõju Internatsionaali tekkimine. 50-ndates aastates oli raugenud tööliste rahvusvaheline koostöö, „Kommunistide Ühing" oli likvideerunud, aga 60-ndate aastate algul hakkavad töölised jälle otsima ühendust. Suure tõuke tööliste rahvusvaheliseks koostööks andis verine Poola mässu mahasurumine a. 1863. Londonis korraldati sel puhul suur protestmiiting, millest osa võtsid ka Prantsuse tööliste esindajad. Siin võeti vastu üleskutse, milles oli öeldud: „Kutsume kõiki looma rahvaste vendlust. Kutsume kokku koosoleku, millest tulgu osa võtma Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia, Poola ja teiste maade esindajad, ja peame nõu, kuidas töötada inimsoo parema tuleviku heaks. Kutsume kokku kongressi, et arutleda neid suuri küsimusi, millest on tingitud rahvaste rahu." Üleskutses tähendati, et inglise ettevõtjad streikide puhul toovad endile töölisi teistest Euroopa riikidest, et vaja tõsta tööliskonnas rahvusvahelist solidaarsust, et kaoks selline nähtus. Uuel Londoni rahvusvahelisel miitingul 1864. a. otsustati luua sidemepidamiseks alaline rahvusvaheline töölisorganisatsioon, Internatsionaal. Põhikirja väljatöötajaks hakkas jälle Marx. Polnud kerge anda põhikirja organisatsioonile, mille ülesandeks pidi olema rahuldada ühtlasi inglise trade-unioniste, prantsuse proudhoniste, saksa marksiste ja Lasalle' pooldajaid. Pealegi polnud üksikute maade tööliste arenemistase ühtlane. Marx, aluseks võttes „Kommunistliku manifesti" määras Internatsionaali ülesandeks töörahva majandusliku ja poliitilise vabastamise. Ta väitis: 1848. a. saadik pole paranenud tööliste seisukord, majanduslikult on tööliste olukord veel halvenenud, küll on kasvanud ettevõtjate rikkused. Valitsused ei tee midagi tööliste kasuks, on tarvis ise omada poliitilist võimu. Kuid poliitilise võimu kättevõitlemine on vaid abinõu tööliste vabastamiseks majanduslikult, mis osutub lõppsihiks. Oma majanduslikes võitlustes siiani pole töölised saavutanud tagajärgi, sest töölised ei ole võidelnud üksmeelselt ja üksikute maade töörahva vahel on puudunud kontakt. Kõigi maade töölistel tuleb ühineda, solidaarselt üksteist toetada, ühiselt võita oma vaenlane. Marxi poolt valmistatud Internatsionaali põhikiri kinnitati Internatsionaali esimesel kongressil Genfis 1866. a. Esijoones otsustati nõudma hakata 8-tunnilist tööpäeva, töökaitse seadusi, alalise sõjaväe kaotamist. Brüsseli kongressil (1868. a.) otsustati nõuda eraomanduse kaotamist maapõuevarade, kaevanduste ja raudteede

suhtes ning maa natsionaliseerimist. Proudhonistid, kes ei pooldanud selliseid kongresside otsuseid, protesteerisid, kuid nad jäid vähemusse. Ka Prantsusmaal kahanes tublisti Proudhon'i pooldajate arv, 1870. ja 71. aastal valdavad prantsuse tööliste meeli ikka rohkem ja rohkem Internatsionaali ideed ja tööliste juhina esineb peamiselt Blanqui, 1848. a. tegelane, Internatsionaali põhimõtete pooldaja.

Pariisi kommuun. Juba Pariisi piiramise ajal sakslaste poolt tekkis Prantsuse pealinnas paar mässukatset. Neid põhjustas see kohutav viletsus, milles tuli elada kehvadel kodanikel piiramise ajal. Süüdistati juhtivat võimu, et see õiglaselt ei jaota olemasolevaid toiduaineid. Kuid need mässud suruti kergesti maha. Aga varsti eelrahu sõlmimise järele tekkis Pariisis suurem mäss, mida enam nii kerge polnud summutada.

Kohe kapituleerumise järele lahkusid Pariisist kõik väed peale rahvuskaardi, viimane koosnes peamiselt töölistest, noortest haritlastest ja väikekodanlasist. Nad kõik ei olnud rahul vaenlase ettekirjutatud rahutingimustega, nad nõudsid sõja jätkamist viimse võimaluseni. Kuid rahvuskogu kinnitas rahutingimused. Et see rahvuskogu ühtlasi oli oma koosseisult väga tagurlik (750 deputaadist olid 450 monarhistid, sotsialiste valis vaid Pariisi linn), et sama rahvuskogu kaotas Pariisi rahvuskaartlaste päevapalga ($1^1/_2$ fr.), seega sattusid rahvuskaarti kuuluvad töölised ja käsitöölised, kellele see päevaraha oli ainsaks sissetulekuks, raskesse seisukorda; et valitsus tühistas linna piiramise ajal välja antud korteriüüri ja teiste rahaliste maksude pikendamise -- pealegi kardeti, et rahvuskogu kaotab vabariigi, — siis otsustas pealinna rahvuskaart Pariisis võimu üle võtta. Rahvuskaart valis enda keskelt keskkomitee, kes kuulutas Pariisi iseseisvaks k o m m u u n i k s ja asus valitsema raekotta. Pandi lehvima punane revolutsioonilipp. Valitsuse väed tõrjuti tagasi. See sündis 18. märtsil. Keskkomitee teatas, et tema käes on võim ainult kommuuni nõukogu valimiseni. Tehti vaid korraldus, et rahvuskaartlased hakkavad jälle palka saama ja et kõigi maksude sissenõudmine edasi lükatakse, ja korraldati valimised. Valimised olid juba 26. märtsil. Valiti 85 esindajat: 25 töölist, 43 vabakutselist (ajakirjanikud, arstid, õpetajad jne.) ja 17 kodanlast. Viimased keeldusid nõukogusse tulemast, nende kohad said töölised. 28. märtsil oli pidulik kommuuni väljakuulutamine.

Kommunaaride hulgas oli proudhoniste (20), jakobiine (36), kes pooldasid Suure revolutsiooni aegset diktatuuri, ja blankiste (12), kommunistlikkude ideede pooldajaid. Kõik olid arvamusel, et ainult kommuun suudab vabastada töölisi kapitali ikkest. Proudhonistidele meeldis, et riiklik keskvõim kaob, et Prant-

susmaa jagub autonoomseteks kommuunideks. Jakobiinlased ja blankistid lootsid palju proletariaadi diktatuurist. Kuid läbimõeldud poliitika- ja majanduskava polnud kellelgi. Kommunaaride hulgas oli Internatsionaali juhatusse kuuluvaid isikuid; Internatsionaaliga peeti kogu aeg ühendust. Marx ei olevat algul pooldanud Pariisi tööliste sammu, kartes, et prantsuse töölised siis veel küllalt küpsed polnud revolutsioonilise diktatuuri läbiviimiseks. Kuid kui see oli sündinud, katsus ta Pariisiga ühendust pidada ja jälgis huviga asja käiku.

Kommuun tahtis olla uus tüüp riikide reas. Temas ei olnud lahutatud täidesaatev, seadusandlik ja kohtuvõim, sest kõik võim kuulus kommuunile (nõukogule). Oma liikmetest moodustas kommuun komisjonid, millest igaüks juhtis mingit ala, näit. rahandust, liiklemist, töömuretsemist jne. Tähtsaim komisjon oli 7-liikmeline täidesaatev komisjon, mille ülesanne oli valvata kogu tegevuse järele kommuuni piires.

Kõigi aegade tähtsaim küsimus ühiskonnale on kodanikele töö ja leiva muretsemine. Pariisi kommuun võttis üle ärapõgenenud ettevõtjate ärid ja asutised ja pani nendes töö käima. Korraldati ühiskondlikke töid. Asutati ühiskondlikud toidu- ja tarbeainete kauplused, kust võimaldati kättesaadava hinna eest toitu ja muid tarbeid. Korteriolude lahendamiseks paigutati inimesi elama Versailles'i põgenenud kodanikkude korteritesse. Naiste töö kuulutati ühtlaselt tasutavaks meeste tööga jne. Kuid suuri, põhjalikke reforme ei suutnudki kommuun läbi viia, sest kommuuni võim kestis ainult 2 kuud. Kommuun katsus küll ühendust pidada provintsiga, avaldati üleskutse, et kõik linnad, külad Pariisi eeskujul kuulutaksid endid autonoomseteks kommuunideks, saadeti üleskutseid talupoegadele, kuid provints jäi ükskõikseks. Mai algul algas Versailles'i vägede rünnak Pariisile, 21.—28. maini peeti Pariisi tänavail ägedaid võitlusi valitsuse vägede ja kommunaaride vahel. Sõditi mõlemal pool suure tigedusega. Kaotasid lõpuks muidugi kommunaarid. Neid karistati valjult: tuhanded neist surmati, veel rohkem mõisteti asumisele kaugetesse kolooniatesse.

Veel sõja tulemusi. Sakslaste hiilgavate võitude järele Preisi-Prantsuse sõjas kerkis uuesti üles Kõik-Saksa ühinemise mõte. Taheti juurde tõmmata Lõuna-Saksa riike, kes polnud ühinenud Põhja-Saksa liiduga. Bismarck alustaski lõuna-riikidega läbirääkimisi. Baaden, Hessen, ka Württemberg, nõustusid võrdlemisi kergesti, aga Baieri puikles vastu. Alles siis kui viimasele lubati iseseisev posti- ja telegraafivalitsus ning iseseisev sõjaväekorraldus (aga Preisi eeskuju järgi), andis Baieri

kuningas Ludwig II oma nõusoleku. Ludwig II ja Põhja-Saksa liit tegid siis ettepaneku Preisi kuningale Wilhelm I-le hakata Saksamaa keisriks. 18. jaanuaril **1871.** a. sündis Versailles'i peegelsaalis Saksa keisririigi pidulik väljakuulutamine. Mis võis olla prantslastele haavavam kui Saksa keisririigi väljakuulutamine nende valitsejate residentsis, nende ajaloolise kuningatelossi uhkeimas saalis? Prantslaste rahvustunne oli saanud valusa hoobi.

Pole siis ka imestada, kui järgnevatel aastakümnetel Euroopas ei elata rahuaadetele, vaid sõjakavatsustele. Prantsusmaa ihkab kättemaksu, Saksamaa valmistub vastulöögiks, pealegi — saanud Preisi-Prantsuse sõja järele esikohale Euroopas — tõuseb sakslastes tahe vallutada maailma, uskudes ühtlasi, et saksa kutluur on kõrgeim kultuur, et üksnes temale kuulub tulevik. Nii juhib Saksamaa oma suurima tähelepanu relvastusele. Imperialism, tung maailma võita ja valitseda, on omane samal ajal ka teistele suurriikidele. Sellepärast näeme järgnevatel aastakümnetel igal pool sõjavägede suurendamist ja sõjavarustise juurdemuretsemist, kuigi Euroopas maksab veel rahu.

III. Põhja-Ameerika Ühendriigid, Inglismaa ja Venemaa XIX s. teisel poolel ja XX s. algul.

1861—1865	— Kodusõda Ühendriikides.
1867	— II parlamendi reform Inglismaal.
1837—1901	— Kuninganna Victoria Inglismaal.
1876	— Victoria kuulutatakse India keisritariks.
1884	— III parlamendi reform Inglismaal.
1899—1902	— Buuri sõda.
1901—1910	— Edward VII.
1855—1881	— Aleksander II Venemaal.
1861	— Vene talupoegade vabastamine.
1863	— Poola mäss.
1877—1878	— Vene-Türgi sõda.
1878	— Berliini kongress.
1881—1894	— Aleksander III Venemaal.
1894—1917	— Nikolai II Venemaal.

1. P.-A. Ühendriigid.

Majanduslikud olud. Pärast iseseisvuse saavutamist kihutasid ameeriklased Ühendriikidest minema inglise suurmaapidajad, nende mõisad riigistati, samuti kuulutati riigi omaks

maa-alad, mis olid kuulunud Inglise kuningale. Kuid oma suurest tagavarast ei müünud Ühendriikide valitsus algul maad väikesel arvul, vaid üksnes suurkruntidena, mille tulemusena maid omandasid vähem farmerid, rohkem plantaatorid ja maadega hangeldajad. XIX s. aga vähendatakse järjest müüdavate kruntide suurust, nii saavad kõik, kel vähegi on korda läinud koguda varandust, endile talud. Samal ajal tungivad inimesed eluasemeid otsides järjest edasi lõuna ja lääne suunas. Indiaanlastest maa päriselanikud taganevad pealetungijate eest. Ühendriikide maa-ala kasvab järjest, jõudes aegamööda oma

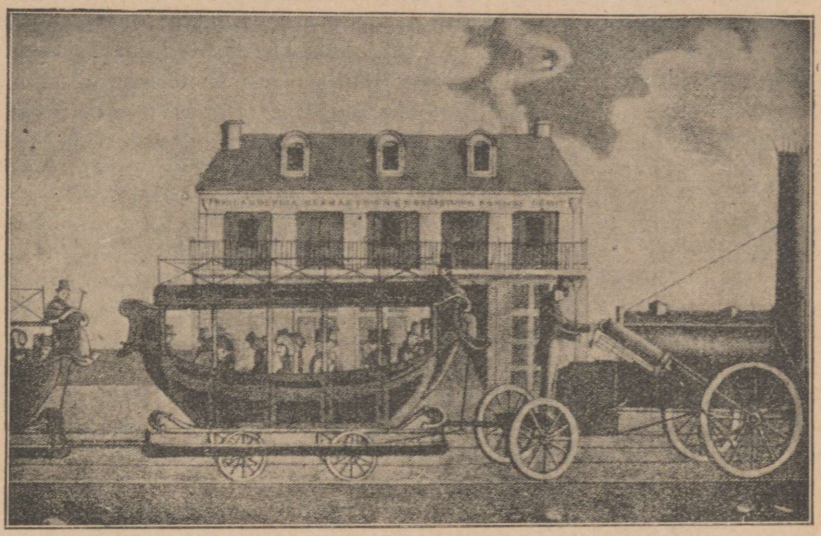

Ameerika esimene sõidurong.

piiriga lõunasse, Mehhiko laheni, läänes — Vaikse ookeanini. Uutesse kohtadesse asunud farmerid saavad maa suhtes, mida nad on hakanud harima, ostueesõiguse, ka alandatakse neile valitsuse poolt müügihinda. Asunikkude ridades leidub Ameerikas sündinud perekondi, aga nende hulgas on ka palju äsja-sisserännanuid Euroopast. Euroopa riikide kitsamad olud soodustavad väljarändamist ja see tõuseb iga aastaga. 1828. a. rändas Euroopast Ühendriikidesse 25 000, 1832. a. 60 000, 1854. a. 427 000 inimest, 60-ndail aastail 5 milj., üldse 1914. aastani — umbes 36 milj. emigranti. Kui 1890. a. Ühendriikide kodanikkude arv oli 76 milj., siis kõneleb see arv ühtlasi tugevast juurdekasvust ja sisserändamisest.

Iseseisvuse saavutanud, jäid Ühendriigid siiski mõneks

ajaks majanduslikku rippuvusse Euroopast. Oli ju Inglismaa kogu aeg takistanud Põhja-Ameerika asumaade tööstuslikku arengut. Kuid iseseisva rahvana hakkavad ameeriklased kõigi abinõudega arendama oma tööstust. Tekivad üksteise järele vabrikud ja ettevõtted ja nendes pannakse liikuma samad masinad, mis on tarvitusel Euroopas. 30-ndail ja 40-ndail aastail vallutab aurumasin Ühendriikides kõikjal suurettevõtted. 1807. a. leiutas ameeriklane Fulton aurulaeva ja juba 1809. a. sooritas Fultoni tüüpi laev sõidu Ameerika ja Euroopa vahel. Odav ja kiire kaupade transportimise abinõu oli seega käes. Sisemaal ühendati kanalitega suured jõed (Mississippi ja Lawrence) ja Suurte Järvede grupp (Huron, Erie, Michigan, Ontario) Atlandi ookeaniga. 1830. a. algas Ameerikas raudteede ehitamine. 40-ndail aastail hakkas Ühendriikides hoogsalt edenema mäetööstus. Et Ühendriikide maa-ala ühtlasi väga rikas on maapõuevaradelt, eriti kivisöe- ja raualademetelt, siis kujunesid siin XIX s. keskel välja kõige soodsamad tingimused tööstuse ja kaubanduse võidukäiguks. Toodangud tõusevad, esialgu küll peamiselt põllusaaduste, naha, metsa ja puuvilla ümbertöötamisest, kuid varsti kõigil aladel. Järjest edeneva tööstuse tõttu oli tarvis hakata turgude suhtes ringi vaatama. Eriti tundsid tarvidust uute turgude järgi põhja-osariigid, kus tööstus oli kõige rohkem arenenud.

Üks tee turgude juurdevõitmiseks oli uute maa-alade koloniseerimine, kuid välja jõutud Mehhiko laheni ja Vaikse ookeanini, polnud Põhja-Ameerikas enam midagi juurde saada, tuli hankida asumaid eemal. Juba 50-ndais aastais tekkis ameeriklastel mõte kaevata Panama maakitsusest läbi kanal, nii et kaubalaevad tema kaudu oleksid otseteed pääsenud Atlandi ookeanist Vaiksesse ookeani. Selle mõtte teostamine täitus küll alles 1914. a., kuid Vaiksesse ookeani juhtisid ühendriiklased oma laevad juba 50-ndail aastail, vallutades kaubaturge Jaapanis ja Hiinas. Ka Euroopasse juhtisid ühendriiklased oma kaupa, aga Ameerika teistest riikidest püüdsid nad välja tõrjuda eurooplasi, et üksi vallutada need turud ja üksi oma mõjupiirkonda kiskuda need riigid. Ühendriikidesse ei lasknud nad sisse võõraid kaupu, pannes maksma kaitsetollid. Nii võtsid ühendriiklased tarvitusele kõik abinõud, et viia hiilgavale järjele o m a tööstuse ja kaubanduse, millise eesmärgi nad XIX s. teisel poolel ka saavutasid.

Vahe põhja- ja lõuna-osariikide vahel. Ühendriikide põhja- ja lõuna-osariigid ei elanud rahus omavahel, sest nende huvid läksid väga lahku. Lõuna-osariikides hariti peamiselt põldu ja peeti istandikke, kus kasvatati puuvilla, tubakat, suhkrut, riisi. Tööjõududena tarvitasid plantaatorid peamiselt

neegreid — orje. Nad olid vabakaubanduse pooldajad, sest nad toimetasid oma saadusi välisturgudele. Nad nõudsid võimalikult palju iseseisvust osariikidele, olid päri hoopis lahku lööma keskvalitsusest. Põhja-osariigid selle vastu nõudsid tugevat keskvalitsust ja kaitsetolle, sest põhja-osariigid olid huvitatud omatööstuse arengust. Oma ettevõtteis tarvitasid nad vabu tööjõude, samuti põllutöödes, või maa oli farmerite endi harida. Põhja-osariigid olid läbi viinud orjade vabastamise, seal ei tunnustatud orjapidamist. Neil vastuoludel tekkis Ühendriikides kaks poliitilist erakonda: vabariiklased ja demokraadid. Esimesed asusid põhja-osariikide huvide seisukohal, teised jagasid lõuna-osariikide seisukohti. Vabariiklaste ja demokraatide vahekorrad teravnesid pärast seda, kui 1848. a. Kalifornia osariigis avastati kullaallikad. Nüüd algas väga intensiivne Vaikse ookeani ranniku koloniseerimine, läänes tekivad uued osariigid ja neid püüavad oma mõjupiirkonda tõmmata ühelt poolt lõuna-osariigid, teiselt — põhja-osariigid, kusjuures lõunaga ühinenud lääne-osariikides hakkab maksma orjapidamine, aga põhja-osariikidega ühinenud osariikides mitte. Kuni 1860. a. olid siiski Ühendriikides enamuses demokraadid ja nende kandidaadid said presidentideks. Aga 1860. a. valimistel võitsid vabariiklased ja nende presidendiks sai Abraham Lincoln, äge orjapidamise vastane. Tema oli ühtlasi vabariiklaste keskel alanud liikumise, abolitsionismi, mille ülesandeks oli neegrite vabastamine, silmapaistvamaid juhte.

„Lincoln, võrsunud kõige madalamast ühiskondlikust kihist, kerkis tooremast plebeilisest ümbrusest oma kõrge kõlbla tunde ja vaimuomaduste varal kõrgeima vaimuaadli hulka ja juhtiva riigimehe kohale", ütleb 1848. a. Karl Schurz, põgenik Reinimaalt, kes kaasa tegi vabadussõja ja hiljem juhtis siseministeeriumi. Oma mälestustes kirjutab ta Lincolnist:

Pean tunnustama, et ta välimus mind veidi üllatas. Ta ületas kõiki enda ümber pikkuselt, ja kuigi ma ise olen veidi üle kuue jala pikk, pidin ma temaga kõneldes pea tagasi painutama. Tume, tugevate joontega nägu sügavate vagudega ja heasüdameliste, melanhoolsete silmadega on nüüd igale ameeriklasele tuttav lugematute piltide kaudu. Võib väita, et kogu haritud maailm seda tunneb ja armastab. Sel ajal oli see veel habemetu ja vahest veel kõhnem ning valulisem kui hiljem, kui habe seda raamis.

Peas kandis ta veidi kortsunud silindrit. Ta pikk, sooniline kael ulatus välja üle kitsa musta sideme tagasikeeratud särgikaelusest. Ta kõhna, kondist keha kattis must, juba veidi kulunud frakk käistega, mis õieti oleksid pidanud olema veidi pikemad. Mustad püksid jätsid vabaks ta suured jalad. Vasakul käsivarrel kandis ta halli pleedi, mis nähtavasti külmemal ajal oli mõeldud kehakatteks. Vasakus käes hoidis ta puuvillast vihmavarju kohevil tiibadega ja nahkkotti, mis osutas kauase tarvitamise jälgi. Parem käsi oli tal vaba käepigistuseks, mis ei tahtnud lakata, kuni igaüks vagunis näis olevat rahuldatud. Olin Washingtonis

ja läänes kohanud avaliku elu tegelasi, kelle välimus lihvimatu, kuid mitte ühtegi veel nii — ütleme groteskset — kui Lincoln. Ta tervitas mind kui vana tuttavat südamlikult, kuna temale oli teatatud, et ma osa võtan sõjakäigust, ja istusime maha kõrvuti. Kõrgel, kuid meeldival häälel hakkas ta minuga vestlema. Ta rääkis nii lihtsalt, usaldavalt ja ta esinemine oli niivõrt vaba nõudlikust iseteadvusest, et mul varsti tekkis tunne, nagu oleksime juba ammust ajast head sõbrad. Ta vürtsitas kõnelust teravate märkustega, mis sagedasti olid nii tabavad, et midagi ei jäänud enam ütelda.

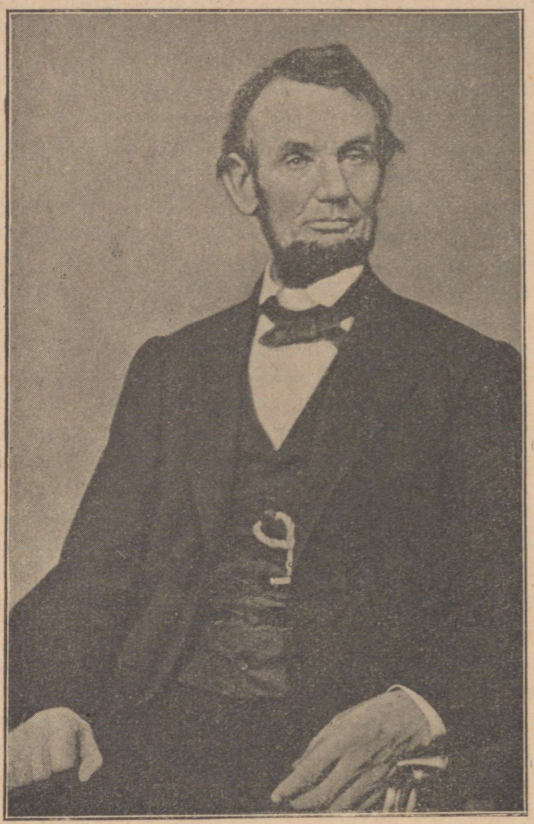

Lincoln.

Lincoln austas teiste inimeste kõrgemat haridust ja üleolevaid teadmisi, need ei äratanud aga temas aukartust Tegelikult ei kartnud ta ühtki hinge ega suutnud kellegi näilik üleolek mõjutada ta iseseisvat otsustamist või tahet. Maailma suurimat meest — olgu vaimsete omaduste või võimu poolest — oleks ta kohelnud sama otsekohese lihtsusega, nagu oleks tal kogu eluaeg tegemist olnud vaid temasugustega. Oma kabinetti moodustades valis ta kõige silmapaistvamad

mehed ja juhid kartuseta, et need teda varju jätavad. Ta tunnustas alati teiste teeneid ega kartnud, et tema enda teened vähemad paistavad.

Ükskõik kui kõrgel seisva inimese otsust või nõu ei hinnanud ta teisiti kui selle tõelisele väärtusele vastavalt, terve mõistuse ja loogika kohaselt. Suuri riiklikke asju käsitas ta lihtsate asjaõiendustena, mis kohusetruult tulevad täita, ja ta armastas sõpradega nende kohta sundimatult ja lihtsalt nõu pidada. Tõsisemaidki asju elustas ta huumoriga, säilitades sealjuures küllalt väärikat tõsidust oma otsustes. Polnud kedagi vastuvõtlikumat otsekohesele nõule või sallivamat arvustuse suhtes. Olen näinud avalikus elus kõrgeil kohil seisvaid mehi, kes iga oma teo arvustamist võtavad isikliku haavamisena ja iga vastupidise vaate tunnistajat vaenlasena. Kui Lincolni valesti mõisteti või teda arvustati, kutsus ta teisitimõistjad ja mõtlejad sõbralikule mõtetevahetusele, ja kui siis igakord ei saavutatud kokkukõla vaadetes, siis vähemalt seati jalule sõbralik kokkulepe oma vaatel püsimiseks ilma kibeduseta . . .

. . . Lincoln oli otsekoheselt veendunud, et orjuse kaotamine on tarviline ühendriigi tervikluse seisukohalt, nagu ta ka on endastmõistetavaks inimlikkuse kohuseks. Nähes, kuidas orjade vabastamise vajalisus ikka lähemale jõuab, soovis ta mustade kui ka valgete huvides, et vabanemine sünniks järk-järgult, kuni enam pole kõigi Ühendriigi ühtluseks koostöötavate kihtide lõhestamise hädaohtu. See talitusviis oli kindlasti õige, tundus aga kannatamatuile orjuse vastastele vaevalt talutavana, kuni see ettevaatliku poliitika tarkus vilja hakkas kandma.

Kodusõda (1861.—65. a.). Lincolni presidendiks valimine mõjus masendavalt lõuna-osariikides. Lõuna-Karoliina teatas kohe väljaastumisest Ühendriikide unioonist, tema eeskuju järgi toimisid teised lõuna-osariigid, seletades, et nad võitlevad põhja-riikide isemeelse poliitika vastu ja kaitsevad omi huve. Juba aprillis 1861 alustasid nad sõjaväelist tegevust vastasega. Nii puhkes kodusõda. Sõjapuhkemisaastal oli lõuna-osariikides umbes 12 milj. elanikku, põhja-osariikides 20 milj. Hoolimata suurest näilikust jõulisest ülekaalust põhjas kestis sõda 4 aastat. Sõja venimist tuleb seletada seega, et lõunamaalased andusid sõjale kogu oma jõuga; mobiliseeriti kõik, kes olid võimelised kandma sõjariistu, põllutööd ja kodused toimingud jäeti vanade, laste ja orjade teha. Põhja-osariikides aga suhtuti sõjasse algul hooletult, isegi sõjavastane agitatsioon polnud keelatud, ei tahetud muuta elu normaalset käiku, töötasid täie koormatusega vabrikud, ettevõtted. Kodusõda peeti nagu kõrvaliseks asjaks. Alles siis kui lõunamaalased põhjas hakkasid kiusama rahulikke kodanikke, kutsusid esile tulikahjusid, mürgistasid joogivett, levitasid infitseeritud riiete saatmisega nakkushaigusi, leiti, et sõda tuleb võtta tõsiselt. Lincoln, kes siiani läbirääkimisega oli püüdnud mõjutada lõunamaalasi ja kodus ajakirjandusel küsimusi laskis arutleda vabalt pro ja contra, muutis oma poliitikat. 1862. a. avaldati seadus, millega kõvasti

keelati igasugune poliitiline agitatsioon, valitsusvastased lehed konfiskeeriti, pandi maksma köva kord. Talupoegade ja tööliste poolehoiu võitmiseks lubati väiketalusid omandada järelemaksuga. 1. jaan. 1863 kuulutas Lincolni valitsus neegrid vabaks. Need olid radikaalsed sammud, millega Lincolni valitsus endale kindlustas laiade hulkade poolehoiu. Need uuendused tõid ühtlasi pöörde sõjakäiku, põhjamaalased hakkasid nüüd üksmeelselt pealetungile. Eriti vaprad võitlema olid kindral Grant'i töölistest ja farmeritest koosnevad pataljonid; linn linna, maakond maakonna järele langevad nende kätte. 1865. a. alistus neile oma järelejäänud väeriismetega lõunamaalaste vägede ülemjuhataja kindral Lee (loe: lii). Nii saavutasid põhjaosariigid võidu ja ühendriikide poliitika juhtimine jäi vabariiklaste kätte. Lincoln valiti teist korda presidendiks. Kuid salaja leegitses edasi vihavaen lõunamaalaste keskel, eriti vihatud oli neile Lincoln. Ühel teatriõhtul, kui Lincoln rahulikult istus oma loožis ja ei mõistnud aimatagi, tabas teda surmavalt vaenlase kuul.

1866. a. täiendati Ühendriikide konstitutsiooni järgmise punktiga: „Orjapidamist ega sunniteenistust Ühendriikides ei ole." Neegrid vabastati. Neegrid aga jäid haletsemisväärsesse seisukorda ka pärast vabastamist. Nad olid sunnitud leppima tööandjate igasuguste tingimustega ja võlgadesse sattunuid lasksid tööandjad vangi heita, kust neid sunnitöölistena istandikesse tööle saadeti. Ebainimlik kohtlemine sai ka edaspidi osaks neegritele Ameerikas, eriti Ühendriikide lõuna-osariikides.

Ühendriigid XX s. lävel. Kodusõda mõjus raskelt Ühendriikide majandusellu. Kulud olid olnud suured, produktsioon märksa väiksem, langes raha väärtus. Kulus aega, kuni paranesid kodusõjas saadud haavad. Ka vahekord lõuna- ja põhja-osariikide vahel ei lahenenud niipea. Kuid 80-ndate aastate lõpul maksis Ühendriikides juba kodurahu, olid välja põetud ka kodusõja haavad. Nüüd sammusid Ühendriigid jälle tõusvat teed. Tööstus edenes hiiglasammudega, milleks kaasa aitasid leiutised tehnika alal. Ühendriikides tegutses möödunud sajandi viimastel aastakümnetel ja käesoleva sajandi esimesel veerandil, rakendades elektri inimkonna teenistusse, kõigi aegade suurim leiutaja Thomas Alva Edison. Hiigellinnad kerkisid Ühendriikide piirides ja neisse koguneb rahvast elama igast ilmakaarest. 1891.—1915. a. rändas Üendriikidesse Euroopast 17 milj. elanikku (Venemaalt, Itaaliast, Austria-Ungarist igaühest üle 3 milj., Inglismaalt 2 milj. teistest maadest vähem). Kuna varemate aegade sisserändajad Ühendriikides siirdusid peamiselt põllutööle, asuvad hilisemate aegade immigrandid peamiselt tööstuskohtadesse, pakkudes küllaldasel arvul tööjõudu ettevõt-

jaile. Arvestades seejuures Ühendriikide maapõuevarade rohkust, mõistame, miks Ühendriigid Maailmasõja eel välisturgudele saatsid kõige rohkem rauda, kivisütt, vilja ja vabrikutooteid.

Teatavasti tõrjusid Ühendriigid eurooplased aegamööda välja Ameerikast, ise oma mõjupiirkonda kiskudes Ameerika.

New Yorgi pilvelõhkujad.

Kuid sellest polnud ühendriiklastele veel küllalt. Kaugetest maadest ja nendega sidemete loomisest olid eriti huvitatud põhja-osariigid, seega vabariiklaste erakond. Võimul seistes püüavad nad asumaid soetada nii ida kui ka lääne pool. Tähtsamad asumaad vallutavad Ühendriigid XIX s. lõpul Mac

Kinley (loe: mäkinli) presidendiks oleku ajal, aga suurimaks imperialistliku poliitika õhutajaks Ühendriikides on olnud Theodor Roosevelt (loe: ruusvelt), kes 1901. a. esimest korda presidendiks valiti. Ühendriiklaste tähtsamad vallutused väljaspool Ameerikat olid: Havai saared, Samoa ja Filippiinid. Filippiinide pärast oli ühendriiklastel päris tõsine sõda hispaanlastega. Hispaanlaste vastu tõstis mässu Kuuba, ühendriiklased tulid vahele, kihutasid hispaanlased üldse saar-

Roosevelt.

telt minema. Ainult Kuubat pidid nad vabariigina kannatama, kuigi Kuuba vabariik jäi Ühendriikide ülemvõimu alla.

Mac Kinley' ja Roosevelt'i ajal suurendati Ühendriikides sõjaväge, ehitati juurde nii kauba- kui ka sõjalaevu imperialistlikkude eesmärkidega. XX s. algul alustati ka Panama kanali ehitamine, mille eesmärk polnud üksi kaubanduslik. Vaikse ookeani vallutamisele asunud, Jaapani lähedusse siirdunud, tekkisid huvide kokkupõrked Ühendriikide ja Jaapani vahel.

2. Inglismaa.

Inglismaa XIX s. kolmandal veerandil. Tšartistliku liikumise vaibudes 50-ndate aastate algul andusid inglise töölised rahulikult oma igapäevasele tööle. Loobudes poliitikast lootsid nad ametiühingute ehk trade-union'ide kaudu rahuldada oma majanduslikke huve. Ametiühingute esialgseks ülesandeks oli tööliste vastastikune abistamine. Kuid töölisliikumised mandril õhutasid ametiühinguid oma kavasse võtma ka suuremaid ülesandeid, nad hakkavad nõudma tööpäeva lühen-

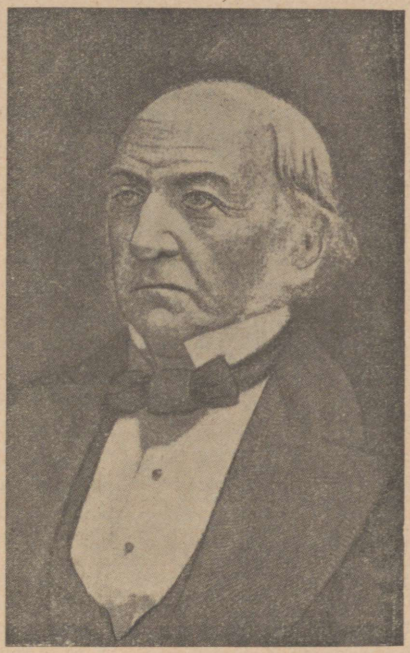

Gladstone.

damist ja palga tõstmist. Surveabinõuna ettevõtjate suhtes korraldavad nad streike. Kuid varsti leiavad nad ka, et töölistele ikkagi väga tähtis on sissepääs parlamenti, ja hakkavad nõudma parlamendi reformi. Inglise töölisi kihutas osa võtma poliitikast ka Internatsionaal. Internatsionaali tegelaste kaasabiga kutsuti ellu „Uuenduste Liiga", mille ülesandeks oli korraldada üle maa miitinguid propaganda eesmärgiga. Ühest Hyde Park'i (loe: haid paak) koosolekust Londonis 1866. a. võtnud osa 60 000 kodanikku. Kodanlik radikaalide erakond, keda 1832. a.

reform ei rahuldanud, nõudis samuti uut parlamendi reformi. Nii võimas liikumine reformi kasuks pani viimaks järele mõtlema valitsuse ja erakonnad, kes siiani olid seisnud uuenduste vastu. 1866. a. pooldavad juba liberaalid reformi, nende erakonnast pärit minister Gladstone (loe: glädstön) esitab parlamendile reformiprojekti, milles ette näeb valimistsensuse vähendamise seks, et võimaldada laiematel hulkadel kasutada poliitilisi õigusi. Samal ajal kui parlamendis on käimas vaidlused uue projekti ümber, tekib valitsuse kriis. Liberaalid, kes 40-ndate aastate lõpust olid püsinud võimul, peavad riigijuhtimise üle andma konservaatoritele; valitsuse etteotsa saab Disraeli (loe: dizréili). Töölised ja reformi pooldajad erakonnad reageerivad meeleavaldustega. Korraldatakse hiigelmiitinguid. Siis ruttab ka Disraeli esitama parlamendile reformibilli, mis on sisult Gladstone'i ettepanek. Nii teostub **1867.** a. teine valimisõiguse ehk parlamendi reform. Jällegi võetakse ära saadikusaatmise õigus real kohakestel (11) ja osal (35) lubatakse saata vaid üks esindaja. Sel teel parlamendis vabanenud saadikute kohad jaotatakse suuremate valimisringkondade (peamiselt suurlinnade) vahel. Nii muudab teine parlamendi reform rahvaesinduse kõigepealt ühtlasemaks. Ühtlasi alandatakse valimistsensust, nii et hääleõiguslikkude kodanikkude arv poole võrra tõuseb; valimistest osa võtma pääseb ka suur hulk kehvemaid kodanikke, nagu õppinud töölisi jt. (kõik, kes maksid aastas mitte alla 10 nst. üüri). Nii said teise parlamendi reformiga Inglismaal ka töölised oma esinduse (kuigi väga väikese) parlamenti.

Teine raske tüliküsimus Inglise poliitikaelus 60-ndail aastail oli Iiri küsimus. Teatavasti ei rahuldanud iirlasi emantsipatsioonibill. 60-ndail aastail tekib Iiris uus revolutsiooniline liikumine, mille lõppsihiks on Iiri rippumatus Inglismaast; selle liikumise kandjaks on feenide partei (salaühing). Feenid katsuvad mitmel korral tõsta mässu, kuid nende mäss summutatakse. Aga parlamendis hakkab iirlaste eest energiliselt kostma ausameelne ja humaanne Gladstone. Kui Disraeli'le näis, et Gladstone võidab parlamendis poolehoiu, saatis ta alamkoja laiali. Aga uued valimised kukutasid vanameelsed, võitjatena väljusid liberaalid, keda toetasid radikaalid, viimased moodustasid parlamendis õieti liberaalide pahema tiiva. Peaministriks sai nüüd Gladstone (1868).

Gladstone asus kõigepealt Iiri küsimuse lahendamisele. Ta viis parlamendi kaudu läbi kaks seadust: esimesega kaotas anglikaani kirik riikliku kiriku iseloomu Iirimaal ja iirlased vabanesid tema ülalpidamise kohustustest; teine seadus andis Iiri talupoegadele õiguse nõuda tasu mõisnikelt maaparandustööde eest, kui need üles ütlesid rendilepingu. Selle seadusega taheti ühtlasi ergutada Iiri talupoegi intensiivsemale põlluhari-

misele. Kuigi kasulikud, ei rahuldanud need seadused veel iirlasi, kes nõudsid täielikku autonoomiat, home-rule'i; iirlased tahtsid ise otsustada kõiki nende ellu puutuvaid küsimusi.

Rohkem üldist tähelepanu äratas ja mõjus Gladstone'i populariteeti tõstvalt 1867. a. parlamendi reformi täiendus, nimelt viis Gladstone läbi salajase hääletamise valimistel. Täitus ometi üks punkt kuulsa People's Charter'i nõudmistest. Edasi kavatses Gladstone läbi viia sundusliku rahvakooli, kuid alamkoda leppis vaid seega, et rahvakool Inglismaal võeti riigi ülal pidada ja järelevalvet hakkasid teostama riigi kooliinspektorid.

Majanduspoliitikas oli Gladstone kui liberaal vabakaubanduse pooldaja, ta ei pooldanud ka survepoliitikat asumaade suhtes, leides, et asumaadel, kui nad majanduslikult küllaldaselt on arenenud, täielik õigus on saada iseseisvaks. Gladstone oli rahuarmastaja, seda olid üldse liberaalid, ta vähendas igal parajal juhul väljaminekuid jalaväele ja sõjalaevastikule, oli valmis ära kutsuma väeosi asumaadest, oli täiel määral igasuguse sõjaväelise aktsiooni vastu inglaste poolt. Seal puhkes parajasti Preisi-Prantsuse sõda ja opositsiooni-mehed pärisid peaministrilt alamkojas, kas Inglismaa on sõjavalmis, kui peaks tekkima tarvidus sekka lüüa. Rahuarmastajale riigijuhile anti mõista, et tema välispoliitika ei leia heakskiitmist. Konservaatorid, aktiivse välispoliitika pooldajad, ei saanud enam vaikida, kui Venemaa ikka rohkem ja rohkem võimule tungis Balkanil, Mustal merel ja Turkestanis ja kui Gladstone Euroopa sündmuste käiku ära ei kasutanud Inglismaa huvides; nad ei pooldanud ka Gladstone'i majanduspoliitikat, asumaade-poliitikat jne. Iirlasi, nagu nägime, ei suutnud ka Gladstone rahuldada. Gladstone'ist langesid 70-ndate aastate algul ära veel töölisringkonnad. Ainult vaevu oli Gladstone'i ministeerium andnud ametiühinguile juriidilise isiku õigused, s. o. õiguse omada kinnis- ja vallasvara, kaitsta oma huve kohtus. Streik oli küll lubatud, kuid valitsus tegi takistusi streigi läbiviimiseks. Tööliste märgukirjad, mis palusid kaotada kitsendusi, jäeti tähelepanemata. Neis oludes valmis Gladstone'ile mõjuv opositsioon ja 1874. a. valimised andsid enamuse konservaatoritele. Peaministriks sai Disraeli.

Disraeli — imperialistliku poliitika algataja. Valimiste eel olid vanameelsed töölistele lubanud kaotada kitsendused, Disraeli'l tuligi nüüd lunastada veksel ja ametiühingud said streikide korraldamiseks vabad käed (1875). Edasi läks 1876. a. parlamendis läbi koolisundusbill, mis kõiki lapsi kohustas algkoolis käima. Tööliste lapsed nii maal kui ka linnas hakkasid haridust saama. Kuid Disraeli' peategevus ei olnud suunatud sisepoliitika alale. Tema kogu tähelepanu pöördus välis- ja

asumaadepoliitikale. Tema arusaamise järgi oli Inglismaa väga kannatada saanud Gladstone'i passiivse välispoliitika all; Inglise seisukorda tuli kiires korras parandada, Briti maailmariik pidi ju domineerima suurriikide peres.

Disraeli muremaaks oli India. Juba XVIII s. teisest poolest inglaste oma, oli India faktiliselt Ida-India kaubakompanii valitseda, kes maa päriselanikest hoolis vähe, peamiselt taga ajas omakasu. Selle tõttu ei olnud inglased kuigi populaarsed hindude keskel. Ida-India kaubakompanii ainuvõimutsemine Indias ei meeldinud ka inglise tööstus-kaubanduse ringkondadele. 1858 tuleb Ida-India kaubakompanii likvideerimisele, India asevalitsejaks hakkab Briti asekuningas Kalkuttas, kes saab asumaal tegevusvabaduse; on ainult seotud instruktsioonidega Londonist, kus keskvalitsuse juures asub eriministeerium India asjus. Asekuningas valitses 241 milj. rahvast (Briti kuningriigis Euroopas oli samal ajal kõigest 28 milj. elanikku) piiramatult inglise rahvusest ametnikega (1870. a. oli ametis 200 000 ametnikku). Kõrgemaist ametnikest moodustati küll nõukogu, millesse asekuningas kutsus ka mõned tegelased päriselanikest, kuid rahva hääl ei suuda seal pääseda maksvusele. Kohati jäid valitsema Indias endised vürstid erilepingu põhjal, kuid Briti huvide kaitsjana esineb neis maakondades kohaliku vürsti kõrval veel Inglise võimukandja. Maa päriselanikud maksavad kõrgeid makse, mis kuluvad rohkearvulise Inglise administratsiooni ülalpidamiseks, nende palkadeks, paiukiteks ja sõjaväe ülalpidamiseks (korra alalhoidmiseks oli 70-ndail aastail Indias 61 000 Inglise väge ja 120 000 sepoy'de (kohalikud sõdurid) väge inglise ohvitseride juhatusel). Indiast veetakse Inglismaale suurel arvul puuvilla, kohvi, teed ja India on kohustatud ostma inglise tööstuse tooteid, sest India oma tööstusel ei lasta areneda. Eriti suure turu omandasid Indias inglise tekstiiltooted. Sellest järgneb, et India on ikka olnud Briti riigile väga suure tähtsusega; India juurde arvatud Briti riigile, moodustab viimane suurima maa-alaga riigi maailmas. Disraeli oskas hinnata India tähtsust ja sellepärast teeb ta kõik, et kindlustada Inglise positsioone Indias. Indias oli alatasa tõsiseid sisemisi rahutusi (suurim oli sepoy'de mäss 50-ndate aastate lõpul), mis inglaste poolt väga veriselt maha suruti. Disraeli kõvendas ka sisemist korda, suurendas kaitseväge. Indiat ähvardasid venelased, kes olid kindla jalaga asunud Turkestani, ja prantslased, kes olid asunud Indo-Hiinasse. Disraeli ettepanekul kuulutatakse 1876. a. Inglise kuninganna Victoria (1837—1901) „India keisritariks". Inglise valitseja uus tiitel pidi kuulutama kogu maailmale, et India on Inglismaa oma. Ühtlasi panid inglased end maksma Afganistanis. Disraeli'le oli selge, et kui Venemaa tungib Indiasse, siis India emamaalt abi peab saama; nii

tuli veel muretseda Inglismaa ja India lähema ühenduse eest. Oli kaks veeteed: Vahemeri, Suessi kanal ja tee ümber Lõna-Aafrika. Inglismaa omandaski Türgilt Küprose saare (1878) ja ostis üles suure hulga Suessi kanali aktsiaid Egiptuse kediivilt, kes parajasti rabeles võlgades; viimase operatsiooniga tabas Disraeli kaht eesmärki: Inglismaa pääses mõjule Suessis, kiskus oma mõjupiirkonda Egiptuse, millega ühtlasi tasandati teed Inglise protektoraadile Egiptuses. Edasi vallutasid inglased Sokotra saare, mis asub teel Suessist Indiasse. Lõuna-Aafrikas kuulus Inglismaale juba Kapimaa, kuid seisukorra kindlustamiseks

Victoria troonile astudes.

oli tarvis omada võimu buuride riikide üle. Disraeli sunnib Oranje riiki ära müüma Kimberley (loe: kimböli) distrikti, mis oli kuulus oma teemandikaevandustega ja kust läbi viis peatee Sise-Aafrikasse; Transvaali saatis peaminister osava agendi, kes seal kogus allkirju ühinemiseks Inglismaaga. Tugedes sellele dokumendile kuulutas Disraeli Transvaali Briti omaks (1877). Disraeli püüdis Lõuna-Aafrikas asuvaist asumaadest luua sarnast dominiooni, nagu seda oli Inglise „Dominion of Canada" Põhja-Ameerikas. Kanada muutus dominiooniks 1867. a., ta sai oma parlamendi, kuna Inglise võimu esindajaks oli Briti kuninga

määratud kindralkuberner. Disraeli juhtis tõsist tähelepanu ka Austraalia ja selle lähedal asuvate saarte Uus-Meremaa jt. koloniseerimisele; XIX s. keskpaigast alates, millal Austraalias avastati kullaallikad, oli rahvatung siia väga suur. Eurooplased asustasid suurel arvul Austraaliat, eriti tema lõuna-ida osa.

Oma väga aktiivse välispoliitikaga oli Disraeli kindlustanud Inglismaa rahvusvahelisi positsioone, kuninganna Victoria tõstis tema nende teenete eest lordiseisusse; nii tuntakse ajaloos Disraeli't veel lord Beaconsfield'i (loe: biikönzfiild) nime all. Kuid oma poliitikaga kogus Disraeli loomulikult Inglismaale ka vaenlasi; buurid ja afganistanlased ei tahtnud alistuda. Välisriikidest saab Inglise imperialistlikkude püüete suurimaks vastaseks Venemaa. Vaenlasi kogunes ka siseriigis, sest kaugeltki kõik inglased polnud päri Disraeli välis- ja asumaadepoliitikaga, igatseti sisemisi reforme, aga Disraeli keeldus nendest. Tema välispoliitika tõi ka suuri kulusid. Gladstone'i ajal olid Inglise finantsid parimas seisukorras. Disraeli ajal oli tegemist puudujääkidega. Kui **1880.** a. teostusid uued valimised, said liberaalid enamuse ja peaministriks hakkas teist korda Gladstone.

Uusi reforme Inglismaal. Gladstone asus kõigepealt Iiri küsimuse lahendamisele. Vahepeal oli tekkinud Iirimaal uus organisatsioon Maa-Liiga, mis propageeris iiri talupoegade keskel mõtet, et nad saagu alalisteks maaomanikeks ja Iirimaa täiesti iseseisvaks. Iiri saadikud parlamendis esitasid mitu billi home-rule'i nõudmisega, kuid need lükati tagasi. Üsna põnevaks muutus seisukord, kui iirlaste juhiks hakkas Parnell. Ta kinnitas: „Mitte mingit kokkulepet, mitte mingit järeleandmist, Iiri saagu iseseisvaks". Et iirlasi oli parlamendis vähe ja nad ei jaksanud esile tuua oma mõju, siis soovitas Parnell oma kaasmaalastele parlamendis töötakistust, obstruktsiooni: kõnelda üksteise järele, kõnelda palju, lõpmatuseni, et parlament Iiri küsimusest mööda ei pääseks, teiste küsimuste arutlemisele üle ei saaks minna. Gladstone tahtis väga, et iirlased rahuneksid, ta pikendas iiri farmerite rendiaega, alandas rendihindu jne. Kuid sellest ei olnud küllalt iirlastele, nad ei rahunenud.

1884. a. viis Gladstone läbi üldise tähtsusega reformi, kolmanda valimisõiguste muutmise billi. Seadus läks läbi nii alam- kui ka ülemkojas. Kolmanda parlamendi reformiga jagunes Inglismaa täiesti ühetaolisteks valimisringkondadeks. Valimisõigus laiendati kõigi üürnikkude ja rentnikkude peale, kuid üldine valimisõigus jäi välja kuulutamata. Teenijad, põllutöölised, kes elasid oma peremeeste ulu all, tubade üürnikud, täiskasvanud pojad perekondades, rääkimata inglise naistest, ei saanud valimisõigust.

Kuninganna Victoria oli kutsunud Gladstone'i peaminist-

riks, et maad rahustada, eriti iirlasi. Kuid see lootus ei täitunud. Gladstone'ile hakkaski tekkima vastasrind. Ka jätkas Gladstone oma passiivset välispoliitikat, mida üldiselt ei pooldatud. Kui 1885. a. suvel valitsus ühe esitise puhul alamkojas jäi vähemusse, lahkus Gladstone peaministri kohalt. Konservaatorite reast oli surma läbi lahkunud Disraeli. Nende kandidaadiks peaministri kohale sai nüüd Salisbury (loe: sälisböri). Ka uuele valitsuse juhile oli selge, et iirlaste suhtes tuleb midagi ette võtta. Et sama 1885. a. lõpul ees seisid uued parlamendivalimised, püüdsid erakonnad iirlasi meelitada lubadustega. Gladstone tõotas liberaalide võidu puhul iirlastele anda oma parlamendi. Liberaalid saavadki enamuse ja Gladstone saab kolmandat korda peaministriks (1886.). Ta esineb parlamendis home-rule'i seadusega.

Alamkojas aga oli juba varakult alanud agitatsioon Gladstone'i ja tema home-rule'i billi vastu. Lord Churchill (loe: tšöötšil) koos Chamberlain'iga (loe: tšeimbölin) organiseerisid alamkojas osa liberaalidest ja radikaalidest ning iirlastest (Ulsteri maakond ei pooldanud lahkulöömist), kes home-rule'i ei tunnustanud, unionistide erakonna (vastukaaluks separatistidele, s. o. home rule'i pooldajaile), kes koos konservaatoritega läbi kukutasid billi. Kuninganna saatis siis alamkoja laiali ja kuulutas välja uued valimised. Need valimised tõid aga Gladstone'i vastastele täieliku võidu. Iiri küsimus langes ajutiselt päevakorrast välja ja Inglismaa andus täie energiaga imperialistlikule poliitikale. Peaministriks sai jälle Salisbury.

Inglise imperialism. Eesotsas Salisbury, sai Inglise poliitika eesmärgiks Briti riigi sisemine tugevus ja väline vägevus. Huvi keskkohaks ei olnud enam India, nagu Disraeli päevil, Indiat ei ähvardanud enam hädaoht, — Inglise välispoliitilised huvid olid nüüd koondunud peamiselt „mustale mandrile" Aafrikale. Selle maa suhtes ei saanud isegi rahuarmastaja Gladstone olla ükskõikne. Kui 1882. a. Egiptuses tõusis mäss võõra võimu vastu, surusid inglased selle maha ja panid Egiptuses maksma oma protektoraadi. Suur osa Lõuna-Aafrikast kuulus teatavasti juba inglastele, sellele võidetakse juurde suured maa-alad põhja pool buuride riike kuni Njassa ja Tanganjika järvedeni (1893). Sealset vallutamispoliitikat juhtis peamiselt Cecil Rhodes, (loe: sesil rouds) kes oli ise omandanud suured rikkused Lõuna-Aafrikas, kuid see oli mees, keda ei juhtinud ainult isiklikud huvid; kui tuline patrioot püüdis ta igal pool maksvusele viia Inglise huve ja läbi suruda Inglise võimu. Tema nime järgi hüütakse inglise maa-ala buuride riikidest Njassa ja Tanganjikani Rodeesiaks. Rhodes'il tekkis ka

kavatsus ehitada raudtee Kap'ist Kaironi eesmärgiga kultuuriliselt ja majanduslikult ühendada kõik Inglise asumaad Aafrikas. Inglased omandasid veel maid Niigeri jõel ja Somaali poolsaarel. Samal ajal langevad inglaste kätte Aasias Beludžistan, Birma Indo-Hiinas ja hulk saari Vaikses ookeanis.

Inglaste eesmärgiks polnud üksnes asumaade juurdevõitmine, Salisbury valitsus nägi oma ülesannet veel selles, et ühendada asumaad emamaaga kindlate sidemetega. Selle ülesande teostajaks hakkas peamiselt Chamberlain, Salisbury kabineti koloniaalminister, keda peetakse ühtlasi südikamaks Inglise imperialismi kaitsjaks.

Varem nägid inglased asumais kohti, mida tuli võimalikult osavasti ära kasutada emamaa huvides. Kuid Põhja-Ameerika asumaade kaotus (Ühendriikide alla) pani inglased järele mõtlema, selgus, et asumaade suhtes tuleb olla väga ettevaatlik. Humaanne Gladstone asus koguni seisukohale, et asumaadele tuleb anda iseseisvus, kui nad seda nõuavad. XIX s. lõpu imperialistid aga asusid seisukohale, et asumaad tuleb võimalikult kindlate sidemetega ühendada emamaaga, et neid mitte kaotada. Kaotada asumaid ei võinud inglased juba kaubandustööstuslikes huvides. Inglise tööstus oli nii kõrgelt arenenud, et see vajas tingimata maid, kuhu müüa produkte, samuti maid, kust osta soodsalt tooraineid. Juba 70-ndail aastail näitas Inglise läbimüük langust, mis tuli sellest, et maailmaturul Ühendriigid ja Saksamaa hakkasid võistlema Inglismaaga. Saksa kaubad kippusid vallutama isegi Inglise siseturgu oma odavusega. Salisbury valitsus tegi korralduse, et kõik Inglismaale sisseveetavad kaubad tuleb võtta kontrolli alla, Saksa tooted pidid märgitud olema sõnadega „made in Germany". Seal selguski, et Inglismaal ostetakse Saksa kaupu väga palju; uue korraldusega lootis valitsus inglaste rahvustundele koputada ja neid õhutada ostma oma maa iseendast väärtuslikumaid tooteid. Tahtmatult kerkis nüüd üles ka kaitsetollide probleem, maksis ju Inglismaal vabakaubandus, kuna samal ajal mandril igal pool oli maksma pandud kaitsetollid.

Chamberlain, taotledes oma poliitikas nii Inglismaa poliitilist kui ka majanduslikku ja kultuurilist üleolekut, kavatses luua Inglismaast ja tema asumaadest kõikvõimsa Briti riigi, impeeriumi. Emamaa ja asumaad pidid moodustama poliitilise, majandusliku ja kultuurilise terviku nii umbes à la P.-A. Ühendriigid — ühise riigikaitse, ühise välis- ja majanduspoliitikaga ning liiklemisteedega. Impeeriumi piires pidi teostuma majanduslik läbikäimine vabalt, ainult välisriikide vastu pidid maksma kaitsetollid. Chamberlain ja tema mõtteosalised jagasid seisukohta, et anglo-saksid üksi on väljavalitud rahvas, et anglo-

saksi kultuur peab vallutama maailma. Et vastavalt samuti mõtlesid saksa patrioodid, valmis aegamööda pind tõsisteks lahkhelideks Inglismaa ja Saksamaa vahel, kuid esialgu olid inglaste vastasteks peamiselt venelased Aasias ja prantslased Aafrikas.

„Meie sihte on kaks: me soovime oma rahvusliku jõu säilitamist ning kasvamist ja ühendatud kuningriigi õitsengut. See võib tunduda omakasupüüdlikkusena. Siiski tähendab see minu arusaamise järele veidi rohkem kui vaid omakasu. Igatahes ei tohi eeldada, et meie seisukoht ja meie kohus võõraste silmis peaks olema seesama, mis meie silmis. Minu arvamuse järgi on Briti maailma ajaloos mänginud suurt osa ja ma soovin sellepärast, et Briti sedasama osa eviks veelgi. Meie teiseks sihiks olgu suurima ideaali teostamine, mis kunagi kellelgi riigimehel kuski riigis on seisnud silmade ees: riigi loomine, millist maailm enne veel pole näinud. Meie peame kindlustama riikide aluse ookeanide ümber, meie peame põhja looma Briti rassile; meie peame olema küllalt tugevad võitma võitluse rotikuningaga, millise põimivad võistluspüüded kaubanduslikul alal. Seda ei saa meie teha üksiku eraldi seisva maana, vaid meie peame ühendama kõik need tugevad ja üha kasvavad riigid, kes kõnelevad ühte keelt meiega ja uhkusega kannavad sama lippu . . .

Meie rahvuslik olemasolu tugeneb meie tööstuse võimel. Meie pole põlluharija maa, me oleme suur tööstusriik. Sellest järeldub, et kaubandus meie maailmariigi osadega meile on ilmtingimata tarviline. Kui see kaubanduslik läbikäimine alaneb või isegi lakkab kasvamast vastavalt meie rahvaarvu juurdekasvule, langeme meie viienda järgu rahvaks. Siis on meie saatuseks mineviku riikide saatus . . .

Pöördun teie kui suurima maailmariigi kodanikkude poole; ma nõuan teie tunnustust, et selle maailmariigi eesõigustatud seisukoht endaga kaasa toob ka suure vastutuse. Teile peab selgeks saama, mis tähendab see riik, mis ta on teile ja teie järeltulijatele. Ma ei taha rääkida selle riigi pindalast, mis on suurim maailma ajaloos kunagi ühe valitsuse alla koondunuist. Ma ei taha rääkida selle riigi elanikkonnast, saja miljoneist, kelle eest me kanname vastutust. Ma tahan rääkida vaid selle riigi mitmekesisusest, asjaolust, et meil siin tegu on riigiga, kes oma mõõtmatu organisatsiooni ja kindla aluse abil võib olla täiesti end ise ülal pidav. Kunagi enne pole olemas olnud midagi selletaolist. Teie toitluses pole ühtki ainet, tööstuses ühtki toorainet, ühtki teie elus hädavajalikku või ka toreduse tarbeasja, mida mitte ei toodetaks kuski Briti maailmariigis, kui aga Briti maailmariik koos püsib ja meie osutume oma esiisadelt päritud õnne vääriliseks . . .“

(Chamberlain'i kõne kokkuvõte, peetud 1903. a. Glasgow's.)

Chamberlain'i kava ei suutnud läbi lüüa. Omavalitsuse kättevõitnud asumaad — Kanada, Lõuna-Aafrika ja Austraalia, kes juba olid maksma pannud kaitsetollid, ei mõtelnudki neist loobuda. Briti valitsus peab viimaks leppima, et kolooniad

tunnustavad inglise kaupade suhtes soodustustolle ja Inglismaa laseb takistamatult asumaade saadusi oma turule. Aga 1901. a. viib Chamberlain välisriikide suhtes läbi suhkru- ja viljatollid; nii läks Inglismaa üle protektsionalistlikule majanduspoliitikale. Ka ühise riigikaitse teostamine jäi läbi viimata, Chamberlain saavutas vaid selle, et kolooniad iga aasta teatud summadega Inglise laevastiku ülalpidamiseks kaasa aitavad. Poliitiliselt korraldasid kolooniad oma elu dominiooni Kanada eeskujul; nii tekkisid Austraalia, Uus-Meremaa, Lõuna-Aafrika dominioonid oma parlamendi ja oma valitsusega. Ühiste küsimuste lahendamiseks emamaaga saadavad dominioonid ja teised Inglise asumaad, kellel seks õigus (näiteks India, Newfoundland), oma esindajaid Briti maailmariigi konverentsile.

Lõuna-Aafrikas tahtsid oma iseseisvust säilitada buuride vabariigid Oranje ja Transvaal; nende suhtes tarvitas Salisbury' valitsus kõva kätt, tekkis **Buuri sõda** (1899—1902). Inglased sõdisid suure valjusega, buurid võitlesid meeleheitlikult, kuid pidid alistuma. Mõlemad, Oranje ja Transvaal ühendati Lõuna-Aafrika dominiooniga.

Kogu XIX s. teisel poolel ei seganud inglased end Euroopa asjusse, see oli kuulus „splendid isolation", kõik tähelepanu oli juhitud asumaadele. Kuid et Chamberlain'i asumaadepoliitika oma sihti ei saavutanud, vägeva impeeriumi loomine luhtus, leidsid inglise riigimehed XX s. algul, et „splendid isolation'ist" tuleb loobuda, tuleb kasulikke sidemeid luua Euroopas, seistes inglise huvide valvel.

Transvaali president Krüger Inglise-Buuri sõjast.

Meile kogu maailmast kokkuvoolavatest kirjadest ilmneb, et võitlus, mida praegu võideldakse Lõuna-Aafrikas, tähendab rohkem kui vaid sõda poliitiliste piiride pärast, rohkem kui võitlust kaevanduste ja farmide pärast. Selles võitluses heitlevad üksteisega kalk, külm materialism, mis järjekindlas arengus oma tipule jõuab tooreima egoismi näol, ja idealism, mis üksi on kogu tsivilisatsiooni alus. Ja vastavalt selle heitluse lõpptulemusele kas lööb vankuma või saab uut tuge usk õiglusse. Kui mitte meid ei toetaks jumalakartuse ja usu najal sündinud jõud, kuidas suudaks minu rahvas kanda nii üliinimlikku. Mis meie mehed teevad, on palju, veel raskem aga on meie naiste häda. Kui nad ära veetakse oma rahuliku õnne koldeilt, ja mida nad näevad suitsu ning varemeina maha jäävat, pealegi oma silmaga peavad nägema, kuidas nende lapsed sõjavangis pikaldaselt surevad, — siis on see rängim, mis kunagi on tulnud kanda emadel.

Meie vastased loodavad, et meie naised oma kannatuste survel mehi sunnivad loobuma võitlusest; kuid ka selles osutuvad nende arvestused petlikuks. On iseloomustav, kuivõrt vähe tunnevad inglased meie rahva sisemist olemust, näib nagu oleks nende ühekülgne ärimeel neile sulgenud võimed ideaalsete jõudude hindamiseks. Samaga on seletatavad nende suured arvustusvead meie suhtes.

Pettumuste rida algas, kui Jameson täies tõsiduses mõtles, et ta oma 1400 mehega saab vallutada Transvaali, ja jätkus kõigi ennustuste ja arvestuste valeks osutumisega, mis inglise väejuhatajate ja riigimeeste poolt tehtud kuni kindral Roberts'i tagasitulekuni.

Eksimuste ja pettumuste ahelikus seisab aga pidevalt valesti informeeritud inglise rahval veel ees kõige raskem. Samal määral, mil väheneb Inglise väe sõjaline võime, kasvab meie sõjaline tublidus. Meie kaotusi katab juurdevool, meie moonad ja relvadetarve on sõjasaagi näol ületäidetud. Nii võib sõda, kui see peab olema, veel kesta aastaid, kuni lõpeb Inglise väe võime, või mis me loodame, Inglise parlamendi kannatus . . .

Oma rahva tuleviku pärast ei tunne ma muret. kui aga käesolev aeg poleks nii raske ega tarvitseks meil võidelda nii väljaspool rahvaste- ja sõjaõiguse kaitset.

Sisemisi ümberkorraldusi XX s. lävel. Vanameelsete imperialistliku poliitikaga polnud Inglismaal kaugeltki kõik rahul. Liberaalid, samuti töölisringkonnad, protesteerisid, eriti siis, kui asi läks kaitsetollide maksmapanekuni. Tähtsaim Salisbury' valitsuse sisemine reform oli uus omavalitsuse korraldus, mille järgi õiguse osa võtta kohaliku omavalitsuse valimisest said kõik maksumaksjad, s. o. mitte veel kõik kodanikud. 90-ndate aastate keskel kerkis jälle põnevalt päevakorda Iiri küsimus, isegi nii kujunesid vahekorrad, et 1894. a. kutsuti Gladstone neljandat korda peaministriks. Gladstone esines kohe home-rule'i seadusega, alamkoda võttiski seaduse vastu, kuid ülemkoda lükkas tagasi. Gladstone'il endal tuli lahkuda, jälle aset andes valitsuse juhi kohal Salisbury'le. Iirlaste kõrval hakkasid oma parlamendist kõnelema ka šotlased ja wales'lased. Nii kestsid lahkhelid ikka edasi.

80-ndatel aastatel hakkas inglise tööliste seisukord muutuma halva poole. Välisvõistluse tagajärjel kahanesid tööleidmise võimalused, tekkis isegi tööpuudus. Rohkem kannatada said õppimata töölised. Siiani olid ametiühinguisse koondunud ainult kvalifitseeritud tööjõud, nüüd hakkasid organiseeruma ka lihttöölised. Lihttööliste keskel oli suur menu sotsialistlikel ideedel. Nad asusid seisukohale, et ametiühinguile küllalt pole majanduslikust võitlusest, et tööliste huve tuleb ka poliitiliselt hakata kaitsma. II parlamendi reform oli juba rahuldanud vahepeal ärganud ametiühingute poliitilisi huve, mispärast nad 70-ndail aastail elasid vaid vastastikuse abistamise ja majanduslikkude huvide kaitsmisele. Uued ametiühingud tõstavad aga 80-ndail aastail põnevalt üles poliitilised küsimused. Euroopa mandri sotsialistlikkude erakondade eeskujul nõutakse 8-tunnilist tööpäeva, maa ja kõigi valmistusvahendite riigistamist; maa pidi kasutada minema vaid nende kätte, kes teda ise harivad. Neid nõudmisi tuli läbi viia seadusandlikul teel. Töö-

listel olid küll juba mõned esindajad alamkojas, kuid nad ei moodustanud veel oma rühma, ei esinenud oma programmiga. Nüüd leiti, et tööliste esindajaist peab kujunema alamkojas kindel erakond, kes oma poliitilise võitluse eesmärgiks seab ülalnimetatud punktid. 1890. a. ärapeetud kõigi ametiühingute kongress kiitis heaks nii iseseisva erakonnana valimistele mineku

4 generatsiooni: Victoria, Edward VII, George V, Wales'i prints.

kui ka nimetatud programmi nõudmised. 1893. a. saigi juba tõsiasjaks iseseisva tööerakonna „Labour Party" olemasolu alamkojas ja 10 aasta pärast oli sel erakonnal juba 14 esindajat, 1906. a. 30 ja 1910. a. 41 saadikut; veel hiljem, 1924. a. läks esimest korda valitsuse moodustamine tööerakonna juhi Macdonald'i (loe: mäkdonöld) kätte.

1901. a. suri kuninganna Victoria pärast 64 a. valitsemist. Tema valitsuse ajal oli Inglismaa saanud suurimaks koloniaal- ja tööstusriigiks. Ta polnud valitsushimuline naine, ta laskis riigimehi juhtida riiki. Tema ajal demokratiseerus Inglise riigikord. Inglismaal kujunes välja enamuserakonna valitsus. Pea-

ministri saatus ei olenenud kuninga tahtest, vaid rahva soovist, valijatest. Valimistel enamuse saanud erakond andis peaministri, kes moodustas enamuserakonna valitsuse. Victoria järeletulijaks oli tema poeg Edward VII, ka parlamentaarse korra austaja, seejuures osav diplomaat ja hea ärimees. Troonile astudes 60-aastasena juhtis ta 9 aastat inglise riiki ilma raskustesse sattumata. Välispoliitiliselt ei sümpatiseerinud ta Saksamaaga, hoidis pigem Prantsusmaa poole. 1910. aastast valitseb Inglismaal George V, kellel puuduvad isa positiivsed omadused, samuti kogemused, aga kellele osaks langes läbi juhtida Inglismaa Maailmasõjast. Tema valitsuse algul viidi läbi tähtsad parlamendi reformid. Ülemkoda sai vaid edasilükkava veto-õiguse alamkojas vastuvõetud seaduste suhtes; kui alamkoda seaduse kolm korda vastu võtab, saab see seaduseks. Uhtlasi lühendati alamkoja kestvusaega 7 aastalt 5 aastani. Maailmasõja puhkemisaastal, 1914 otsustati iirlastele anda oma parlament, selle vastu aga hakkas protestantlik provints Ulster (loe: alstö); jälle seisis Iirimaa kodusõja eel. Ent Maailmasõja puhkemine sundis vaikima separatistlikud hääled.

3. Venemaa.

Suured reformid. Krimmi sõda näitas Vene valitsusele, et Venemaa ei jõua võistelda Lääne-Euroopa riikidega ja et selles on süüdi Vene sisemine kord ja Venemaa mahajäämine Lääne Euroopast oma majanduslikus ja kultuurilises arengus. Aleksander II, kelle osaks langes õnnetu Krimmi sõja lõpetamine, tegigi järelduse: ta asus Venemaad reformeerima, „europaseerima". Venemaa suurimaks paheks oli talupoegade pärispõlv.

Muutunud oludesse — juba Nikolai I ajal oli Venemaa välja kasvamas kodumajandusest ja üle minemas rahamajandusse — ei sobinud enam talurahva pärispõlv. Venemaa uus suund majanduselus vajas ühelt poolt vabu töölisi, teiselt poolt ostu- ja maksuvõimelisi kodanikke. Talupojad ise oma korduvate mässudega tuletasid alatasa meelde, et viimane aeg on priiuse andmiseks. Talurahva vabastamist oli vene vabameelne seltskond ja kirjandus õhutanud juba mitu aastakümmet. Pärispõlve kaotamise vastu ei olnud enam vene tagurlik mõisnikki, kellele linnades olid avanenud viljaturud ja kes sellepärast oli huvitatud talupoegade produktiivsemast tööst. Aga mis peaasi, vabastamise seisukohale oli asunud Vene valitsus, nüüd ei võinud kogu asjal enam olla takistusi. 19. veebr. **1861.** a. (vana stiili järgi) kirjutaski Aleksander II alla manifestile, mis vabastas Vene talurahva pärispõlvest.

Vabastamisprojekti töötas valitsus välja mõisnikkude kaastegevusel, sellepärast peab seadus peamiselt silmas mõisnik-

kude huve. Vabastatud talupoeg sai „hingemaa“ omanikuks, mille suurus kõikus 1—12 tiinu vahel selle järgi, kus ta asus, kas lõuna mustmulla pinnal või oli põhja-kubermangus. Riik maksis mõisnikele kõrge hinna maa eest ja nad said selle raha kohe kätte. Valitsus kohustas talupoegi riigile tasuma maavõla ühes protsentidega 49½ aasta jooksul. Vabastatud talupojad said „omavalitsuse“. Külaelanikud ühendati külakonnaks ehk mir'iks ja külakonnad valdadeks. Külakond valis külavanema, kelle juhatusel ta siis tarviduse järgi koos käis nõu pidamas,

Aleksander II.

kui tulid põlluribad vahetamisele (maa ei olnud talupoegadel kasutada mitte ühes tükis, vaid ribadena), maksud jaotamisele või mõned muud küsimused otsustamisele. Külakond kandis riigi maksude suhtes ühisvastutust, see tähendas kõigi vastutust ühe eest; seega kindlustas valitsus endale maksude kättesaamise talupoegadelt. Siiani olid talupoegade kohtunikeks olnud mõisnikud, nüüd asutati igasse valda talurahva-kohus. Külakonna ja valla tegevuse järgi valvas kohalikkude aadlikkude hulgast nimetatud laialdaste volitustega „vahemees“. Peale selle allusid külakonnad ja vallad „Kubermangu Asjade Ametile“.

Edasi andis Aleksander II maakondadele ja linnadele omavalitsuse. Nii tekkisid 1864. a. Venemaa sisemaakondades semstvo-asutised ja 1870. a. linnades linnavolikogud ja -valitsused. Juhtimine semstvo-asutistes läks algusest peale mõisnikkude kätte. Sest valimisseadus lubas valida „Kreisi Semstvo-Kogusse" kohalikul maa-aadlil 1/3 liikmeid, 1/3 liikmeid võisid saata külakonnad ja veel 1/3 teised maaomanikud kreisis, kes ei kuulunud esimesse ega teise liiki; need olid ametnikud ja keskseisusse kuuluvad maaomanikud. „Kubermangu Semstvo-Kogusse" ei toimitud üldse otseseid valimisi, sinna valiti liikmed „Kreisi Semstvo-Kogude" poolt. Sest selgub, et Aleksander II poolt ellukutsutud semstvo-asutised olid, kuigi kõikseisuslikud oma iseloomult, oma korralduselt siiski aristokraatlikud, ja juhtivat osa etendasid nendes mõisnikud, sellest hoolimata et viimased moodustasid rahvastiku üldarvust vaid 1%. Semstvo-asutistele oli kõvasti keelatud poliitikaga tegelemine, nende kompetentsi kuulus majanduslikkude, hariduslikkude, tervislikkude ja hoolekande küsimuste lahendamine, liiklemisolude korraldamine jne. Kõik nende otsused läksid veel kubernerile kinnitada, kellele üldse kuulus järelevalve semstvo-asutiste tegevuse seaduspärasuse suhtes.

Valimisõigus linnavolikogudesse kuulus vaid maksumaksjatele, s. o. kinnisvaraomanikele, tööstureile ja kaupmeestele. Nii sai linnadeski üldisi linna asju ajama vaid linna jõukam kiht. Ka linnaomavalitsused allusid kubernerile. Nii semstvote kui ka linnade eelarved läksid kubernerile kinnitada, samuti kuulusid kuberneri kinnitamisele uute omavalitsuste ametnikud.

Enam õnnestus Aleksander II kohtureform. Oma manifestis kuulutas ta, et annab oma rahvale „rutulise, õiglase, helde ja kõigile ühevääarse kohtu". Vana kohus oli Venes aeglane, ebaõiglane (kohtunikkude, üldse ametnikkude äraostmine ei olnud kuskil nii kohutav kui Venemaal), väga karm ja seisuslik; asjaajamine sündis kinniselt. Aleksandri reform kuulutas asjaajamise kohtus avalikuks, kohus hakkas välja kutsuma tunnistajaid, kaebajaid ja kaebealuseid, ja anti ka õigus palgata kaitsjaid. Vene sisemaa kubermangudes tekkisid veel ringkonnakohtu juures vandekohtud kohtumõistmiseks raskeloomuliste kuritegude puhul; vandekohtunikke valis kohalik seltskond ja nad otsustasid süüasju südametunnistuse järgi. Vandekohtunik pidi olema varandusega ja lugupidamisega isik; talupoegadest said nendeks vaid isikud, kes olid juba tegevad olnud talurahva omavalitsuses. Aleks. II rajatud kohtud töötasid väheste muudatustega kuni Vene 1917. a. suure revolutsioonini.

1874. a. pani Aleksander II maksma üldise väekohustuse. Ühtlasi vähendati teenistusaega 15 aastani (enne 25); 6 aastat

pidi soldat teenima polgus, s. o. tegevväes ja 9 aast. reservis. Selle reformiga läks korda valitsusel suurendada sõjaväge, sest tagavaraväelaste koduolemine rahu ajal ei teinud kulu riigile.

Hariduse alal ei võtnud Aleks. II ette suuremaid uuendusi. Ülikoolidele anti küll autonoomia, s. o. õigus ise valida rektorit, dekaane, professoreid ja otsustada teisi ülikoolisse puutuvaid küsimusi, kuid säilitati õppekonna kuraatori kontroll. Poeglaste gümnaasiumid muudeti klassilisteks, see tähendab vanade keelte õpetamisele pühendati suurim osa tähelepanu. Peterburis tekkisid esimesed kõrgemad naiste kursused, kuid mitte valitsuse eestvõttel vaid seltskonna algatusel. Odessas ja Varssavis avati ülikool.

Väga sassis olid Venemaa rahaasjad. Üldse olid riigi kulud väga suured: väga palju kulu nõudis isevalitseja koda, siis suurearvuline ametnikkude pere nii palkade kui ka paiukite ja kinkide näol; siis sõjavägi, sõjad jne. Ametnikkude kõlblas tase oli väga madal, nii siis veel varastati riiki. Riik lõpetas kõik aastad suurte puudujääkidega. Tsaar-reformaator pidi kuidagi parandama ka rahaasju. Aleks. II lõi kõigepealt ühise riigipanga (1860), kuna siiani igal ministeeriumil oli olnud oma pank. Kutsuti ellu riigikontroll, mille ülesandeks sai valvata ametiasutiste tegevuse seaduspärasuse järgi ja tõrjuda vargust. Asuti koostama riigieelarveid ja neid avaldama. Kaotati „viinade rentimine". Juba Katariina II-st saadik oli viinamüümine rikaste käes rendil, uue korralduse järgi lubati viina müüa igaühel, ainult müügil oleva viina pealt võttis kroonu aktsiisimaksu. Aktsiisi hakati võtma ka soola, tubaka, suhkru ja tee pealt. Kuid see kõik ei parandanud veel riigi rahalist seisukorda. Aleksander II pidi juhtima suurima tähelepanu ka tööstusele ja kaubandusele. Ettevõtjaile ja suurkaupmeestele võimaldati krediidisaamine. Pandi maksma kaitsetollid. Ehitati raudteid; 1860. a. oli Venemaa raudteevõrk kõigest 1066 km pikk, 70-ndate aastate algul võrdus see juba 10 668 km, 80-ndate aastate algul — 22 403 km. Aleksander püüdis sissetulekuid suurendada veel maksude tõstmisega: ta tõstis pearahamaksu.

Reformide tulemusi. 19. veebruari manifest, mis 5. märtsil rahvale kirikutes ette loeti, ei rahuldanud talupoegi. Talurahva-mässud ei raugenud vabastamise järele. Need olid ka nüüd sihitud mõisnikkude vastu, sest mõisnikus nägi veel talupoeg kõige halva juurt. „Mässude põhjuseks oli talupoja väike „hingemaa", mis talle niipalju sissetulekut ei võimaldanud, kui kulus perekonna ülalpidamiseks ja maksudeks. Kuulsime, et valitsus suurendas pearaha, aga talupoeg maksis veel semstvoja külakonna-makse, ta tasus vabastamisest tekkinud maavõlga.

Talupoeg töötas palgehigis ja kandis põllusaadusi turule, et hankida maksudeks raha. Kuid tal endal tuli sageli nälgida. Talupoja elamise tegid veel kalliks aktsiisid ja tollid. Üks kaasaegne tähendab: „Kui sa ei taha talvel 17 tundi magada, maksa aktsiisi tubaka ja tikkude pealt, tahad juua klaasi viina, maksa selle eest 15 korda rohkem kui on selle väärtus, tahad juua teed, maksa suhkru ja tee eest kolmekordset hinda, tahad välismaa adraga künda, maksa selle pealt kõrget tolli jne.; ühe sõnaga: kuhu maamees ka pöördub, ikka tunneb ta, et temalt võetakse, võetakse, võetakse ...“

Kuid 1861. a. reformil oli siiski oma tähtsus. Rääkimata sellest, et vabastamine lõi orjast inimese, tõi vabastamine endaga kaasa töö tootlikkuse tõusu. Varsti selgus, et vaba töö on produktiivsem sundtööst. 50-ndail aastail oli Venemaal sissetulek neljast tähtsamast viljast (rukis, oder, nisu, kaer) aastas 436 612 000—438 712 000 tonni, aga 70-ndail aastail üle 629 730 000 t.

Maapuudus ja kitsad olud kihutasid talupoegi minema linna teenistust otsima. Siin avanesid nende ees vabrikute uksed. 1861. a. reform võimaldas ettevõtjaile kerge ja odava tööjõudude saamise. See ei jätnud oma mõju avaldamata; samuti mõjusid arendavalt tööstusse ja kaubandusse Aleks. II poolt maksmapandud kaitsetollid, krediidi võimaldamine, transpordi korraldamine. Tööstus tegi suuri edusamme, eriti tekstiiltööstus, mida kinnitavad ka arvud. 1861. a. töötasid Venemaa vabrikud läbi 30 951 tonni puuvilla, 1881. a. — 147 494 t. Silmanähtavaid edusamme tegi ühenduses raudteede tarvete rahuldamisega ka metallurgiatööstus.

Vabrikutöölisteks hakates kaotasid talupojad sidemed külaga, ainult pearaha olid nad kohustatud maksma valda ja vallavalitsuses iga aasta vahetama passi. Linnas elades laienes nende silmaring, vabrikus töötades tekkisid klassihuvid. Töölise päevapalk oli Venemaal muidugi madal ja tööpäev pikk. Endastmõistetavalt seisis tööline ettevõtjate majandusliku surve all, sest puudus igasugune töökaitse. See asjaolu õhutas aga töölisi juba 70-ndail aastail streikidele. Tööliste sekka kukkusid ka kihutussõnad haritlaste keskelt.

Oli vabastatud küll talupojad, kuid ebarahuldavalt korraldatud agraarolud; antud maakondadele ja linnadele omavalitsus, kuid nii, et see rahuldas vaid mõisnikke ja jõukat kesksesust; ei leppinud suurte reformidega ka keskseisuse laiemad hulgad, haritlased ja isegi vabameelne aadel. Leiti, et Venemaa vajab põhjalikumaid reforme ja et neid tuleb nõuda. Poola mässu verine mahasurumine andis samuti hoogu revolutsioonilisteks liikumisteks.

Poola mäss 1863. a. Rahvuslikud liikumised Lääne-Euroopas, eriti rahvusriigi tekkimine Itaalias a. 1860 ümber, äratasid poolakates lootust Vene võimu alt vabanemiseks. Napoleon III oli toetanud itaallasi, poolakadki lootsid saada abi Prantsusmaalt. Nii hakkavad poolakad ette valmistuma mässule. Kuid mässu tõsta polnud nii lihtis kui 1831. a. Siis oli poolakatel oma sõjavägi, nüüd seda ei olnud, pealegi oli Poola territoorium okupeeritud Vene vägedest. Kuid poola patrioodid julgevad siiski peale hakata, nad korraldavad juba 1861. a. meeleavaldusi, millest osavõtjad aga langevad raskete karistuste alla. Režiimi, mis oli Aleks. II valitsuse algul pehmem, kõvendatakse jälle. Kuid poolakad organiseerivad löökrühmi, tehakse katse surmata asevalitseja Konstantin Nikolajevitš. Päris mäss algab 1863. a., kui Vene valitsus välja kuulutas nekrutite-võtmise Poolas. Poola noored, selle asemel, et minna Vene valitsuse kutsel väeteenistusse, astuvad löökrühmadesse ja asuvad Poola mässu juhtide teenistusse. Mässajad moodustavad ajutise valitsusegi, kelle juhatusel loodavad lõpule viia maa vabastamise. Kuid Aleksander II võtab kõik abinõud tarvitusele Poola mässu likvideerimiseks. Poolasse saadetakse sõjaväge kindralite Berg'i ja Muravjev'i juhatusel. Halvasti varustatud ja kehvalt organiseeritud Poola partisanidel on raske vastu panna korralikkudele vägedele, üsna ruttu saab hakkama mässu summutamisega Muravjev Leedu piires, Poola maakondades võidetakse mässajad 1864. a. Väga raske karistus sai osaks Poolale. Mässujuhid vangistati ja poodi. Palju mässust osavõtjaid saadeti sunnitööle ja asumisele Siberisse. Poola maa-ala jagati kubermangudeks ja anti vene ametnikkude valitseda. Poola raha kaotati. Ametlikuks asjaajamis- kui ka õppekeeleks koolides tunnistati vene keel. Poola ühes Leeduga pidi ühte sulama Venemaaga. Poolakad olid oma lootused rajanud tuulde: nad ei saanud Läänest abi, sest seal olid riikide vahekorrad parajasti isegi pinevad; valesti arvestasid nad ka vene sõdurite meeleolu, uskudes, et Vene vägi on revolutsioniseerunud ja ei alistu enam oma ülemuse korraldustele. Nii kaotasid poolakad ka seekord, Poolamaa muutus Vene lahutamatuks osaks, pidi alistuma Vene vägivallavalitsusele ja sallima rahvuslikku survet.

Revolutsioonilised liikumised sisemaal. Vene vabameelne aadel, samuti keskkihid ja haritlased olid siiani olnud heas usus, et Aleksander II varem-hiljem kingib Venemaale konstitutsiooni, kuid Poola mässu verine mahasurumine näitas, et tsaar kaugel on sellistest kavatsustest. Vabameelsele seltskonnale ei jäänud nüüd muud üle kui hakata aktiivselt osa võtma poliitikast. Rahvuslikud ja töölisliikumised Lääne-

Euroopas, esimese Internatsionaali tekkimine samal ajal, mõjusid ergutavalt. Dekabristide mässust saadik polnud haritlased korraldanud avalikke väljaastumisi, üksnes talupojad olid mässanud.

Nüüd aga tekivad poliitilised ringid, mille ülesandeks on ette valmistada revolutsiooni ja tõmmata laiemaid hulki kaasa revolutsiooni keerisesse. Üliõpilaste keskel tekib „Noor-Venemaa" ring, mis nõuab vana korra hävitamist revolutsiooni teel ja demokraatliku vabariigi maksmapanekut Venemaal. Moskvas tekkis revolutsionääri Karakozovi ümber ring, mis nõudis kohe

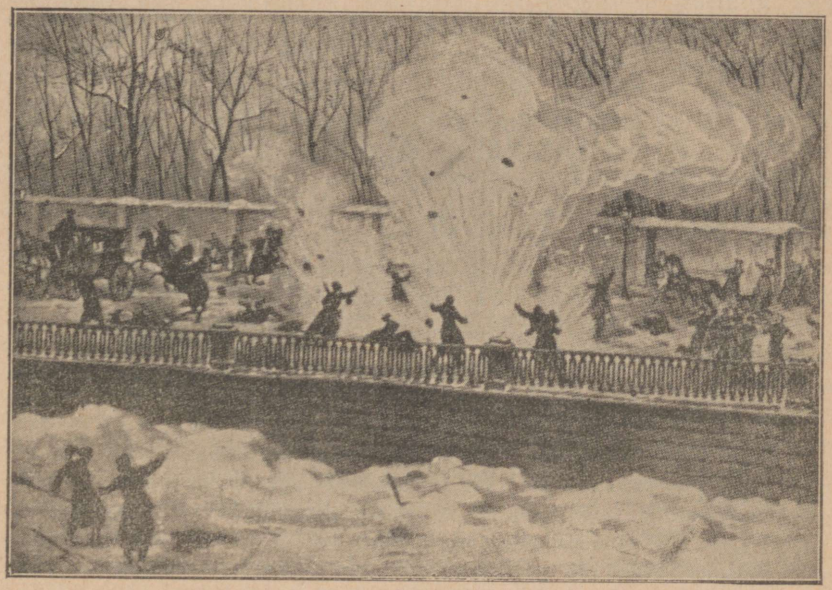

Aleksander II surmatakse 1. märtsil 1881.

tegelikult midagi ette võtta. 4. apr. 1866. a. laskis ta ise Peterburis suviaias tsaar Aleksandri peale mõned paugud, olles arvamusel, et kui tsaar on kõrvaldatud, siis on vana korra kukutamine lihtsam. Kuid asi ebaõnnestus, tsaar pääses eluga, aga revolutsionäär vangistati ja surmati. Üle maa hakati taga kiusama poliitiliselt kahtlasi isikuid, Peterburis pandi maksma Muravjevi diktatuur, kelle tegevust kõige paremini iseloomustab temale ta tegude pärast Poolas antud liignimi „Pooja". Mitmed liikumise juhid lahkusid välismaale, nagu kirjanik Herzen, prof. Lavrov, elukutseline revolutsionäär Bakunin jt. Aga revolutsioonilist liikumist ei läinud valitsusel korda seisma

panna. Ümberpöördult, mida suuremaks lähevad tagakiusamised, seda suurema vaimustusega andutakse revolutsioonilisele propagandale. Minnakse vaimustusega „rahva sekka", teda valgustama, tema silmaringi laiendama, talle seletama, millistes võimatutes oludes ta elab ja mispärast sellised olud maksavad. Mindi tööliste keskele, mindi külarahva sekka kuulutama tulevikuriigi aateid. Et haritlase ilmumine maal kahtlust ei ärataks, pani rahva sekka mineja töölisrõivad selga ja hakkas kas vabrikutöölisena, käsitöölisena, põllutöölisena või köögitüdrukuna ametisse. Ei hädaohtlik elukutse ega viletsad töötingimused, ei hirm vangipõlve ega sunnitöö ees kohutanud revolutsionääre. Sotsialismi, selle uue evangeeliumi kuulutamine, rahva iseteadvuse tõstmine osutusid ülesanneteks, millele valmis oldi ohverdama elu. 70-ndail aastail koonduvad aktiivsemad tegelased kahe ringi, „Maa ja Vabadus" ja „Rahva Tahe" ümber. Nende isikute poolt korraldati terroristlikke akte, tungiti mitmel korral Aleks. II elu kallale. Alles 1. märtsil 1881. a. haavas revolutsionääri visatud pomm tsaari surmavalt.

Selle puhtrevolutsioonilise liikumise kõrval tekkis vene seltskonnas 60-ndail aastail veel liikumine, mis kandis nihilismi nime, ladina sõnast *nihil* — mitte midagi. Nihilistid ei tunnustanud traditsioone, üldse midagi, millele oli rajatud vana ühiskondlik kord. Sellest liikumisest laseme jutustada kaasaegsel vürst Krapotkin'il.

„Pärisorjus oli kaotatud. See 250 aastat kestnud olukord jättis aga mõnedki jäljed perekondlikku ellu, mis avaldus isade despootliku üleoleku ja teiste perekonnaliikmete: naiste, poegade ja tütarde silmakirjatseva alistumise näol... Kunagi kuski pole türannia nii arenenud olnud kui Venemaal. Kogu elu kandis selle jälgi, nii vahekorrad perekonnas, ülemuste ja alamate vahel, ohvitseride ja sõdurite, peremeeste ja teenijate vahel. Oli välja kujunenud terve isesugune maailm täis väärkombeid ja võltskust, kõlbla julguse puudust ja eelarvamusi, nagu neid esile kutsub tööta elu.

Seadus oli võimetu. Parandust võis tuua vaid kurja otse juurest haarav tugev sotsiaalne liikumine, ja see liikumine — üksikisiku, indiviidi vastuhakk — võttis Venemaal maksva olukorra arvustamisel hoopis ulatuslikuma ja radikaalsema kuju kui mujal Läänes või Ameerikas. Nihilismiks nimetas Turgenev seda liikumist oma romaanis «Isad ja pojad.»

Seda liikumist mõisteti Lääne-Euroopas valesti. Tavalisesti ei tehta vahet nihilismi ja terrorismi vahel. See on aga eksitus. Terrorism tärkas teatud ajaloolisel hetkel poliitilise elu silmapilgu vajaduste survel. Ta oli ja lõppes, võib uuesti tärgata ja jällegi kaduda. Nihilism aga vajutas kogu Vene haritud klasside elule oma pitseri.

Nihilist kuulutab sõja kõigile, mida kokkuvõttes võib nimetada tsiviliseeritud seltskonna kombeks saanud valelikkuseks. Ilmtingimatu otsekohesus on

temale omane ja selle otsekohesuse nimel loobub ta igast eelarvamusest, harjumusest ning kombest, mis paika ei pea ta mõistuse kohtulaua ees, nõudes sedasama ka teistelt. Ta ei kummardu ühegi autoriteedi ees peale mõistuse, vaatleb arvustaval pilgul kõiki sotsiaalseid vahekordi ning kombeid.

Muidugi heitis ta kõrvale isaisade ebausu. Tunnustades lihtsat, südamesttulevat usku, mis on inimese tundeelu psühholoogiliselt põhjendatud tarve, võitles ta ägedalt silmakirjatsemise vastu, mis inimesi paneb kandma usklikkuse näokatet, millise nad ometi igal hetkel kõrvale heidavad tülitava koormana.

Inimese kombeline elu on täis väikesi, harjumuseks saanud valesid. Kohates tuttavat, keda ei sallita, manatakse ometi näole õnnelik naeratus. Nihilist jääb ükskõikseks ja naeratab vaid sellele, kelle nägemisest ta tõesti rõõmu tunneb. Kõik puhtvälised viisakusavaldused on temale vastumeelsed ja protestiks oma isade libeda seltskondlikkuse vastu näitab ta end isegi teatava määrani karmina. Ta nägi, kuidas kõnelustes oldi ideaalne ning haledameelselt tunnetsev, tegelikus elus aga naiste, laste ja talupoegade vastu tõeline barbar. Sellepärast võitles nihilist välise sentimentaalsuse vastu, mis siiski nii hästi oskas leppida Vene midagi vähem kui ideaalsete ühiskondlikkude oludega. Ka kunstis pani end maksma see arvustavalt vaatlev mõistus. Lobisemine ilust, ideaalist, kunstist kunsti pärast, estetismist ja muust selletaolisest — kuna ometi see nõndanimetatud «ilu kummardamine» polnud muud kui mask madalale endaoheldamatusele — sundis nihilisti kuuekümnendates aastates lausuma: «Paar saapaid on rohkem väärt kui kõik teie madonnad ja teravmeelitsev loba Shakespeare'ist.»

Nihilist mõistis hukka abielu ilma armastuseta ja lähema läbikäimise ilma tõelise sõpruseta. Naisnihilist, keda ta vanemad tahtsid sundida olema nukuks nukumajas ja abielluma raha pärast, jättis pigem maha vanemate maja ja uhked rõivad, leppis lihtsaima musta rõivaga, lõikas endal juuksed lühikeseks ja asus õppima ülikooli, et endale iseseisvalt teenida ülalpidamist. Nihilist nägi naises kaaslast, teist inimolevust, mitte nukku ega riidevarna. Sellepärast ei teinud nihilist kaasa tühiseid viisakusavaldusi, mis meestel on tavaliselt kombeks «nõrgemaks sooks» nimetatavate naiste suhtes. Ta ei karanud daami sisseastumisel oma istmelt ega kummardunud; kui aga daam, olgugi temale täiesti võõras, midagi tahtis õppida, mis tema oskas ja suutis õpetada, oli ta valmis igal õhtul kas või teise linnaotsa jooksma, et aidata õppimisel. Üliõpilane, kes kättki ei liigutanud daamile teetassi ulatamiseks, jättis ülikooli õppima tulnud tütarlapsele vahest oma ainsama eratunni, millega ta ülalpidamist teenis, lihtsa põhjendusega: «Mehel on kergem leida teenistust kui naisel. Minu pakkumises pole midagi rüütellikku, see on vaid vennalikkuse avaldus . . .» 1860. ja 1865. aasta vahel toimus pea igas rikkas perekonnas kibe võitlus vanadest traditsioonidest kinnipidavate isade ja poegade ning tütarde vahel, kes võitlesid õiguse eest oma elu kujundada oma tõekspidamistele vastavalt. Leti tagant, vabrikutest ja töökodadest tungisid noormehed ülikoolidesse, tütred suursuguseimatest perekondadest tulid ilma pennita Peterburi, täis tahet midagi õppida, mis neid vabastaks kodusest vägivallast või ka ähvardavast abielu-ikkest. Valju ja kibestunud võitluse abil võitsid paljud endale isikliku vabaduse. Seda soovisid nad kasutada mitte oma isiklikkudes huvides, vaid püüdes teenida rahvast ja temale edasi anda teadmusi, mis neile endile oli toonud vabaduse . . .“

Vene välispoliitika Aleksander II ajal. Pariisi kongressi rasked tingimused Venemaa suhtes ei andnud kogu aeg rahu Aleksander II-le. Neid tuli kuidagiviisi heaks teha. Aleksander jõudis otsusele, et Vene kaotused Pariisi rahukongressil 1856. a. olid peamiselt tingitud sellest, et Venemaal polnud liitlasi. Ta hakkas otsima liitlasi. Lähemad suhted Venel olid Saksamaaga majanduslikul alal; Venemaa saatis Saksamaale, peamiselt Preisisse vilja ja vedas suurema osa väliskaupa sisse ka sealt. 1870. a. toetas Venemaa Preisit poliitiliselt seega, et pidas Austria piiril sõjaväge, mis takistas Austria-Ungarit appi tõttamast Napoleon III-le. Vastutasuks sai Venemaa Saksamaa eestkostmisel 1871. a. õiguse jälle pidada sõjalaevastikku Mustal merel. Nii kindlustanud seisukorda, andus Aleksander II juba sihikindlale imperialistlikule poliitikale.

Aleksander II eesmärk oli vallutada merekitsused, mis viivad Mustast merest Vahemerre, s. o. ka Istanbuli (siis Konstantinoopol). Seks oli tarvis võita türklasi ja ühtlasi ära hoida teiste riikide kallaletungi. 1873. a. sõlmis Aleksander salajase lepingu Saksa keisririigiga, mille järgi viimane lubas juhul, kui Venemaale keegi kallale tungib, appi saata 200 000 mehelise sõjaväe. Peeti ka läbirääkimisi Austria-Ungariga, kes teatavasti oli väga huvitatud Balkanist; ta pidi saama Hertsegoviina. Nüüd oli veel vaid tarvis ette valmistada seltskonna meeleolu kodumaal. Balkanil elasid mitmed slaavi rahvad, muidugi ei käinud nende käsi hästi Türgi survevalitsuse all. Türgi valitsus kannatas alati rahapuudust ja selle tõttu ekspluateeris väga oma alamaid maksudega. Vene ajalehtedes kirjeldati Türgi vägivallategusid, äratati kaastunnet õnnetute kannatajate vastu. Kui siis veel 1875. a. Hertsegoviinas tekkinud mäss türklaste poolt karmilt maha suruti, leiti paras aeg olevat Türgile sõda kuulutada. Vene sõjavägi oli üldise väekohustuse maksmapaneku tagajärjel suurenenud, sõduritele olid uued püssid muretsetud, nüüd võis valitsuse arvates tulle minna. 1877. a. algul kuulutaski Aleksander II Türgimaale sõja.

Algul ei saadetudki paremaid vägesid Balkanile, sest seal loodeti kergesti hakkama saada. Kuid kaotused said osaks venelastele. Asi oli nimelt järgmine. Venemaa poliitikat oli kogu aeg huviga jälginud Inglismaa. Inglastel polnud midagi jõuetu Türgi riigi vastu, kuid nad ei tahtnud milgi tingimusel Venemaa lähenemist Vahemerele, mille kaudu nad lähemat ühendust pidasid oma Indiaga. Sellepärast toetasid inglased türklasi. Türgi sõjaväes teenisid inglise ohvitserid, Türgi väed said Inglismaalt sõjavarustist. Sellepärast suutis Türgi vägi väga vapralt vastu panna venelastele. Alles siis kui venelased oma paremad väed Balkanile saatsid, läks neil korda võita ja Istanbulini tungida. Juba 1878. aasta algul palusid türklased

rahu. Rahuläbirääkimisi peeti San-Stefano's, Istanbuli lähedal. Siin tunnustati Rumeenia, Serbia ja Montenegro iseseisvaiks, Bulgaaria ja Makedoonia maakondadest pidi saama Bulgaaria vürstiriik; Bosnias ja Hertsegoviinas pidi Türgi valitsus ette võtma põhjalikud reformid; Venemaa tingis tagasi endale Doonau suudme, mis talt ära võeti 1856. a., ja omandas Taga-Kaukaasias Batumi ja Karsi linnad ümbrusega. Kuigi Aleksander II oli lootnud sõjast palju rohkem, võis ta siiski leppida tulemustega, kuid San-Stefano rahutingimustega ei olnud sugugi päri Inglismaa ja Austria-Ungari; esimene ei võinud näha, et Türgimaad niipalju vähendati ja et Venemaa jälle mõjule pääses

Ärasõit rindele — Šavitzky.

Balkanis iseseisvate slaavi riikide kaudu, ja Austria-Ungari tahtis ju ka saada midagi. Vahekorrad olid nii pinevil, et oli valmis puhkema sõda. Seal pani Saksamaa ette kõigil kokku tulla Berliinis ja revideerimisele võtta San-Stefano otsused. Nii astuski 1878. a. juulikuus Berliinis kokku kolmas XIX s. rahvusvaheline kongress. Siin jäi Venemaa jälle üksi, sõbrad ei kaitsenud tema huve ja üksi jäädes kannatavad tema huvid. Vene protestidest hoolimata vähendatakse Serbia ja Montenegro territooriumi (mõned maakonnad antakse Türgile tagasi). Bulgaaria jaotati kaheks: põhjaosast, Doonau ja Balkani mägede vahel, moodustati Bulgaaria vürstiriik, lõunaosast autonoomne provints Ida-Rumeelia; nii Bulgaaria vürstiriik kui ka Ida-Rumeelia jäid Türgi ülemvalitsuse alla. Serbia ja Ru-

meenia kuulutati iseseisvateks kuningriikideks. Rumeenia omandas Dobrudža, aga pidi loovutama Bessaraabia Venele. Bosnia ja Hertsegoviina lubati okupeerida Austria-Ungaril.

Mitte üksi Vene valitsus, ka vene seltskond polnud sugugi rahul Berliini kongressi tulemustega. Viimane Vene-Türgi sõda oli nõudnud väga suuri ohvreid, rahukongressil saavutatud võidud ei katnud neid kaugeltki. Oldi pahane Berliini kongressi juhatajale Bismarck'ile, kes näilikult pidas end liitlaseks, kuid tõepoolest ei kaitsnud Vene huve. Venemaa pidi jälle tunnustama, et tal ei ole liitlasi, pole sõpru.

Samal ajal aga käis venelaste käsi üsna hästi Aasias. Siberi vallutamisele olid venelased asunud juba XVI s.; XVII s. jõuti välja Vaikse ookeanini. Aleksander II ajal võideti Amuuri jõe mõlemad kaldad ja Amuuri jõesuu. Jaapanlastelt saadi vahetuse teel lõunapoolne osa Sahhalinist. Samal ajal müüdi Põhja-Ameerikas asuv Alaska poolsaar 7 milj. dollari eest Ühendriikidele. Tähtsamad olid venelaste võidud Kesk-Aasias. Sõr-Darja ja Amu-Darja jõe piirkonnas vallutasid venelased kohalikud vürstiriigid: Kokandi, Buhhaara ja Chiva ühes tähtsate kaubalinnade Taškendi ja Samargandiga. Siberi ja Kesk-Aasia allaheitmine ei andnud Venemaale ainult suuri territoriaalseid tulemusi, need võidud olid väga tähtsad rahvamajanduse seisukohalt. Siberist hakati saama vilja, Kesk-Aasiast puuvilla; siin peitusid lõpmatud maapõuevarad, ääretud metsad pakkusid rikkust külluses. Siber ja Kesk-Aasia muutusid ühtlasi heaks turuks Vene vabrikutööstusele.

Vene väed, lähenedes Indiale, ajasid ärevusse Briti valitsuse. Me nägime, kuidas Disraeli võttis kõik ettevaatusabinõud tarvitusele, et kindlustada Inglise positsioone; rutati okupeerima Afganistani ja Beludžistani, et mitte lasta venelasi otsesesse naabrusse Indiaga.

Aleksander II ajal viidi veel läbi Kaukaasia lõplik ühendamine Venemaaga. Viimased mägilaste vastuhakkamised vapra Šamil'i juhatusel võideti. See oli jälle maa, mis tõi Venemaale lõpmatuid looduslikke rikkusi, eriti maapõuevaru (suurimad nafta-allikad).

Aleksander III aeg. Aleksander II tapmine 1. märtsil 1881. a. sünnitas valitsusringkonnas paanikat. „Rahva Tahte" aktiivsemad tegelased (Šeljabov, Perovskaja jt.) vangistati ja mõisteti surma, teised saadeti asumisele. Kogu Venemaal kõvendati valvet, tsentraliseeriti ja suurendati politseivõimu. Siseministeeriumi tähtsamaks ülesandeks sai vana korra alalhoidmine ja selle kindlustamine. Igal pool otsiti poliitiliselt kahtlasi isikuid ja suur oli nende arv, kes langesid politsei võimusesse.

Aleksander III-le (1881—1894) paistsid isa reformid olevat liiga „demokraatlikud". Ta võttis ülikoolidelt autonoomia, üliõpilaste kogunemised olid kõvasti keelatud. Keskkoolidesse ei soovitatud vastu võtta „köögitüdrukute lapsi", nähtavasti kitsendati üldse lihtrahva laste keskkooli pääsu. Rahvakoolid anti kohalikkude vaimulikkude järelevalve alla. Rahva-raamatukogudes võisid leiduda vaid raamatud, mis olid tsensori poolt lubatud lugemiseks rahvale. Aleksander III ajal kitsendati vandekohtu võimupiiri ja seal, kus see instituut veel polnud tekkinud, ei lubatudki teda asutada. Semstvo-Kogude koosseisu vähendati, eriti talurahva esindajate arvu; nii kõvenes Aleksander III päevil veel rohkem mõisnikkude mõju neis asutisis. Kaotati „vahemeeste"-instituut ja pandi ametisse „maakonnaülemad", ka viimased määrati aadliseisusest. „Maakonnaülemate" ja Kreisi Maakonnaülemate Kogu" otsustada olid kõik talurahva asjad. Talupoeg oli jälle jõudnud niiöelda mõisniku sülle tagasi.

Kuid heakorra säilitamise huvides oli tarvis Aleks. III valitsuselgi midagi teha talurahva kasuks. Oli tarvis osaltki kustutada talupoegade maanälga. 1882. a. asutati „Talurahva Pank", kust raha laenati maa ostmiseks või rentimiseks. Võibolla astuti seegi samm rohkem mõisnikkude huvides. Peale orjuse kaotamist langes paljude mõisnikkude majapidamine, osalt seepärast, et nad ei osanud leida põllutöölisi, aga peamiselt seepärast, et maailmaturul viljahinnad langesid. Põllundus ei andnud enam oodatud sissetulekut. Nüüd oli mõisnikul kasulik maad rendile anda, kuna rendimäärajaks oli ta ise. Maapuudust kannatades ja kroonult laenu saades toetas talupoeg vaeseksjäänud mõisnikku.

Aleksander III asutas aadli toetuseks veel „Aadlipanga". Kodumaa tööstuse alustamiseks määras tema valitsus väliskaupadele kaitsetolle. Ühtlasi pidi see abinõu takistama raha väljavoolu, mida tuli kibedasti ära hoida, sest välisvaluuta saamine oli viljahindade languse tõttu väga raskendatud. Aleksander III ajal hakati ehitama Siberi raudteed Euroopa-Venemaa ühendamiseks Vaikse ookeaniga, samuti Taga-Kaspia raudteed Venemaa ühendamiseks Kesk-Aasiaga.

Vene tööstus, tehes küll häid edusamme ka 80-ndail aastail, ekspluateeris halastamatult töölisi. Vene tööline oli ükskord vähenõudlik, kuid temagi soove ei rahuldatud. Kõnelemata pikast tööpäevast ja väikesest töötasust elas ja töötas vene tööline võimatuis oludes. Tavalisesti töölisele korterit ei antud, ta magas öösi töökojas, kus ta päeval töötas. See oli tolmune, räpane, täis lämbunud õhku. Kui anti korter, siis mahutati mitu perekonda ühte tuppa, kus mitme perekonna, vanade ja

noorte kooselamine suurimas kitsikuses oli tüliks kõigile. Rasked elutingimused ja madalad palgad sundisid töölisi streikima. Valitsus hakkas juba kartma, et need streigid kihutustöö mõjul arenevad poliitiliseks mässuks, mispärast Aleksander III valitsus astub mõningad sammud tööliste kasuks. Keelatakse alaealiste ja naiste öised tööd, lühendatakse alaealiste tööaega, asutatakse vabrikuinspektori amet, kes hakkas kontrollima tööandjate ja tööliste vahekorda, kuigi vaid suuremates linnades. See oli siiski töökaitse algus.

Aleksander III ei olnud üksi absolutismi pooldaja, tema hüüdsõnaks oli ka „rahvuslus" ja „õige usk". Kõik tüüpilised isevalitsejad on püüdnud väikerahvaid ümber rahvustada ja neile peale sundida riigiusku. Venemaal pole kunagi nii sihikindlalt juhitud väikerahvaste ümberrahvustamist kui Aleksander III päevil. Erilist tähelepanu juhiti meie kodumaa venestamisele. Ametlikuks keeleks tunnistati vene keel. Koolides tuli õpetada vene keeles ja kõik meie koolid viidi alluvasse Vene Haridusministeeriumile. Tartu ülikoolis, kus siiani õppekeelena oli maksnud saksa keel, viidi üle vene keelele ja Tartu linn nimetati Jurjeviks. Niisama aktiivselt sunniti peale vene usku. Ehitati vene õigeusu kirikuid ja meelitati nendesse rahvast. Lubati õigeusu vastuvõtjaile ameteid ja maad; kuid tõotatud maale välja rännates sattusid paljud viletsamatesse oludesse kui elasid enne.

Venestamislaine käis samuti üle Lätist, Leedust, Poolast, Soomest. Soome suhtes võttis Aleksander III tarvitusele veel suuremad ettevaatusabinõud. Nimelt oli Aleksander II andnud Soomele autonoomia: Soomel oli oma senat, seim, oma raha, post, oma raudtee, oma tollipiir, isegi oma sõjavägi. Soomlased harjusid ära oma asjaajamisega ja tahtsid oma maad näha täiesti iseseisvana. Seda märgates ruttas Aleksander III deklareerima, et Soome on Venemaa lahutamatu osa ja Soome omavalitsuse üle kõvendati Vene võimude järelevalvet.

Välispoliitikas oli Aleksander III tagasihoidlik; tema isa oli nii palju juurde võitnud maid, et poja mure oli neid käes hoida, mis tal ka õnnestus. Aleksander III-ndal läks korda leida Venemaale liitlane, kuid sellest edaspidi.

Aleksander III suri võrdlemisi noorena, 50-ndal eluaastal; ta kannatas muide üleliigse joomise all, millest oligi tingitud tema enneaegne surm.

Venemaa XX s. lävel. Aleksander III-ndale järgnes tema poeg Nikolai II (1894—1917). Erilise pidulikkusega sündis tema troonileastumine, nagu oleks see „viimne keiser" aimanud, et selliseks peoks ei kordu enam juhus Venemaal.

Eile toimus kroonimine kõige suurepärasema ilmega. Venelastel on tõesti õnne niisuguste pidustustega, kuna kogu rongkäik oma toredusega ju liigub enamasti väljas. Juba kell 1/28 hommikul sõitsime Kremli, kus meile oli seatud tribüün lossiõue. Kell 1/29 algas pidustus Keisri-ema kirikusse minekuga.

Kuldse, jaanalinnusulgedega ehitud baldahhiini all, briljantkroon peas, õlgadel kümne aadliku poolt kantav nirginahast mantel, nii sammus keiser lossist Uspenski kirikusse, kus pidi toimuma kroonimine. Rongkäigu teeks olid lossiõues punase kaleviga kaetud laudade abil märgitud rajad. Kogu avar õu oli tihedalt täis kõigi rahvaste saatkondi, kes on ühendatud Vene keisri valitsuskepi all. Kõik olid siin esindatud turbanikandjatest buhhaarlastest kuni karusnahkades soomlasteni. Kürassiirid läikivais kiivreis olid spaleeriks ühel pool õue, teisel pikkades punastes kuubedes kaukaaslased keisri ihukaitsest.

Kella 9 ajal kuulutasid pasunad rongkäigu algust. Kõik paljastasid pead, mürisev hurraa tõusis sajakeelise rahvamassi suust. Kogu avar õu ise teda palistavate tribüünidega, täis säravais, heledais rõivais daame, spaleeri moodustavate sõjaväelaste eredate mundritega, kullaste tornide ja kuplitega sätendamas päikesepaistel, vana tsaarilossi müüride vahel mõjus muinasjutuna. Ja nüüd hakkas mööda punast teed liikuma hommikumaaliselt kirev ja tore kroonimisrongkäik, liikudes kiriku poole, mille uksel ootas Peterburi metropoliit ühes kõrgema vaimulikkonnaga, käes jumalaema pilt, et sellega õnnistada keiserliku paari sisseastumist. Ligi veerandtunni kestis rongi möödaminek. Kõigepealt kaardiväe salk, siis paažid, tseremooniameister, saatkonnad kogu riigi seisustelt ja linnadelt, arvutud kammerhärrad kullaga ülekuhjatud mundrites, ülikoolide esindajad, ministrid, aadlimarssalid, ülemsinodi liikmed, senaatorid, riiginõukogu, heeroldid, lossikaardivägi, siis riigivõimu märkide, riigilipu ja mõõga, krooni, valitsuskepi, õuna, mantlite ja m. kandjad suurimas toreduses; keisrinna ihukaitse, kõrgemad õuemarssalid — ja viimaks keiser ja keisrinna kuldse, lehvivate jaanalinnusulgedega baldahhiini all, mida kandis kakskümmend kindralit. Vana kombe kohaselt sammus keisrinna sama baldahhiini all keisri järel.

Nüüd tuli kõigi Vene suurvürstide ja kroonimisele kogunenud vürstlikkude isikute rong, siis järgnesid lõputus rongis õue-, au- ja lossidaamid Vene õueülikondades, punasest sametist ülikuubedes, kokošnikud peas, siis jälle ihukaitse salk, veel hulk kindraleid, tiibadjutante, päritava aadli esindajaid jne. Kõik see toredus möödus meist nagu muinasjutt ja kadus kirikusse kellade helina, kahurite mürina ja müriseva hurraa saatel — tõepoolest, kirjeldamatu suurejooneline vaatepilt.

Tseremoonia kirikus kestis kella 9 kuni 1/22-ni. Nüüd väljudes kandis keiser rasket briljantkrooni, mantlit, käes valitsuskeppi, mille otsas sätendas maailma suurim teemant Orloff ja riigiõun, vaade, mida muidu näeb vaid pildiraamatust. Keiser oli end ise ja siis keisrinna krooninud, vastu võtnud püha võidmise ja kiriku ülema peana maitsnud ka püha õhtusöömaaega mõlemal kujul. Nüüd alles astus ta seaduspärase keisrina oma hiiglavõimu täies säras rahva ette.

Kui kroonimisrong läbi oli käinud kõik kirikud, sammusid keiser ja keisrinna punast treppi mööda üles lossi. Seal ülal pöördusid nad veel ümber ja

tervitasid rahvast kolmekordse kummardusega. Mõlema majesteedi peas sätendasid kalliskivid päikeses, keha ümber voogasid laiades voltides hermeliinmantlid ja paistis, nagu hajutaks taevas ise neile oma õnnistava suudluse, ja tuhanded, kes väljas põlvili ootasid, kuni nende keisrit kirikus võiti, juubeldasid nüüd valitsejapaari poole, pilvena hõljus nende ümber kogu rahva vaimustus, õnnistus ja ainuvalitsejaline truudus . . .

Õhtul säras Moskva ilutuledes. Mis see tähendab, on raske kirjeldada. Kogu Kreml kiirgas üleni elektris, tornid ja väravad moodustusid miljonitest lampidest alt jalast kuni tipuni ülal ristil. Otsekui nägemused teisest maailmast seisid nad seal. Kogu kaheksakilomeetrine Kremli müür oli täis helendavaid lampe. Kogu tulemere süütas keisrinna käsi. Ta võttis lillekimbu ja samal hetkel lõid kõik tuled põlema. Kremli terrassilt vaatasime alla tuledes siravasse linna. Sinises, punases, rohelises kiirgasid majad, sillad, tornid. Lampide pärjad kiikusid Moskva kallastel nii kaugele, kui ulatus silm. Niisugune kirjeldamatu toredus, et see meid otse uimastas. Siin lakkab igasugune kujutlusvõime. Nähes niisugust asja ei pea seda isegi nagu võimalikuks. Haarad peast kinni ja küsid endalt, kas see on tõeliku või palaviku jamps. Kolm õhtut järjest peab kestma see vaatemäng.

(Moltke, Saksa saadik Moskvas.)

Nikolai II astus troonile väga rahutul ajal. 90-ndail aastail suurenesid viljaikalduste tagajärjel tööliste rahutused ja talupoegade käärimised. Kuigi Vene valitsevates ringkondades oldi arvamusel, et Venemaal töölisliikumist Lääne-Euroopa mõttes ei ole, hakkab vene töölisliikumine just 90-ndail aastail omandama poliitilist värvingut. Vabrikutesse käsutatakse korda pidama politsei, kes sunnib vahel tööandjaid järele andma, vahel keelab töölistele vastutulemise, toimetab nii, nagu vana korra poliitilised huvid nõudsid. Kuid rahutused üha suurenevad. Kaasa aitab seks Nikolai II isik, kes esineb igal pool kangekaelse absolutistina. 1895. a. tähendanud see valitseja linnade ja semstvo saadikuile: „Olen kuulnud, et viimasel ajal semstvo koosolekutel mõned tegelased riigijuhtimisest osavõtust kõnelnud, teadku nad kõik, et mina jätan puutumata isevalitsusliku korra, nagu minu isagi."

Kuid varsti algas üldine pealetung Vene isevalitsusele, eesotsas üliõpilased. Revolutsioniseerunud üliõpilased leidsid, et tarvis on teha kihutustööd kõigis seltskonnakihtides, organiseerida rahvamiitinguid, korraldada proteststreike, ühes tööliste ning teiste seltskonnakihtidega toime panna tänav-meeleavaldusi, et viia valitsust veendumusele, et isevalitsus on oma aja ära elanud. XX s. lävel (1898) tekkis Vene Sotsiaal-demokraatlik Tööliste Partei, kes oma lähemaks ülesandeks tegi absolutismi kukutamise ja demokraatliku vabariigi maksmapaneku Venemaal, seega ka samu sihte taotles kui alanud üliõpilasliikumine. XX s. algul tekkis Sotsiaal-Revolutsionääride

Partei sama eesmärgiga, kuid lahkumineva taktikaga; sotsialistid-revolutsionäärid avaldasid oma poliitilist tegevust peamiselt kõrgemate ametnikkude tapmisega. Nii langesid nende käe läbi siseminister Plehve, Soome kindral-kuberner Bobrikov jt.

Ka Vene kodanlikes ringkonnis tekkisid revolutsioonilised ühingud ühe ning sama sihi taotlemiseks, isevalitsuse kukutamiseks; lahku mindi vaid küsimuses, millise poliitilise korraga asendada isevalitsus. Konstitutsionalistid soovisid piiratud ainuvalitsust, kadetid parlamentaaarset monarhiat, rahvussotsialistid, sotsiaal-demokraadid ja sotsiaalrevolutsionäärid demokraatlikku vabariiki programmiliste lahkuminekutega nende kodanikkude huvides, kellele nad toetusid. Nii hakkasid XX s. algul laialdased ringkonnad osa võtma revolutsioonilisest liikumisest, vana korra kukutamisest.

Valitsus kõvendas valvet, poliitikasüüdlasi saadeti tuhandete viisi asumisele Siberisse ja teistesse maakondadesse; tähtsamad tegelased heideti kindlusvangistusse, kuna kuritegudelt tabatuid surmati. Tehti ka mõningaid mööndusi: tööpäev lühendati $11^1/_2$ t. pikkuseks, talupoegade külakondades kaotati ühisvastutus, kuulutati osaliselt armu asumisele saadetud poliitikasüüdlastele jne. Kuid tööliste streigid, talupoegade mässud, üliõpilaste meeleavaldused ei lakanud. Isegi kutseorganisatsioonid hakkasid oma ülemaalistel koosolekutel vastu võtma poliitilisi resolutsioone. Nii otsustas IX Pirogovi kongressi sisehaiguste sektsioon: „Laste surevuse, alkoholi, tiisikuse, süüfilise ja teiste rahvahädade vastu saab tulemusrikkalt võidelda vaid siis, kui tekib võimalus rahvale kõnelda haiguste põhjustest ja ravimisest; aga seks on vajalikud isiku-, sõna-, trüki- ja koosolekute-vabadus." Suurima tõuke revolutsiooniks andis Vene-Jaapani sõda.

IV. Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia, Ida-Aasia XIX s. lõpul ja XX s. algul.

1871 — Saksamaa kuulutatakse keisririigiks.
1863 — tekib Saksamaa Ülemaaline Töölisühing.
1879 — Saksa-Austria leping.
1882 — tekib kolmikliit.
1875 — III vabariigi konstitutsioon.
1892 — Prantsuse-Vene leping.
1870 — Paavst kaotab kirikuriigi.
1894—1895 — Hiina-Jaapani sõda.
1904—1905 — Vene-Jaapani sõda.

1. Saksamaa

Uus riigikord. Ühinenud Saksamaa muutus võimuprobleemilt konstitutsiooniliseks monarhiaks, vormilt liitriigiks. Uue põhiseaduse väljatöötamisel olla Bismarck'il olnud eeskujuks 1849. a. Frankfurdi parlamendi konstitutsioon, kuid igatahes ei nõustu tema selle parlamentaarse monarhia kujuga. 1871. a. konstitutsioon näeb valitsuse eesotsas riigikantslerit, kelle ametisse kutsub keiser ja kes ei kanna vastutust ülemaalise rahvaesinduse, riigipäeva ees. Riigi ametiasutiste juhid, ministrid, ei ole vastutavad, nad ripuvad kantslerist, on selle sekretärid. Saksa keiser on vägede ülemjuhataja, temale allub sõjavägi, tema kuulutab sõja ja teeb rahu. Keiser on Saksa välispoliitika juht, poliitiliste ja majanduslikkude lepingute sõlmija, temale kuulub õigus riigipäeva kokku kutsuda ja laiali saata. Seadusandlus ühiseis asjus kuulub r i i g i p ä e v a l e ja l i i d u n õ u k o g u l e, kuid keisrile kuulub absoluutne veto. Riigipäev oli valitud üldise, ühtlase, salajase ja proportsionaalse valimisõiguse põhjal, kuid liidunõukogusse saatsid esindajaid vaid liiduriikide valitsused. Seadus sai seaduseks vaid siis, kui selle vastu võttis ka liidunõukogu ja kinnitas keiser.

Saksa liitriiki kuulusid kõik Põhja-Saksa liidu osariigid ja Lõuna-Saksa riigid ning Elsass-Lotring; viimane muutus saksa riigi provintsiks ilma õiguseta saata esindust liidunõukogusse, milline asjaolu väga kibestas siinsete elanikkude meeli, sest oldi harjunud vabama korraga. Koos Prantsusmaaga oli Elsass-Lotring kaasa teinud Suure Prantsuse revolutsiooni. Liitriigi ühisesse asjaajamisse kuulusid: välispoliitika, riigikaitse, kaubandus, post, telegraaf. Liiduriikidele, kes kaotasid oma poliitilise iseseisvuse, jäid oma valitsused, maapäevad, rahandus, kohtud,

koolid jne. Ühiste väljaminekute katteks läksid tollirahad, postitulud ja aktsiisid tubaka, soola, suhkru, õlle ja viina pealt; kui neist summadest ei jätkunud, pidi iga riik veel maksma aastase toetussumma, mille suurus määrati seadusandlikul teel. Saksamaa sai ühise raha, ühised mõõdud ja kaalud.

Esimeseks riigikantsleriks hakkas keiser Wilhelmi kutsel Bismarck. Keisri ja riigikantsleri päritoluga Preisist omandas Saksa liitriigis loomulikult Preisi juhtiva koha.

Berliini peapost: posti laialisaatmine.

Bismarck'i sisepoliitika. Riigikantslerina sai Bismarck peaaegu täieliku tegevusvabaduse Saksamaal. Elatanud keisri oskas tema teha oma mõjualuseks, valitsus sõltus temast, riigipäev lahkus mitmesse erakonda, rahvusvabameelsed, progressistid, katoliiklased, konservaatorid, riigipartei, sotsiaaldemokraadid, kusjuures ühelgi neist polnud ülekaalu; seda asjaolu kasutas osavasti Bismarck, toetudes pea ühele, pea teisele riigipäeva rühmale selle järgi, kuidas huvid nõudsid.

Algul sõbrustas Bismarck rahvusvabameelsetega, kelle esindajad kuulusid kaubandus-tööstuse ringkondadesse, kes pooldasid riiklikku ühtlust, Bismarck'i sõjakat poliitikat, vabakaubandust. Nad olid saanud sõdadest hiiglakasu, sest nad olid varustise tootjad ja kättetoimetajad. Bismarck'i majandus-

poliitika sobis neile, sest ka kantsler toetas vabakaubandust, oli nõus edasi arendama tööstust ja kaubandust, juhtides Prantsusmaalt saadud miljardid peamiselt tööstusse. Sellepärast iseloomustabki 70-ndaid aastaid Saksa tööstuse hiiglaedu. Need on „Gründerjahre", mil uued ettevõtted tekivad üksteise järele, kuna vanad laienevad ja harunevad. Kuid suurtele majandustikele tõusuaegadele järgnevad tavalisesti krahhid, nii sündis ka siin. Tekkis üleproduktsioon ja selle tulemusena ettevõtete kokkuvarisemine. Ületoodang oli tingitud muidugi ka sisseveost. Venemaa ja Argentiina saatsid Saksa turule odavat vilja, Inglismaa vabrikutooteid. Tahestahtmata pidi veenduma nüüd Bismarck, et vabakaubandus ei ole alati kasulik. 70-ndate aastate lõpul siirduski ta üle protektsionistlikule majanduspoliitikale, aga nüüd keeldusid teda toetamast rahvusvabameelsed. Veel enne seda aitasid rahvusvabameelsed Bismarck'i tema nn. kultuurivõitluses.

1848. a. pääses Saksamaal maksvusele põhimõte, et kirik olgu lahutatud riigist, saagu iseseisvaks. Nii võisid Saksamaal katoliiklased valida piiskoppe ja preestreid, valvata kirikukoolide järele, iseseisvalt läbi käia paavstiga, asutada usuühinguid jne. Kuid sellest polnud neile küllalt, nad tahtsid suuremaid õigusi, mida nõudma õhutasid neid sündmused Roomas.

Kui Preisi-Prantsuse sõja ajal prantslased oma väed Roomast ära kutsusid ja prantslasi Sedani all tabas raske saatus, marssisid Itaalia kuningriigi väed Rooma: kiriku maad kuulutati ühendatuks Itaaliaga ja Rooma Itaalia kuningriigi pealinnaks. Nii lõpetas oma olemasolu kirikuriik, paavst Pius IX kaotas ilmliku võimu. Sama Pius IX oli aga suurte pretensioonidega paavst, ta hindas paavsti võimu niisama kõrgelt kui keskaja vägevaimad paavstid. Sama 1870. a. juulikuus kutsus ta Vatikanis kokku kirikukogu, mis kuulutas paavsti eksimatuse dogmaks.

Saksamaa katoliiklased oma rõhuvas enamuses suhtusid heatahtlikult Pius IX-sse. Moodustades riigipäeval tsentrumirühma, hakkasid nad nõudma, et Saksamaa aidaku paavstile tagasi nõuda tema kirikuriik, s. o. tema ilmlik võim. Bismarck leidis, et paavst pärast eksimatuse dogma vastuvõtmist niikuinii on piiramatu oma võimult, et temale sellest võimuküllusest peab aitama. Bismarck'ile kui absolutismi pooldajale ei meeldinud muidugi ka katoliiklaste võimutsemispüüded Saksamaal. Nii tahtsid need endi kätte järelevalvet koolides ja perekonnas. Vana-katoliiklaste vastu, kes ei tunnustanud paavsti eksimatuse dogmat, tarvitasid nad surveabinõusid, keelasid õpetamise koolides ja ülikoolides, panid isegi kirikuvande alla.

Vana-katoliiklased pooldasid riigivõimu vahelesegamist. Toetust leides ka rahvusvabameelseilt, astubki Bismarck kultuurivõitlusse, nagu nimetatakse tema võitlust katoliiklastega. Selle tulemus on katoliku vaimulikkude iseseisvuse ja mõju vähendamine. Pandi maksma kogu Saksamaal kodanlik abielu; sunduslik ja ainult seaduslik oli abielu registreerimine perekonnaseisuametis, sealsamas pidi toimuma sündide ja surmajuhtumite registreerimine. Kiriklikud toimingud neis asjus polnud enam sunduslikud, kuid võisid järgneda. Nn. mai-

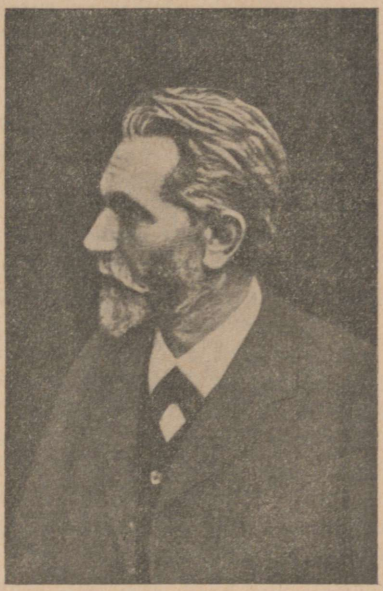

Bebel.

seadustega 1873. a. võeti Preisis kirikukoolid ilmlikkude järelevalve alla, samuti tehti riiklikult kontrollitavaks preestrite ettevalmistus ning ametissemääramine. Kogu keisririigis keelati ära jesuiitide tegutsemine. Nende seaduste läbiviimine osutus Bismarck'ile lihtsaks, kuid nende elluviimine oli seotud suurte raskustega. Katoliiklased ei alistunud uuele korrale; preestrid lasksid end vallandada, trahvida, kohtulikule vastutusele võtta, osutusid rahva silmis märtriteks. Kui tulid uued riigipäeva valimised, ei kaotanud katoliiklased, vaid võitsid kohti juurde, muutudes suurimaks rühmaks parlamendis. Seda arvestades loobus Bismarck võitlusest katolitsismiga. Kuid jesuiitide seadus, kodanlik abielu ja järelevalve koolides jäid

maksma. Bismarck ise hakkas nüüd lähenema katoliiklastele ja vabameelsetele, sest ta tahtis lüüa sotsialiste, kes olid vahepeal kasvanud tugevaks jõuks. Rahvusvabameelsed taganesid temast pärast seda, kui ta loobus kultuurivõitlusest ja läbi viis kaitsetollid viljale ja vabrikusaadustele (1879).

Teatavasti oli juba 60-ndate aastate algul Saksamaal töölisliikumine niivõrt tugev, et võis tekkida ülemaaline töölisühing, eesotsas Lasalle (1863). Aasta hiljem panid saksa sotsialistid aluse Internatsionaalile ja võtsid osa rahvusvahelisest töölisliikumisest. Teatavasti ei pooldanud kõik saksa sotsialistid kaugeltki Lasalle' kokkuleppe-poliitikat ja mõistsid tema ühendusepidamist Bismarck'iga ägedalt hukka. Lassalle' vastased, eesotsas Liebknecht ja Bebel, koondusid sotsiaaldemokraatlikku tööliserakonda ning alustasid võitlust puhtmarksistlikult. Muidugi valitses esialgu vaen sotsiaaldemokraatide ja lassalllaste vahel, kuid Lassalle' surma järele nõrkes see ja a. 1875 Gotha (loe: goota) kongressil ühinesid mõlemad sotsialistlikud voolud ühiseks „Sotsiaaldemokraatlikuks Töölisparteiks", vastu võttes järgmised nõudmised oma programmiminimumi: demokraatlik vabariik, 8-tunniline tööpäev, töökaitse-seadused, maksuta kool, progressiivne maksustamine. 70-ndate aastate lõpul oli sotsiaaldemokraatidel Saksamaal juba 40 ajakirja, mille kaudu nad propageerisid oma ideid. Sotsiaaldemokraatlik liikumine oli arenenud tüsedaks jõuks. Selle jõuga ruttaski nüüd võitlusse Bismarck.

Kui 1878. a. üksteise järele korraldati kaks atentaati elatanud keisri vastu, saatis Bismarck riigipäeva laiali. Uued valimised andsid vanameelse enamuse. Toetudes konservaatoritele ja katoliiklikule tsentrumile, esitas kantsler riigipäevale sotsialistide vastu sihitud erakordse seaduse, mis ka vastu võeti. Selle seadusega keelati ära kõik ühingud, mis ei tunnustanud maksvat korda, keelati ära igasugune maksva korra vastane agitatsioon, koosolekud, sotsialistliku kirjanduse levitamine jne. Toetudes sellele seadusele sulges Bismarck kõik sotsialistlikud ühingud, ajalehed ja trükikojad, sotsialistide juhid laskis ta vangistada ja asumisele saata. Sotsiaaldemokraate tabasid tagakiusamise ajad.

Sellest ajast jutustab Bebel:

«Sotsialistide-seaduse kaheteistkümne-aastase kestvuse jooksul olin ma — tohin seda väita liialdust kartmata — Saksamaal politsei poolt kõige jälitatavam inimene. Politsei oli kiindunud arvamuses, et olen kardetav inimene, keda ei tohi lasta silmist. Seda vaadet kinnitas siseminister Puttkammer, nimetades mind 1886. a. riigipäeval «kõige kardetavamaks». Et ma end politsei alalise valve all oleksin hästi tundnud, ei tohi öelda. Vastupidi, mu viha niisuguse riigipäästmise viisi vastu kasvas aasta-aastalt ja sel määral, kui kasvasid mu parteikaaslastele politsei

poolt osakssaavad alatused, kuhjus ka mu põlgus. Pikapeale küpses minus meeleolu, mis mu palavaimaks ootuseks laskis kujuneda mingi sisemise katastroofi, mis meile juhuse annaks tasuda kõik meile aastate jooksul sündinud ülekohtu. Veel tänapäev tõuseb mul veri pähe neile aegadele mõeldes. Et mind Berliinis igal sammul valvati, polnud imestada, seda juhtus ka teiste sotsiaaldemokraatidega. Et aga telegraaf mu selja taga liikvele pandi ja ühest linnast teise ette teatati, millal ma kohale jõuan, seda juhtus ainult minuga. See sündis mitte ainult mu kihutusreisidel, vaid ka puht-ametialalistel erasõitudel. Jõudsin omandada juba sellise kogemuse oma luurajate äratundmises teiste hulgast, et ma kuhugi võõrasse linna jõudes ja pead vaguniaknast välja pistes otsekohe võisin ära tunda näo, kelle kohuseks oli minu jälgimine. Säärase jälgimissüsteemi tagajärjel arenes asi alalise vaikse sõjani minu ja mu luurajate vahel. Võtsin tarvitusele kogu kavaluse ja kõik võtted, et tänavail rahvamurrus kaduda luurajate käest, mis, tänu mu väledatele jalgadele ja seltsimeeste kaasabile, mõnigi kord ka õnnestus.

Ka post seisis salapolitsei käsutuses neil ajul. Tuttavamatele sotsialistidele määratud kirjad ja pakid käisid politseist läbi ja juhtumeid, et kirja või saadetise kannul jõudis ka politsei otsekohe saaja korterisse neid rekvireerima, tuli ette tuhandetena. Postiminister dr. Stephan lausus küll kord Liebknechti sellekohase kaebuse peale riigipäeval vastates, et «kirjasaladus püsib Saksa riigis sama kindlana kui pühal altaril», milline sõna meie hulgas leidis vaid umbusaldajaid. Minul isiklikult oli ka küllalt põhjust seesuguseks umbusalduseks . . .

(Bebel — «Aus meinem Leben».)

Kuid Bismarck'i survepoliitikast hoolimata kasvas sotsiaaldemokraatide pooldajate arv. 1884. a. läks läbi sotsiaaldemokraate riigipäevale 24. Jälle pidi kantsler revideerima oma samme. Nagu näeme, polnud ta sugugi osav sisepoliitik. Nüüd tekkis tal mõte vastu tulla töölistele sotsiaalseadusandlusega ja seega meelitada neid ära sotsiaaldemokraatia võlu alt. 80-ndail aastail jätkab Bismarck repressioonide tarvitamist sotsiaaldemokraatide suhtes, aga viib seadusandlikul teel läbi haiguste ja õnnetusjuhtumite vastu kindlustamise seadused, samuti invaliidsuse ja vanaduse korral abiandmise seaduse. Kuid töölisi valitsuse kummardajate ritta Bismarck nende seadustega veel ei võitnud, sest üldisi töötingimusi ei muudetud, ka mõjus üldine tööliste vastu sihitud surve takistavalt ametiühisuslikule liikumisele, mis oli Inglise eeskujul ka Saksamaal hästi arenenud. Saksa töölised jäid ustavaks sotsiaaldemokraatiale; selle suure poolehoiu tõttu viisid sotsiaaldemokraadid 1903. a. valimistel riigipäevale 80 saadikut. Nii tugev polnud sotsialistlik liikumine üheski teises riigis; Saksa töölisliikumine sai eeskujuks teistele maadele.

Vahepeal olid sotsiaaldemokraadid, nimelt 1891. a., Erfurt'is kongressi pidanud. See kongress oli tähtis selle poolest, et siis asus sotsiaaldemokraatia täielikult Marx'i klassivõitluse põhimõtteile, hukka mõistes igasugused kokkulepped valitsuse

ja kodanlusega, heas usus olles, et varsti teostub üleminek kapitalistlikust korrast sotsialistlikku. Vähemus, kes nõudis klassivõitluse pehmendamist ja siis kokkulepet pooldas valitsusega, kui selle tagajärg oleks uuenduste elluviimine, moodustas revisionistide rühma. Kuid lahkhelide olemasolu ei takistanud saksa sotsiaaldemokraatia võidukäiku.

Bismarck'i välis- ja asumaade-poliitika Saksa keisririigis. 70-ndail ja 80-ndail aastail teeb Bismarck riigipäeval alatasa sõjaväe suurendamise ettepanekuid, seletades, et Saksamaad ähvardab sõjahädaoht Prantsusmaa ja Venemaa poolt. Kuigi vastu puigeldes, kinnitab riigipäev kantsleri esitised. Bismarck oli tõepoolest mures Saksamaa julgeoleku pärast, mõistes, et Prantsusmaa mõtleb revanšile, teades, et ta venelasi Berliini kongressil tublisti pahandas. Bismarck'i asumaade-poliitika viis Saksamaa teravasse vahekorda ka merede valitseja Inglismaaga.

Rahvaarvu kasvamisega tekkis Saksamaal väljarändamisprobleem. Maria-Theresia ja Joseph II päevil rändas sakslasi palju välja Ungarisse, Napoleoni ajal Lõuna-Venemaale; juba XVII s. rännati Saksamaalt ka Põhja-Ameerikasse, XIX s. üldse suurenevad väljarändamised ja need on peamiselt sihitud Põhja-Ameerikasse. Bismarck, kes muuseas hindas inimmaterjali sõja huvides, ei suutnud leppida väljarändamisega: oli see ju inimhulkade-kaotus. Bismarck leidis, et üleliigseid tuleb juhtida sinna, kus nad kaduma ei lähe kodumaale, s. o. asumaadesse. Järelikult oli tarvis hankida asumaid. Asumaid ahnitsema kihutas sakslasi muidugi ka teiste eeskuju, edasi oli vaja turge leida kiires tempos arenevale tööstusele, polnud võõrad saksa patriootidele ka imperialistlikud püüded; Bismarck, kes oli teinud Saksamaa esimeseks kontinentaalseks riigiks Euroopas, ihkas näha Saksamaad ka esimese mereriigina, üldse maailma valitsejana. Sellepärast ei andnud talle rahu inglaste loorberid, inglaste suured maadevallutused. Bismarck'i poliitikat toetasid üldse patrioodid ning kaubandus-tööstuslikud ja rahameeste ringkonnad, kes oleksid asumaid ära kasutanud Saksamaa tööstuse ja kapitali huvides.

Teerajajaks asumaade hankimisel olid sakslastel eraettevõtjad, kes koloonia rajades Saksa valitsust palusid selle enda kaitse alla võtta. Nii pääsesidki lehvima Saksa lipud kaugeil mail. 1883. a. tekkis Lüderitzimaa Lõuna- Lääne-Aafrikas, 1884. a. Togo ja Kamerun sakslaste asumaana Lääne-Aafrikas, 1885. a. asumaad Ida-Aafrikas. Eemal ookeanis said sakslaste omaks: keiser Wilhelmi maa, Bismarck'i arhipelaag ja Marssali saared. Eurooplastele asumiseks olid need maad siiski vähe sobivad, mispärast 80-ndail aastail sakslasi veel

palju välja rändas Põhja-Ameerikasse. Aga need maad andsid tooraineid ja võimaldasid kaubanduslikku läbikäimist kaugete maadega, lisasid võimu emamaale. Aafrikat koloniseerides tekkis sakslastel tüli teiste „musta maa" jagajatega, inglaste, prantslaste, belglaste ja teistega, eriti Kongo rajoonis. Nende tüliküsimuste lahendamiseks kutsus Bismarck Berliini kokku 1884.—1885. a. rahvusvahelise Kongo-konverentsi, kus lähemalt läbi räägiti kaubanduslikkude suhete üle Kesk-Aafrikas, kultuurilise läbikäimise üle, uute jagamiste üle jne. Kongo asumaa, mille Belgia kuningas Leopold II oli rajanud erateel, tunnustati Belgia riigile kuuluvaks pärast Leopold II surma.

Asumaad ei toonud Bismarck'i päevil Saksamaale veel suurt võimu juurde, kantsleril tuli laveerida ja diplomaatlikul teel saavutada Saksamaale kasulikud positsioonid. Ta peab vajalikuks hoiduda sõjast ja katsub lepinguid sõlmides säilitada rahuvahekordi. Eriti kardab tema Prantsusmaa ja Venemaa lähenemist („kahe frondi sõda"), mispärast juba 70-ndate aastate algul ta püüab luua sõprussidemeid Venemaaga, kaasa tõmmates 1872. a. ka Austria. See nn. kolme keisri leping ei tulnud tegelikult küll sõlmimisele, kuid oli kõne all ja isegi teokssaamisel, poleks Vene ja Austria huvid mitte olnud nii lahkuminevad Balkani suhtes. Jahenemist Saksa-Vene vahekorda toob teatavasti Berliini kongress. Nüüd ei jää Saksa kantsleril muud järele kui katsuda uut kombinatsiooni. Ta peab läbirääkimisi Austria-Ungari välisministri krahv Andrássy'ga (loe: a'ndrâaši), ja 1879. a. saab teoks Saksa-Austria leping, mida esialgu peetakse saladuses, kuid mille terav ots oli sihitud Venemaa vastu. Lepingus seisis: mõlemad riigid kohustuvad Venemaa kallaletungi korral teineteist aitama ja pidama heatahtlikku neutraliteeti mõne teise riigi kallaletungi puhul, aga kui Venemaa üht kallaletungijat peaks abistama, maksab vastastikune toetuse kohustus lepinguosaliste suhtes.

Bismarck ei pidanud küllaldaseks Austria-Ungari sõprust. Ta libitseb venelastega edasi (et takistada Vene-Prantsuse sõpruse tekkimist), saab isegi hakkama salajase lepingu sõlmimisega Venemaaga, mille põhjal Venemaa kohustub aitama Saksamaad, kui Prantsusmaa sellele kallale tungib, ja Saksamaa Venemaad, kui viimasele peaks sõja kuulutama Austria-Ungari. Niiviisi kindlustanud Saksamaa positsioonid, suurustanud Bismarck riigipäeva kõnetoolil: „Meie, sakslased, kardame vaid jumalat, midagi muud ei tarvitse meil karta." Kui 1881. a. prantslased vallutavad Tuneesia Põhja-Aafrikas, mida olid ihaldanud itaallased, kasutab Bismarck itaallaste pahameelt ja teeb Itaaliale ettepaneku astuda lepingusse Saksamaa ja Austria-Ungariga. Nii tekib 1882. a. kuulus kolmikliit.

Kolmikleping.

1. Kõrged lepinguosalised kohustuvad vastamisi pidama sõprust ning rahu ega sõlmi ühtki lepingut või liitu, mis oleks juhitud ühe vastu nende hulgast. Nad kohustuvad kokkuleppel lahendama kõiki üldisi majanduslikke ja poliitilisi küsimusi, mis võiksid esile tõusta, ja tõotavad üksteisele vastastikkust toetust iga lepinguosalise huvide piirides.

2. Kui Itaaliat ilma otsekohese väljakutseta mingil põhjusel peaks rünnatama Prantsusmaa poolt, on teised lepinguosalised kohustatud rünnatud lepinglasele kogu oma jõuga andma abi ja toetust. Sama kohustus maksab Itaalia kohta Prantsusmaa poolt Saksamaa vastu sihitud mitte-otseselt välja kutsutud kallaletungi korral.

3. Kui üks või kaks kõrgeist lepinguosalisist ilma otsese omapoolse põhjuse andmiseta peaksid kallaletungi osalisteks saama kahe või mitme suurriigi poolt, kes käesolevale lepingule pole alla kirjutanud, ja sõda puhkema nende vahel, maksab sama vastastikuse toetuse kohustus kõigi kõrgete lepinguosaliste suhtes.

4. Juhul, kui mõni käesolevale lepingule mitteallakirjutanud suurriik peaks ähvardama ühe kõrge lepinguosalise riiklikku julgeolekut, millega see oleks sunnitud temale kuulutama sõja, kohustuvad teised lepinguosalised oma liitlase suhtes pidama heatahtlikku erapooletust. Kummagi lepinguosalise heaksarvamise otsustada jääb sõjast osavõtt niisugusel korral, kui ta tarvilikuks peab ühiselt teotseda oma liitlasega.

2. Prantsusmaa.

III vabariigi esimesed aastad. Teatavasti elas Prantsuse vabariik kohe algul üle väga ärevaid aegu. Vaenlane esines väga raskete rahutingimustega, pealinnas algas kommunaaride mäss. Rahvuskogu oli oma koosseisult väga konservatiivne; likvideerinud kommunaaride mässu, ei asunud ta Pariisi, vaid jätkas oma koosolekuid endises kuningate residentsis Versailles'is. III vabariigi esimeseks presidendiks sai 74-aastane Thiers, kes oli küll vabariiklane, kuid tema ideaal oli konservatiivne vabariik. Seltskonna, eriti valitsevate ringkondade tagurlikku meeleolu arvestades tõstsid pead monarhistid, lootes viia kuningas Prantsuse troonile. Üldiselt valitses kogu maal raske sõja tagajärjel täielik korralagedus, tuli alustada varemetel uut elu.

Thiers juhib kõik jõud ülesehitavale tööle ja saavutab suurepäraseid tagajärgi, tänu rahva rikkusele ja heale lõikusele III vabariigi esimesil aastail. Ruttu tasutakse ära hiigelkontributsioon sakslastele ja idaprovintsid vabanevad Saksa okupatsioonist. 1872. a. pandi Prantsusmaal maksma üldine väekohustus ja viidi läbi uus väekorraldus, mis nii hästi õnnestus, et Prantsuse sõjavägi oli varsti jälle paremaid Euroopas. Kuigi konservaator, oli Thiers siiski veendunud vabariiklane ja sattus sellepärast

teravasse vahekorda oma enamuses monarhistliku rahvuskoguga ja üldse monarhistliku liikumisega.

Prantsuse monarhistid oleksid olnud väga tugevad ja III vabariik oleks kohe olnud kaotatud, kui nad oleksid moodustanud ühe erakonna. Aga neid oli bonapartiste, bourboniste ja orleaniste, igal voolul oli oma kandidaat troonile, kokkuleppe saavutamine nõudis aega. Olukord paranes kandidaadi suhtes, kui 1873. a. suri Napoleon ja bonapartistidel järele jäi vaid Napoleon III-nda 17-aastane poeg; bourbonistide kandidaadiks oli 50-aastane järeltulijata krahv Chambord (loe: šan(g)boor) ja orleanistide omaks Pariisi krahv. Katoliiklased tegid nüüd ettepaneku, et kuningaks hakaku krahv Chambord ja Pariisi krahv määratagu troonipärijaks. Nii olid monarhistidel kaubad koos, tarvis oli vaid läbi viia riigipööre. Thiers'ile tehti tugevasti opositsiooni ja avaldati rahvuskogu poolt umbusaldust, nii et ta lahkus presidenditoolilt (1873). Presidendiks valiti siis rahvuskogu monarhistliku enamusega kindral Mac Mahon, keda peeti kõige sobivamaks monarhistide kavatsuste läbiviijaks. Chambord'i läbiminek oleks olnud kindel (ise-küsimus, kauaks ta püsima oleks jäänud Prantsuse kuninga troonile), kui ta ei oleks esinenud nõudmisega, et kolmevärviline lipp (triikolor) asendataks valgega, „Henri IV ja Jeanne d'Arc'i" lipuga, mis ühtlasi tähendas konstitutsioonilise riigikorra mittetunnustamist tema poolt. Rahvuskogu ei nõustunud, riigipööre jäi läbi viimata. Mac Mahon'i presidendiaastaid pikendati seitsme aasta peale lootes, et septennaadi jooksul rohkem tasaneb tee monarhistlikule riigipöördele.

Mac Mahon'i valitsus koosnes vaid monarhistidest ja ajas tagurlikku poliitikat. Ametnikkude perest eemaldati vabariiklasi, ajakirjanduse suhtes teostati karmi järelevalvet, katoliiklasi, kes olid oma meelsuselt monarhistid, toetati, andes jesuiitidele täieliku tegevusvabaduse ja pooldades paavsti ilmliku võimu taas-jaluleseadmist. Ametlikes aktides keelati sõna „vabariik" tarvitamine. Kuid vabariigi tagakiusamine äratas sümpaatiat vabariigi vastu; rahvahulkades hakkas maad võtma arvamus, et vabariik on sobivaim riigivorm, et see kõige paremini rahvale kindlustab rahu ja heaoleku.

1875. a. konstitutsioon. Nagu ikka, oli ka seekord rahvuskogu ülesandeks uue konstitutsiooni väljatöötamine. Põhiseaduse väljatöötamine viibis, sest algul ei tehtud sellega üldse tegemist; oli üldse küsitav, kas vabariik püsima jääb. 1874. a. hakati asjast tõsisemalt kinni ja 1875. aastal valmis põhiseadus. Vabariigi saatus otsustus vaid ühe hääle enamusega (353 poolt, 352 vastu). Uue konstitutsiooni järgi kuulus täidesaatev võim vabariigi presidendile, kes oli riigipea, sõjajõudude ülemjuhataja

rahu ajal, tema kinnitas ametisse valitsuse, kes oli küll vastutav saadikutekoja ees, võis enne aega senati nõusolekul saadikutekoja laiali saata, sõlmis välislepinguid, nimetas ja vallandas kõrgemaid ametnikke, andis armu jne. Presidendi valis seitsme aasta peale senati ja saadikutekoja ühine koosolek, kongress.

Seadusandlik võim kuulus saadikutekojale ühes senatiga. Saadikutekoda valiti rahva poolt üldise valimisõiguse põhjal, aga senati liikmeid valisid kohalikud omavalitsused ja osalt määras valitsus, pärast senat. Mõlemate kodade istungjärgud kestsid vaid viis kuud aastas. Vastu võetud mõlemate kodade poolt, läks seadus väljakuulutamiseks presidendile, aga viimasele kuulus ka suspensiivne veto-õigus. Nii andis 1875. a. konstitutsioon üsna suure võimu presidendile, samuti piiras selle konstitutsiooni põhjal rahvaesinduse tegevust senat. Kuid pikapeale kujunes Prantsusmaal siiski välja parlamentaarne kord; iga umbusalduseavaldamise korral valitsusele tekkis valitsuse kriis, kusjuures president tegi uue valitsuse moodustamise ettepaneku tavalisesti ühele opositsioonierakonna liidrile. Poliitilised erakonnad said seega väga tähtsaiks tegureiks riiklikus elus.

Vabariik võidab. 1876. a. olid saadikutekoja valimised. Mac Mahon'i tagurlik valitsemine oli mõjunud niivõrt, et saadikutekoja koosseisus rõhuva enamuse said vabariiklased. Aga monarhistid ei loobunud siiski riigipöörde-kavatsusest. Mac Mahon sai hakkama sellega, et ta moodustas valitsuse monarhistidest ja saatis saadikutekoja laiali. Ta kuulutas välja uued saadikutekoja valimised, kusjuures valitsus survet avaldas valimistele, et kindlustada uues saadikutekojas monarhistidele enamuse. Vabariiklased, oportunistid ja radikaalid (esimesed olid parempoolne, teised pahempoolne vabar. erakond) mobiliseerisid kõik jõud, et nurja ajada monarhistide kavatsused. Tõepoolest saavutasidki valimistel võidu vabariiklased. Mac Mahon'il tuli nüüd moodustada valitsus vabariiklastest, ja lahkus siis ise presidenditoolilt. 1879. a. hakkas Prantsusmaa presidendiks Grevy (loe: grevii), veendunud demokraat.

Crevy presidendiks oleku aeg ja järgnevad aastad olid demokraatlikkude reformide ajastu Prantsusmaal. Seadusandlikud asutised toodi Versailles't üle Pariisi. Muudeti paljusid seadusi demokraatlikkuse suunas. Nii said linnad linnapeade valimise õiguse, pandi maksma trüki- ja koosolekute-vabadused, töölistele anti koalitsiooniõigus. Haridusministri Ferry (loe: ferii) ettepanekul pandi maksma maksuta ja sunduslik algharidus (1882); sama Ferry alustas võitlust vaimulikkude mõjuga. Jesuiitide koolid ning kloostrid suleti. Vaimulikel keelati ära õpetajaks olla. Ka usuõpetus tõrjuti välja avalikust koolist. Algkoolide ülalpidamine läks omavalitsuste kätte, keda toetas riik.

Demokraatlikkude reformide mõju oli 80-ndate aastate esimesel poolel suur, vabariiklased võitsid kogu aeg hääli juurde. Kuid monarhistid kavatsesid siiski veel 80-ndate aastate keskel riigipööret. Nende troonikandidaadiks oli seekord Pariisi krahv, sest krahv Chambord oli surnud (1883) ja viimane bonapartistide võsu hukkunud (1879). Seal tõmbas nende kavatsusest kriipsu läbi kindral B o u l a n g e r (loe: bulan(g)žee), kes soovis läbi viia riigipöörde. See kindral soovitas prantslastele kõva kätt, ta propageeris asutava kogu kokkuastumist, mis läbi viiks vajalikud muudatused põhiseaduses. Kindrali populaarne nimi võlus paljusid, seda enam et Boulanger pooldas patrioototide keskel populaarset revanši ideed ja sõjakat asumaade-poliitikat. Nähes tõsist hädaohtu demokraatiale, ühinesid koostööks oportunistid, radikaalid ja sotsialistid. Nad heitsid Boulanger'le ette riigi-äraandmist. Nende agitatsioonil oli rahva keskel mõju. Boulanger võeti kohtulikule vastutusele ja saadeti maalt välja (1889). Monarhistlikel riigipöördeil polnud enam pinda Prantsusmaal. Monarhistide mõju oli tugev veel vaid Prantsuse sõjaväes, mis nähtub 90-ndail aastail aset leidnud D r e y f u s'i (loe: drefüüs) protsessist.

Dreyfus, juudi rahvusest ohvitser, teenis Prantsuse kindralstaabis. Äkki tõsteti tema vastu süüdistus salakuulamises, esitati kohtule Dreyfus'i allkirjaga kiri välismaale, mis sisaldas Prantsuse sõjaväelisi saladusi. Ohvitser vangistati ja mõisteti surma, milline otsus muudeti presidendi poolt eluaegseks sunnitööks. Kuid varsti levis seltskonnas jutt, et Dreyfus on süütu ohver, et ta peastaabist eemaldada taheti kui juut ja vabariiklane. Populaarne kirjanik Emile Zola (loe: emil zolaa) pöördus presidendi poole kirjaga, milles juhtis sellele tähelepanu. Kuid et ta süüdistas andmeid ette toomata, mõisteti Zola ise vangi. Kogu Prantsusmaa oli ärevuses ja lahkus kahte leeri: Dreyfus'i süüdistajad ja tema kaitsjad. Seal ilmus ooberst Henry (loe: an(g)rii) kohtusse ja teatas, et tema on kirjutanud kirja, mille põhjal süüdistatakse Dreyfus'i. Henry vangistati, ta lõpetas enesetapmisega oma elu vanglas. Dreyfus'i protsess võeti uuesti üles, kuid ta tunnistati veel süüdlaseks, ainult eluaegne sunnitöö muudeti 10-aastaseks vangistuseks. Varsti aga kuulutati talle amnestia. Kuid avalik arvamine Prantsusmaal ei vaikinud enne kui kohus kolmandat korda Dreyfus'i lugu arutas ja Dreyfusi süütuks tunnistas. Selle järele võeti ta sõjaväeteenistusse tagasi.

Monarhistlikkude riigipöörete ärahoidmiseks aitas kaasa 80-ndail aastail hoogu võtnud töölisliikumine. Niipea kui 1884. a. anti koalitsiooniõigus, hakkasid prantsuse töölised asutama ametiühinguid ehk sündikaate. Kuigi sündikaadid ei võtnud algul poliitikat oma kavva, oli kõigile ametiühinguisse kuulu-

vaile töölisile selge, et töölised oma olukorra parandamist loota võivad vaid demokraatlikult vabariigilt. Monarhiat vihkasid sotsialistlikkude õpetuste pooldajad töölised, proudhonistid, marksistid, possibilistid (viimased jagasid saksa revisionistide seisukohti). 90-ndate aastate algul kadusid suuremad lahkhelid sotsialistide keskelt, mille tõttu nende poolehoid kasvas ja nad saadikutekotta läbi viisid 65 saadikut, samal ajal oli monarhistide esindajate arv kokku sulanud 64-ni.

Kuna monarhiste võis nüüd võidetuks lugeda, asusid vabariiklased ja sotsialistid võitlusse vaimulikkudega; katoliku vaimulikud olid ühtlasi suurimad monarhistide toetajad. 80-ndail aastail, kui haridusministriks oli Ferry, võeti vaimulikelt ära õpetamisõigus avalikes koolides, kuid kirikukoolides õpetasid nad edasi. XX s. lävel, Waldeck-Rousseau (loe: russoo) haridusministriks oleku ajal viiakse läbi uusi kitsendusi. Üldse lubatakse vaid need katoliiklaste organisatsioonid, mis midagi kasulikku korda saadavad, ja kõik kirikukoolid võetakse riikliku järelevalve alla. 1903. a. astutakse veel samm edasi: kirikukoolid üldse kaotatakse, kõiki kodanikke kohustatakse oma lapsed saatma avalikesse koolidesse. Nii radikaalsed sammud äratasid muidugi pahameelt Rooma paavstis, kuid Prantsuse vabariigi valitsus ei anna järele. Paavsti ja vabariigi vahel katkestatakse läbikäimine. 1905. a. esitati valitsuse poolt saadikutekojale vastuvõtmiseks kiriku riigist lahutamise seadus, mis esile kutsus küll väga ägedaid sõnavõtmisi, kuid vastu võeti. Selle seaduse põhjal võivad kõik usutunnistused Prantsusmaal vabalt, rippumatult riigist, sooritada oma usuasju. Ükski kirik, ka mitte katoliku, ei saa toetust riigilt. Katoliku vaimulikud ei saa enam palka riigilt, nende ülalpidamine on usklikkude organisatsioonide endi asi. Katoliku kirikute suured varandused (kirikud, majad, aiad, väärtasjad) läksid üle kas riigile või omavalitsustele, kuid võisid ka üle antud saada uutele usklikkude kogudustele.

Kiriku ja riigi lahutamine Prantsusmaal.

1. Vabariik tagab südametunnistuse-vabaduse. Ta lubab kõigi usutunnistuste teenimised ainsate kitsendustega, mis alljärgnevalt kindlaks määratakse avaliku korra huvides.

2. Vabariik ei tunnusta, ei toeta aineliselt ega võimu abil ühtki usutunnistust. Seega lõpevad 1. jaanuarist pärast käesoleva seaduse avaldamist kõik sellekohased väljamaksmised riigi- või kogukonna kassadest. Eelarvesse võivad jääda tasud, mis vaimulikule makstakse ametikohustuste täitmisel avalikes asutisis, nagu lütseumid, koolid, kolleegiumid, vanglad ja haiglad...

4. Ühe aasta jooksul käesoleva seaduse avaldamisest arvates antakse kõik kirikuile kuuluvad liikuvad ja liikumata varad kõigi neil lasuvate koorma-

tiste ja kohustustega, vastavalt nende eriotstarbeile, asutiste seaduspärastele esindajatele, üldmäärustele vastavalt osaliste talituste korraldamiseks.

25. Kõik jumalateenistused ja muud usulised talitused, mis selliste asutiste poolt korraldatakse, on avalikud. Avaliku korra huvides kuuluvad nad ametkondade valve alla.

36. On keelatud poliitilisi koosolekuid pidada usulisteks talitusteks määratud ruumides.

Prantslaste asumaad. Pärast Preisi-Prantsuse sõja suuri kaotusi ei suutnud rahuneda prantsuse patriootide meeled. Nad tõotasid kättemaksu, kuid Prantsuse rahvas polnud nõus tooma uusi ohvreid. Midagi oli siiski tarvis võita kompensatsiooniks ja Prantsuse valitsus pöördub asumaade poliitikale. Teiste maade eeskuju, eriti inglaste suured maadevallutused, olid sellele tõukeks. Prantslastel oli varemgi asumaid, sest imperialistlikud püüded polnud võõrad nende kuningatele isevalitsuse ajast. Aga XVIII s. kaotas Prantsusmaa peaaegu kõik oma asumaad inglastele. XIX s. algul kuulusid prantslastele vaid mõned kohad Ameerikas, Aafrika lääneranniku ja Ida-Indias. Juulimonarhia ajal võideti juurde Aafrikas Alžeeria ja hiljem Aafrikas Senegambia; Aasias — Kambodža, Kotšinhiina; Austraalias — Uus-Kaledoonia. 80-ndail aastail asutakse sihikindlale asumaadepoliitikale, et osa saada Aafrika jaotusest. 1881. a. vallutavad prantslased Tuneesia itaallaste suureks pahameeleks. Edasi jätkavad nad täie energiaga Sahara ja Sudaani piirkonna koloniseerimist, välja jõudes Kesk-Aafrikasse. Paralleelselt võtavad nad ka Aasias, mis võtta laseb: nad ühendavad Indo-Hiinas Prantsusmaale kuuluvate maa-aladega Tongkingi ja Annami. Aafrikas Senegambiast väljudes vallutavad prantslased peaaegu kogu Niigeri jõgikonna, tungides Guinea laheni. Kongo piirkonnas omandavad nad maid, teravasse vahekorda sattudes teiste „musta maa" jagajatega siin, sakslaste ja inglastega. Sudaani jagamisel tekkisid samuti prantslastel teravad vahekorrad inglastega, Põhja-Aafrika pärast itaallastega. Kuid vahekorrad lahendatakse siiski diplomaatiliste läbirääkimistega ja vastastikuse järeleandmisega. 1896. a. vallutasid prantslased veel Madagaskari saare ja panid järgmisel aastakümnel maksma oma protektoraadi Marokos, sakslaste suureks pahameeleks. Nii oli asunud Prantsuse vabariikki imperialistlikule teele.

Prantsuse-Vene liit. Oma saamatu välispoliitikaga II keisririigi lõpul kaotas Napoleon III liitlased; üksi seisis Prantsusmaa tugeva vaenlase vastu Preisi-Prantsuse sõjas. Isoleerituna püsis Prantsusmaa ka kahel järgmisel aastakümnel. Aga Prantsusmaa vajas liitlast, eriti siis, kui tõsiasjaks oli saanud Saksa-Austria-Itaalia leping. Inglismaaga oli prantslastel asumaade

pärast ägedaid kokkupõrkeid, kõne alla võis tulla liitlasena vaid Venemaa. Ent Venemaad pidas Bismarck lõa otsas just sellepärast, et Saksamaad ei saaks ähvardada kahe frondi sõda. Prantsusmaal sooviti väga liitu Venemaaga ja sondeeriti mitmel korral pinda Venemaal, aga esialgu polnud Vene valitsuse käed vabad, ka ei sobinud Vene isevalitsejale Aleksander III-ndale olla lepingus vabariigiga. Pöörde tõi neisse suhetesse Bismarck'i lahkumine 1890. a. Saksa riigikantsleri toolilt. Tema järeltulijale Caprivi'le ei meeldinud suure kantsleri autu diplomaatia Vene suhtes. Saksamaa ja tema liitlase Austria-Ungari huvid olid nii lahkuminevad Vene huvidest, et tõsisest liidust Saksamaa ja Venemaa vahel, mis oleks rahuldanud mõlemaid pooli, ei saanud olla juttu. Ka venelased mõistsid lõpuks, et sakslane ei ole nende sõber. Nii valmis pind Prantsuse-Vene lähenemiseks. Kummalgi polnud saadaval teist liitlast, aga liitlast vajasid mõlemad. Juba 1891. a. algasid päris tõsised läbirääkimised. Samal aastal ilmus Prantsuse sõjalaevastik külaskäigule Kroonlinna. Banketil tuli Aleksander III-ndal tõsta pokaal vabariigi presidendi terviseks ja seistes kuulata Prantsuse hümni, mis on ühtlasi revolutsiooni hümn. Järgmisel, 1892. a. kirjutati alla Prantsuse-Vene leping, mis kohustas mõlemaid pooli vastastikusele relvastatud abiandmisele sõja korral. Selle lepingu tekst on järgmine:

Prantsusmaa ja Venemaa, aetud ühisest rahusäilitamise soovist, ilma ühegi muu eesmärgita kui valmis olla kaitsesõja juhuks, mida võiks põhjustada kolmikliidu-osaliste rünnak ühele neist kahest, lepivad kokku järgmistel alustel:

1. Kui Prantsusmaale peaks kallale tungima Saksa või Saksamaa toetatud Itaalia, kasutab Venemaa kõiki enda käsutada olevaid sõjalisi jõude Saksamaa vastu. Kui Venemaale peaks kallale tungitama Saksamaa või Saksamaast toetatud Austria poolt, kasutab Prantsusmaa kõiki enda käsutada olevaid sõjalisi jõude võitluseks Saksamaa vastu.

2. Juhul, kui kolmikliidu või sellest ühe lahinguosalise sõjajõud mobiliseeritakse, teevad Prantsusmaa ja Venemaa sedasama kogu oma sõjaliste jõududega otsekohe ja viivitamata selle esimesel teatavakssaamisel, ilma et tarvilik oleks veel eriliselt kokku leppida, ja toovad oma sõjajõud piirile nii lähedale kui võimalik.

3. Käsutada olevad sõjajõud, mis Saksamaa vastu võiks välja tuua, on Prantsusmaa poolt 1 300 000 ja Venemaa poolt 7—800 000 meest. Nimetatud väed võtavad täie jõuga ja viivitamata osa sõjast, nõnda et Saksamaal tuleb võidelda ühtlasi läänes kui ka idas.

4. Mõlema maa vägede kindralstaabid seisavad pidevalt ühenduses kokkulepitud tegevuse ettevalmistamiseks ja hõlbustamiseks. Nad annavad juba rahu ajal üksteisele vastastikku kõik kolmikliidu vägede kohta käivad teated, mis nad on suutnud hankida ja veelgi hangivad. Läbirääkimise võimalused ja teed sõja korral märgitakse ühiselt ja valmistatakse ette.

5. Prantsusmaa ja Venemaa ei sõlmi rahu eraldi.
6. Käesolev kokkulepe kestab niisama kaua kui kolmikliit.
7. Kõik ülemalmärgitud lepingu punktid peetakse sügavas saladuses.

3. Itaalia.

Seisukord pärast ühinemist. Itaalia patriootide südamesoov, kogu Itaalia ühinemine, oli täitunud. Kuid itaallased polnud veel kaugeltki õnnelikud. Võõrastavalt mõjus rahva laiemates hulkades piiratud valimisõigus, mis isegi talupojad eemale tõrjus poliitilisest elust. Paavst Pius IX, kes 1870. a. oma kirikuriigi pidi loovutama ühinenud Itaaliale ja seda ei suutnud unustada ega andestada, kutsus kõiki ustavaid katoliiklasi üles mitte osa võtma valimistest, eemale jääma ketserliku riigi poliitikast. Nii oli Itaalia saatus lahendada väga puuduliku rahvaesinduse käes. Suure pahena tundus ka asjaolu, et rahvaesindajaile ei makstud tasu. Nad suhtusid oma ülesannetesse sellepärast väga pealiskaudselt, töötasid halvasti, käisid parlamendis vaid hääletamas. Valitsus oskas ära kasutada olukorda, kiskus enda kätte kõik niidid, kogu riikliku elu juhtimise, pani maksma bürokraatliku korra.

Majanduslikult oli Itaalia vähe arenenud, sest maa oli vaene; rahvas elas suures puuduses, eriti poolsaare lõunaosas. Kivisõe ja mineraalide puudusel ei saanud siin edeneda tööstus. Rahva seisukord halvenes veel suurte maksude tõttu, mis olid tingitud kuludest, mis tekkisid sõdadest iseseisvuse pärast. Rasked elamistingimused tekitasid rahulolematust, vastuhakkamisi. Lõuna-Itaalias ja Sitsiilias tekkisid koguni röövsalgad, kes palju pahandust sünnitasid rahulikele elanikele. Itaalias oli soodus pind sotsialistlikele ideile, eriti levis siin vene revolutsionääri Bakunini õpetus, anarhism. Anarhistid kuulutasid kadu riigile, sest riik on ise sundija, riigis ei saa keegi end tunda vabana. Ainult riigi kadumisega avanevad töölistele paremad elutingimused ja inimesed tunnevad end vabadena. Töölised võtku osa poliitikast, võidelgu riigi vastu, organiseerigu endile ühingud ja töötagu nendes; väikesed ühingud liitugu ühiste ülesannete sooritamiseks. Hiljem leidis itaalia tööliste keskel suurt poolehoidu ka prantsuse sündikalism. Kuid Itaalia valitsus tarvitas sotsialistide suhtes kõva kätt: kitsendati sõnavabadust, koosolekute-pidamist, viimaks keelati hoopis ära töölisorganisatsioonid. Töölisliikumine ei saanud Itaalias kuigi palju areneda.

Rahul ei olnud valitsusega ka osa rahvuslasi nn. irredentistid, kes leidsid, et Itaalia ühinemisliikumine pole lõpule viidud, kuni Itaaliaga pole ühendatud kõik itaallastest asustatud maakonnad, nagu Lõuna-Tirool; Triest, Dalmaatsia, Nizza, Itaalia,

Šveits. Aadria merd nimetasid irredentistid „meie mereks“ ja see pidi saama Itaalia sisemereks. Itaalia valitsus, ühinenud Austria-Ungariga ja Saksamaaga kolmikliiduks, ei saanud toetada irredentistide poliitikat. Aga valitsus valmistus sõjale: viidi läbi üldine väekohustus, suurendati sõjaväge, ehitati sõjalaevu, muretseti varustist jne. Itaalia ei tahtnud milgi tingimusel maha jääda teistest riikidest Euroopas. Kolmikliitu astuma tõmbas itaallasi peamiselt Tuneesia vallutamine Prantsusmaa poolt. Kolmikliidus olemist kaitses väga südilt peaminister Crispi, kes lootis kompensatsiooniks Itaaliale omandada suuri maa-alasid Põhja-Aafrikas.

Crispi' peaministriks oleku ajal (lühikese vaheajaga 1887—1896) viidi läbi mõningad uuendused. Rahvaesindajaile hakati tasu maksma, senat muudeti valitud isikute koguks, anti välja kogu Itaaliale ühtlane nuhtlusseadustik. Et samal ajal sõjaväe suurendamisega väga tõusid riigi väljaminekud, sattus Crispi valitsus suurtesse rahalistesse raskustesse ja ei suutnudki leida väljapääsu. Maksude sissenõudmine kutsus esile tõsised mässud, mis veriselt maha suruti. Kuningas Humbert käskis veel valjumaid abinõusid tarvitusele võtta töölisorganisatsioonide suhtes. Selle poliitika üks tulemus oli atentaat Humbert I elu kallale (1900). Victor Emmanuel III, Humbert I poeg, näitas kõigepealt üles ükskõiksust kolmikliidu suhtes, ta oleks meeleldi lähenenud Prantsusmaale ja Venemaale. Ka sümpatiseeris ta irredentistidega. Victor Emmanuel III ajal astutakse esimesed sammud Itaalias sotsiaalseadusandluse alal: 1902. a. piirati seadusandlikul teel naiste ja laste tööd. 1903. a. sai paavsti toolile paavst Pius X, kes piiskoppidele käsu andis lasta usklikel osa võtta parlamendi valimistest. Nüüd tekkis rahvaesinduses katoliiklaste erakond, kes valitsust hakkas mõjutama kirikluse suunas. Viimane enne-maailmasõjaaegne peaminister, liberaal Giolitti (loe: džolitti), suutis tasakaalustada büdžeti, viis läbi demokraatliku maksureformi ja 1912. a. valimisreformi. Selle parlamendi reformiga hakkas Itaalias maksma peaaegu üldine valimisõigus, valijate arv tõusis 3 milj. 8 miljonini. Suurelt muutus nüüd Itaalia alamkoja koosseis, kuid 1913. a. valimistel sai enamuse veel valitsuse erakond, opositsioon jäi vähemusse (vaimulikke 27, sotsialiste 58), kuigi rahva meeolu oli äärmiselt rahutu. Itaalias oleks puhkenud revolutsioon, kui mitte Maailmasõja sündmused poleks kodanikkude meeli teisale juhtinud.

Hoolimata rahva vaesusest suurendas ka Itaalia valitsus sõjaväge ja kiindus asumaade-poliitikasse. Crispil olid „musta maa“ arvel koguni suured kavatsused. Kuid Tuneesia haarasid siiski prantslased itaallastelt ära, ka ei läinud itaallastel korda

maksma panna oma protektoraati Abessiinias. Aga nad omandasid Aafrika idarannikul Eritrea ja Somaalimaa ning Põhja-Aafrikas Tripolitaania ja Kürenaika.

4. Ida-Aasia.

Jaapani tõus. Kuni möödunud sajandi keskpaigani elas Jaapan kinnist elu, vähesed eurooplased (hollandi kaupmehed, misjonärid, jesuiidid) olid külastanud seda maad. Jaapani riiklik

Eurooplanna külalisena jaapanlannade keskel.

korraldus sarnles Lääne-Euroopa keskaegse feodaalriigi omaga, jaapanlaste kultuur oli omapärane. Nad ei tundnud huvi väljapoole kodumaa piire. XIX s. keskpaigast hakkab Jaapanis ilmsiks tulema Euroopa mõju. Ameerika ühendriigid ja eurooplased sunnivad neile peale kaubalepinguid. Tekib kaubanduslik ja kultuuriline läbikäimine. See mõju annab end varsti tunda. 80-ndail aastail tekivad Jaapanis sügavad rahvaliikumised, mille tulemuseks on maa reformimine. Riik saab konstitutsiooni, mis sarnleb Preisi konstitutsiooniga, korraldatakse hariduselu, maksma pannes Euroopa eeskujul koolisunduse, arendatakse tööstust, arvesse võttes kõiki kultuurilma tehnika-saavutisi. Erilist rõhku pannakse sõjaväe ümberkorraldusele Eu-

roopa moodi, noormehed õpivad Saksa sõjaväekoolides, kaasa viies oma sõjaväkke preisi distsipliini. Reformide tagajärjel ja Euroopa kultuuri mõjul muutub Jaapan põhjalikult; maa jõukus kasvab, rahvaarv tõuseb. Jaapan on ühtlasi nakatatud Euroopa riikide imperialismist.

Juba 70-ndail aastail vallutab Jaapan mitmed saarestikud Jaapani lõunapoolsete saarte ja Formoosa vahel. 80-ndail aastail on Jaapan ja Hiina väga huvitatud Koreast, kes ei suuda end riiklikult korraldada, millest tunnistust annavad korduvad rahutused. Korea on ühtlasi kuulus oma loodusvaradega, sellepärast ootavadki naabrid tema jagamist. Kuid jagamisel ei saavutata kokkulepet. Esialgu asutakse järgmisele seisukohale: kui tekivad Koreas rahutused, tulevad Jaapani ja Hiina väed ja likvideerivad mässu, aga lahkuvad jälle maalt. Ent varsti saab Korea sõja põhjuseks Jaapani ja Hiina vahel, vähe hiljem Vene ja Jaapani vahel.

Kui 1894. a. Koreas jälle puhkesid rahutused ning jälle Jaapani ja Hiina väed ilmusid seda vaigistama, ei lahkunud Jaapan enam Koreast. Hiinlaste sellekohase nõudmise peale reageerisid jaapanlased sõjaga. Tekkis Hiina-Jaapani sõda (1894—1895). Jaapanlased saavutasid hiilgava võidu. Minema ajanud hiinlased Koreast, jätkavad nad sõda Hiina maa-alal. Tunginud Jalu jõeni, tormavad nad Mandžuuriasse ja vallutavad ühtlasi Port-Arturi ja Veihaivei. Šimonosek'is sõlmitud rahulepingu järgi ütleb Hiina lahti Koreast ja loovutab Jaapanile Liautungi poolsaare Port-Arturiga ja Formoosa ühes hulga pisikeste saartega selle ümbruskonnas, ta kohustub veel kontributsiooni maksma ja kuni selle äramaksmiseni jääb Veihaivei jaapanlaste kätte. Kuid nüüd ärritusid Euroopa riigid, sest sellist Jaapani võimu kasvamist ei võinud nad lubada. Nemad, kes siiani oma ainuõiguseks pidasid maade jagamise Aafrikas ja Aasias, ei võinud Jaapanil lasta Hiinat tükeldada. Pretensioone oli Venemaal, Saksamaal, Inglismaal ja Prantsusmaal, sest nende asumaad asusid siin lähestikku ja nad ise ootasid parajat aega Hiina jagamiseks. Hiinat peeti Euroopas samuti „haigeks meheks" nagu Türgimaad. Saksamaad ja Inglismaad ähvardas veel turgude kaotus Hiinas Jaapani konkurentsi puhul.

Inglismaa leidis, et Jaapanit tuleb arvestada kui suurriiki, otsustas temaga mitte vahekorda rikkuda ja loobus sellepärast surveavaldamisest. Aga Saksamaa, Venemaa ja Prantsusmaa esinesid nõudmisega, et Jaapan andku Hiinale tagasi tema maa-alad ja leppigu üksnes rahalise tasuga. Kui saksa saadik veel sõjaga ähvardas nõudmiste mittetäitmise korral, oli Jaapan sunnitud nõustuma ettepandud tingimustega.

Euroopa riigid ja Hiina. Ent endile tingisid need riigid välja Hiinalt mitmed soodustused, nagu peatuskohti kaubanduslikuks läbikäimiseks, kontsessioone, rendiõigusi jne. Nii said prantslased Kvangtšouvani sadama, Venemaa Port-Arturi, Inglismaa Veihaivei ja Saksamaa Kiaotšou (1898). Peale selle võtsid nad oma peatus- ja rendikohtade ümbruses olevad rajoonid oma huvipiirkonda. Nii sattus Mandžuuria Venemaa mõju alla, Šantung Saksamaa valdkonda jne. Kaugemale seekord jagajad ei tunginud. Kuid hiinlased tundsid end väga halvasti. Hiina rahvas märkas, et nende mahajäämine kultuurilises arengus on võimaldanud eurooplastele sellise vahelesegamise. Algavad käärimised ja nõutakse oma valitsuselt reforme, ühtlasi korraldatakse meeleavaldusi kristlaste, s. o. eurooplaste vastu. Tekivad üle maa bokserite klubid, kus eurooplaste-vastast meeleolu õhutatakse; needsamad klubid organiseerivad avalikke meeleavaldusi. Tungitakse ka eurooplaste saatkondade kallale ja korraldatakse eurooplaste elumajade rüüstamisi. Sellele reageerivad eurooplased karistussalkade saatmisega itta. 1911. a. lepitakse Peipingis (end. Peking) enamvähem ära: Hiina kohustatakse kahjutasusid maksma ja bokserite klubid sulgema.

Peiping, 5 aprill 1900. Peipingi tänavail nägid mõned poksijad kesköösl äkitselt vaimu eneste keskele ilmuvat. Vaim vaikis kaua, kuna koosolijad laskusid põlvili ja palvetasid. Siis kuulsid nad õudset häält ütlevat: «Ma pole keegi muu kui suur Yütt (taeva jumal) ja olen isiklikult alla tulnud. Kuigi ma tean, et teie mulle alistute, tulin teile ütlema, et suured mässud on alanud. Võõrailt kuradeilt on teil vaid halba oodata; kõikjal asutavad nad misjoneid, ehitavad telegraafiasutisi ja raudteid; nad ei usu püha õpetust ja patustavad jumalate vastu. Nende patud on lugematud nagu juuksed peas. Sellepärast pahandan ma, nii et mu pikne müristab. Päevad ja ööd olen ma juurelnud. Oleksin ma oma käskjalad maa peale saatnud, isegi nemad poleks suutnud pöörata saatust. Sellepärast teatan teile, et kõik pühad ja vaimud minuga eesotsas maale laskuvad ja igal pool, kus teie, poksijad, kogunenud olete, viibivad jumalad teie keskel. Taeva tahtmine on, et kõigepealt telegraafitraadid läbi lõigatakse, siis raudteeroopad purustatakse ja siis kuradid tapetakse. Sellest päevast algab nende viletsus.

Vihm on veel kaugel, selles süüdi on need võõrad kuradid»

Paotingfu ümbrus, aprill 1900. Võõrad kuradid tulid ja pöörasid paljusid oma õpetusega nende rooma või protestandi usku. Nende kirikud seisavad väljaspool inimlikke suhteid, kuid on aja jooksul kurjuse läbi paljusid auahneid ja varahimutsejaid endi poole võitnud. Nad on piiritult oma jõudu kurjasti tarvitanud, kõik meie head ametnikud rikkunud, nii et need nende teenriteks hakkasid ahnusest võõra varanduse järgi. Seati sisse telegraaf ja raudtee, asutati relvavabrikuid; nende ettevõtete kordaminek äratas võõrais kuradeis kurjusest nõretava rõõmu; samuti pidasid nad masinaid, õhupalle ja elektrilampe kasulikeks leiutisiks. Kuigi neile nende seisus õigust ei anna, lasevad nad endid

kandetoolil kanda. Hiina aga peab neid barbariteks, keda jumal needku. Vaimud ja geeniused laskuvad taevast neid hävitama; esimesed neist maa peale tulnud taevastest vägedest, «Punane Lamp» ja «Vabatahtlik Rusika Selts», asuvad võõraste kuraditega võitlusse. Need vabatahtlikud kavatsevad võõrastemajad põletada ja endi templid uuesti üles ehitada.

(Karl Wippermann — Bokserite üleskutseid.)

Jaapani-Vene sõda. Sündmused Kaug-Idas XX s. lävel ässitasid eriti kaht riiki üksteise vastu, Jaapanit ja Venemaad. Venemaa oli oma Kaug-Ida võitudega saanud Jaapani lähemaks naabriks, Kaug-Ida raudtee ehitamisega piki Siberit ja Mandžuuriat Port-Arturini ühtlasi kardetavaks naabriks. Port-Arturi rentimine ja Mandžuuria okupeerimine näitasid, mis väljavaated olid Venemaal Hiina suhtes. Šimonoseki lepingu annulleerimise kirjutasid jaapanlased ka suurel määral venelaste arvesse. Nii oli jaapanlastel küllalt põhjust näha venelastes oma suurimat vaenlast. Venelast jälle ässitas Jaapani vastu üles Saksamaa, kellele aeg-ajalt viirastas kahe frondi sõda ja kes sellepärast väga huvitatud oli Venemaa käsi kinni panema Kaug-Idas. Wilhelm II kinkinud Nikolai II-le pildi, mis kujutanud kollast hädaohtu ja millel kaitseingel hüüdnud Euroopa rahvastele: „Kaitse oma pühadusi!" Tsaarile väga meeldinud see pilt, lasknud ta uhkelt raamistada. Seda kuuldes tundnud kinkija suurt heameelt ja lausunud: „Tähendab mõjus, väga rõõmustav."

Kui venelased hakkasid ka Koreasse sisse tungima, nõudsid jaapanlased, et jätku nad Korea rahule ja andku vaba kauplemisvõimalus teistele riikidele Mandžuurias. Venelased tegid vastuettepaneku: jagada Korea. Nüüd veendusid jaapanlased, et sõda on vältimatu. Nad nõudsid ultimatiivselt: Venemaa tunnustagu Jaapani ülemvalitsust Koreas ja lahkugu Mandžuuriast. Et sellele venelased üldse ei vastanud, katkestati diplomaatlik läbikäimine ja algas sõda (1904—1905).

1902. a. oli Jaapan Inglismaaga lepingu sõlminud, milles mõlemad pooled lubasid erapooletuiks jääda, kui ühele või teisele vaenlane kallale tungib, aga kohustusid teineteist toetama siis, kui vaenlasega ühineb mõni teine riik. Venemaa oli lepingus Prantsusmaaga, kuid see leping ei kohustanud prantslasi Venemaad toetama Kaug-Idas. Tegelikult jäid selles sõjas mõlemad pooled üksi. Jaapan oli kogu läbirääkimiste kestel hoolega ette valmistunud, korda seadnud jalaväe ja laevastiku. Venemaal aga elati päevast päeva ja loodeti, et Jaapan sõdima ei hakka, et sõjahädaoht möödub õnnelikult. Jaapanlased sõdisid oma kodu läheduses, venelased tuhandete verstade taga. Jaapanis oli sõda juhtimas uuesti reformeeritud riik, Venemaal —

vana, mäda, iganenud isevalitsus. Algusest peale oli sõjaõnn jaapanlaste pool, nad vallutasid sadamad, hävitasid Euroopast saadetud Vene laevastiku Tsušima lahingus, sundisid Vene jalaväge igal pool taganema. Ka Port-Artur andis alla. Pealegi ähvardasid Venemaad sisemised rahutused. Seal soovitas keiser Wilhelm tsaar Nikolaile rahu teha Jaapaniga Põhja-Ameerika Ühendriikide vaheltsobitusel. President Roosevelt võttis selle austava ettepaneku vastu, sest polnud sugugi ka Ühendriikide huvides Jaapani kiire tõus. Augustis **1905.** a. algasid Ühendriikide linnas Portsmouthis Roosevelt'i juhatusel rahuläbirääkimised. Vene delegatsiooni juhiks oli rahaminister krahv

Vene sõdurite matus Mandžuuria väljal.

Witte, jaapanlaste juhiks krahv Komura. Tingiti neli nädalat, sest Jaapan nõudis palju, Venemaa ei tahtnud kuigi palju vastu tulla. Tuli survet avaldada jaapanlastele ja venelastele. Lõppude lõpuks kujunesid rahutingimused järgmisteks: Venemaa loovutas lõunapoolse osa Sahhalini Jaapanile, tunnustas Jaapani ülemvalitsust Koreas, tema rendileping Port-Arturi ja Daireni peale tühistati, ta pidi Mandžuuria vabaks andma. Mandžuuria raudtee üle järelevalve jäi põhjas venelastele, lõunas — jaapanlastele. Jaapanile tähendas see rahu tema mõju tõusu idas,

Venele ta mõju vähenemist Kaug-Idas, ka polnud siin Venemaale enam väljavaateid tuleviku suhtes.

Vene-Jaapani sõda.

Jaapanlaste suured kordaminekud on seletatavad suuremalt osalt nende võrratu vahvusega. Vaieldakse, kas see vahvus on nende rassiline omapära või usu ja kasvatuse abil saavutatud eriline surmapõlgus. Siiski võib väita, et ei ole vahet jaapanlaste ja mingi valge rahva vahel: viimane on küllalt tark ja evib küllaldaselt kõlblat jõudu tõsiselt mõelda sõjale ja sellele ette valmistuda...

Juba väikesi lapsi õpetatakse vaikides kannatama valu ja ebamugavusi. Oleks sellepärast eksitus arvata, et jaapanlane kehalise valu suhtes on vähem tundeline kui eurooplane. Samuti ka vaimsete kannatuste suhtes. Eurooplast sunnib nende hingerahu otse imestama ja ta on valmis selle suure ükskõiksusega seletama ka nende sõjalist vahvust. Siiski ta eksib. Arvatav hingeline tugevus, mis väliselt paneb näiteks naerma isa, kellele kaastunnet avaldatakse ta poja surma puhul, — pole muud kui puhtvälispidine harjumus, teesklus, mis Jaapanis kuulub samuti hea tooni juurde kui nälja ja janu varjamine... Jaapanlane tunneb ka hingelist valu niisama sügavalt kui teised, ta ei näita aga seda... Üldiselt aga poleks niisugune omadus siiski midagi muud kui puhtpassiivne vahvus. Jaapanlane ripub elu küljes otse lapseliku kiindumusega. Ta armastab kõike, mis on kaunis ja väike. Majake väikeste kambrikestega, selle ees aiakene kääbuspuudega, mis ei kanna vilja, vaid õisi, — on tema õnn. Kui teda ei sunni teisiti kibe häda, muutub töö ta käes mänglemiseks. Ta on julm loomade suhtes, läbi ja läbi lapsehing, kes eluks vajab päikest, valgust ja õisi. Surm tähendab kõige selle lõppu. Sellepärast kardetakse surma, ühtlasi aga austatakse langenu perekonda, mis omakorda kujuneb tugevaks vahvusteguriks. Tark riiklik kasvatus oskab seda omadust eriti kasutada. Kõrgeim kasvatusideaal on sõduritele omaseks teha surmamõte, teda veenda teadmises, et tema kutse on kohusetäitmisel lahinguväljal langeda. Surm keisri, riigi, oma väeosa või perekonna auks on mõte, mida igaviisi sisendatakse sõdurile. Jaapani sõdurile ei tarvitse sõjas palju sõnu kulutada kohusetäitmisest ja surmast. Surmamõte on temale juba omaseks saanud.

Niisuguse sügava hingemõjutuse abil, mis on seoses peaaegu ebajumalaliku keisriaustamisega, saavutati Jaapani sõjaväes suurimapingelisim patriotismimeeleolu. Sellega oli loodud alus, millel sõdurliku vaimu otstarbekohase koolitamisega vahvuseavaldusi võidi viia kõrgeimale õitsengule.

(Oberst Gertsch, helveetslane, viibis sõja ajal Jaapanis.)

V. Maailmasõda ja selle tulemusi.

9. jaan. 1905. a.	—	Vene revolutsiooni algus.
1899	—	I Haagi konverents.
1907	—	II Haagi konverents.
1908	—	Austria-Ungari annekteerib Bosnia ja Hertsegoviina.
1908	—	Revolutsioon Türgimaal.
1912	—	I Balkani sõda.
1913	—	II Balkani sõda.
28. juunil 1914	—	surmatakse Franz Ferdinand.
28. juulil „	—	kuulutab Austria-Ungari sõja Serbiale.
1. august. „	—	Saksamaa kuulutab sõja Venemaale.
3. august. „	—	Saksamaa kuulutab sõja Prantsusmaale.
4. august. „	—	Saksamaa tungib sõjaväega Belgiasse.
4. august. „	—	Inglismaa kuulutab sõja Saksamaale.
Aprill, 1917	—	Ühendriigid kuulutavad sõja keskriikidele.
1917	—	Suur Vene revolutsioon.
1919	—	Rahuläbirääkimised Versailles'is.
1920	—	asub tööle Rahvasteliit.
1921	—	Iiri saab vabariigiks.
1922	—	Türgimaa saab vabariigiks.
1931	—	Hispaania saab vabariigiks.
1917	—	Soome kuulutab end iseseisvaks.
1918	—	Läti saab iseseisvaks.
1918	—	Poola ja Tšehhoslovakkia kuulutavad endid iseseisvaks.
1922	—	Mussolini saab Itaalia diktaatoriks.
1923	—	Hitler saab Saksamaa diktaatoriks.

1. Sõja eel.

Kas sõda või rahu? Tutvunud suurriikide arenemiskäiguga möödunud sajandi II poolel ja nende riikide vahekorraga, peame põnevusega küsima: mis sünnib edasi, kas võetakse midagi ette, et muutuksid normaalsemaks riikide vahekorrad? Kas Prantsusmaa ja Saksamaa viimaks lepivad? Kas Balkani küsimus lahendatakse nii, et rahulduvad Balkani rahvad ja Balkanist huvitatud riigid? Kas suudavad suurriigid ära hoida kokkupõrkeid asumaade pärast? Kas jõutakse korraldada majanduslikke vahekordi leplikult? Kas lõpuks suurriigid hakkavad tagasi tõmbuma oma imperialistlikust poliitikast, mis nii teravaks ajas vahekorrad?

Euroopa suurimaks õnnetuseks oli vist küll see, et nii raskel ajal, nagu oli seda rahvusvaheliselt möödunud sajandi lõpp ja meie sajandi algus, polnud ühtki riigipead, kes oma osavuse ja

autoriteediga oleks võimeline olnud lahendama raskeid rahvusvahelisi probleeme. Venemaa saatust juhtis saamatu, väikese intelligentsiga, võõrastele võimudele alistuv Nikolai II, kes jonnakalt kinni hoidis isevalitsusest, hoolimata sellest, et Euroopas teised riigid kõik peale Türgi (ka kõik väikeriigid) olid loobunud absolutismist, maksma pannes kui mitte parlamentaarse, siis vähemalt konstitutsioonilise riigikorra. Saksamaa troonile astus 1888. a., pärast Wilhelm I surma Friedrich III, kindlasti liberaalseim ja sümpaatseim kõigist Hohenzollern'itest, kes Bismarck'i poliitikat õieti hinnates selle kohta paljuütlevalt tähendas: „Bismarck teeb meile au oma poliitikaga, aga see poliitika toob meile vaenlasi". See valitseja püsis Saksa troonil vaid 99 päeva, kuri kurguvähk viis ta enneaegu hauda. Nii astus veel samal 1888. a. Saksamaa keisritoolile Wilhelm II (1888–1918), upsakas, edev, väga temperamentne, suurushullustusse kalduv, reaalolusid mitte-arvestaja, võimuahne valitseja. See keiser oli võimeline vaid teravamaks ajama rahvusvahelisi vahekordi. Austria-Ungarit juhtis elatanud Franz-Joseph, kellele poliitiliste küsimuste lahendamine oma riigis, samuti välisprobleemide otsustamine käis üle jõu. Tema kõrval tegutsev troonipärija Franz-Ferdinand, imperialistliku poliitika harrastaja, survevalitsuse pooldaja, võis vaid väljakutsuvalt mõjuda. Inglise kuningad, Edward VII ja George V mõistsid puutumatuna hoida oma maa au ja hiilgust, kuid kaugemale nende mõju ei ulatunud. Prantsuse vabariigis pääseb just meie sajandi algul mõjule revanši-partei, riigipea kohale tõusevad Clemenceau (loe: klõman(g)ssoo) ja selle järele Poincaré (loe: puankaree), mõlemad kättemaksupoliitika pooldajad. Nii puuduvad Euroopa valitsevais kodades isikud, kelle võimuses oleks olnud leplikult lahendada päevakorda kerkinud raskeid probleeme.

Sellepärast näeme kõiki riike valmistumas sõja vastu. Igaüks kinnitab, et relvastub vaid enesekaitseks, kuid tunneb seejuures, et sõda on vältimatu. Et omale jõule kindel ei oldud, otsitakse liitlasi, sõlmitakse lepinguid. Üldiselt ei soovi keegi, et süttiks Euroopas tulikahju, kuid ei leidu mehi, kes võtaks enesele ülesandeks ära hoida seda tulikahju. Kui kulud sõjaväe ülalpidamiseks väga tõusevad, kui kahurite, sõjalaevastiku ja muu relvastise muretsemiseks rahvaid suurte maksudega koormatakse, märkavad küll mõned valitsejad, et asi hakkab rahvale üle jõu käima, et aeg on võtta poliitikas teine suund. Üks neist märkajaist oli Vene valitsus, keda Vene-Prantsuse leping kohustas raskeid ohvreid tooma. Vene välisministri Muravjevi poolt läks tsaar Nikolai II nimel 1899. a. laiali läkitus kõigile valitsustele, tulla kokku Haagi rahvuskonverentsile, et leida teid, kuidas kergendada rahvastele nende õlgadele laskunud rasket koormat.

«Üldise rahu ülalhoid ja kõiki rahvaid koormava ülemäärase relvastumise vähendamine on praeguses seisukorras ideaaliks, millele peaksid olema juhitud kõigi riikide püüded. Minu kõrge käskija, tema majesteedi keisri inimessõbralik ja õilis püüd on juhitud sellele ülesandele. Veendumusel, et sama kõrge lõppsiht vastab kõigi riikide olulistele huvidele ja õigustatud soovidele, usub keiserlik valitsus, et käesolev silmapilk on äärmiselt soodus rahvusvahelise nõupidamise teel otsida mõjusaimaid abinõusid, kuidas kõigile rahvastele kindlustada tõelise ning pideva rahu õnnistust ja kõigepealt lõpetada praegu hoos oleva relvastumise arenemine.

Viimase kahekümne aasta jooksul on haritud rahvaste südameis eriti kindla pinna võitnud üldise rahu kindlustamise soov. Rahu säilitamine on seatud rahvusvahelise poliitika lõppsihiks. Rahu nimel on suured riigid sõlminud vägevaid lepinguid üksteisega. Rahu paremaks säilitamiseks on nad seni tundmatul määral arendanud oma sõjalisi jõude ja jätkavad nende täiendamist tagasi kohkumata ühegi ohvri eest.

Kõigil nende püüetel pole siiski olnud igatsetud rahukindlustamise õnnistavaid tulemusi. Kuna rahalised raskused on kasvamas ja ähvardavad rahva heakäekäiku, tõmmatakse rahvaste vaimsed kui ka füüsilised jõud, töö ning kapital ära oma loomulikelt aladelt ebaproduktiivsele tegevusele. Kulutatakse sadasid miljoneid kohutavate hävitusmasinate valmistamiseks, mis täna ehitatakse teaduse viimse sõnana, homme aga mõne uue leiutise tagajärjel igasuguse väärtuse on kaotanud. Rahvuslik kultuur, majanduslik edu, väärtuste loomine on oma arengus halvatud ja juhitud väärradadele. Samal määral, mil kasvavad ühe riigi relvastised, vastavad nad aina vähem tema sihtidele. Suured majanduslikud kriisid, mida põhjustavad peamiselt äärmuseni aetud relvastused ja alaline hädaoht, mis varitseb sellise sõjahädaohu näol, muudavad praegu valitseva relvastatud rahu rõhuvaks koormaks, mida rahvad ikka enam vaid suuri vaevu suudavad kanda. On seepärast selge, et selline seisukord edasi kestes peab viima sama katastroofini, mida üldiselt soovitakse vältida ja mille kohutavus igaühele selgeks saab juba vaid palja mõtte juures.

Lõpetada vahetpidamatu relvastus ja otsida teid, kuidas hoiduda õnnetusest, mis ähvardab kogu maailma, on riikide tänapäeva kõrgeim kohus. Täidetud sellest tundest on tema majesteet suvatsenud mind käskida, et ma kõigile valitsustele, kes on esindatud tema õue juures, teeksin ettepaneku kokku astuda konverentsiks, mis tegemist teeks selle tõsise küsimusega. Jumala abiga oleks see konverents heaendeliseks märgiks tulevasele sajandile. Vägeva liiduna ühendaks ta kõigi riikide otsekoheseid püüdeid, aidata kaasa suure maailmarahu võidulepääsuks. Nad märgiksid oma üksmeelt õigluse ja õiguse põhimõtete solidaarse pühitsemisega ja kindlustaksid riikide julgeolekut kui ka rahvaste heaolu.»

Et samal ajal ka teistes riikides relvastatud jõudude korraldamine esile kutsus suuri defitsiite, pooldati konverentsi ja tuldi kokku Haagi. Vene valitsuse esialgne ettepanek konverentsile oli: määrata kindlaks järgmiseks viieks aastaks kaitsevõlgade suurus ja kulud sellele, millistest arvudest kõik valit-

sused kinni peaksid. Kuid suurriigid, eesotsas Saksamaa, vaid muigasid selle üle. Edasi pani Vene valitsus ette kutsuda ellu vahekohtud, mis lahendaksid rahvusvahelised tüliküsimused rahulikul teel. Saksamaa ettepanekul tunnistati vahekohtu poole pöördumine vabatahtlikuks ja selle parandusega võeti ettepanek vastu. Nii polnud tegelikke tagajärgi I Haagi konverentsil. Reaalseid tulemusi polnud ka II Haagi rahukonverentsil, mis samuti kokku tuli Vene valitsuse algatusel 1907. a. suvel. Kui sel nõupidamisel Ühendriikide ja Inglismaa soovil päevakorda taheti võtta üldist väevähendamise küsimust, siis protesteerisid Saksamaa ja Austria-Ungari sellise päevakorra punkti vastu. Sõjameeleolud võtsid võidu... Olukorda on osanud õieti hinnata Bismarck, kes ütelnud surivoodil oma juuresolijaile (ta suri 1898. a.): „Suur sõda on tulemas, ta algab lähemas idas, mina ei näe seda, teie teete selle kaasa". Otse prohvetlikud sõnad riigimehe suust, kes ise kantslerina sõda küll ära oskas hoida, kuid kogu oma poliitikaga sõjale pinda oli valmistanud.

Venemaa sõja eel. Vene-Jaapani sõja ajal suurenesid revolutsioonilised liikumised Venemaal. See sõda avas vene seltskonna silmad bürokraatia autule ja lohakale valitsemisviisile. Nüüd alles vene rahvas tundis, kui raskeks koormaks on valitsejate imperialistlikud püüded. Kui detsembri lõpul 1904. a. teatavaks sai Port-Arturi allaandmine ja sellega seotud suured ohvrid (32000 väge, hulk varustist, laevad), küsiti meeleheitel: milleks oli tarvis seda sõda, milleks need ohvrid? Talupojad saatsid endi keskelt välja parimad tööjõud, et surra Mandžuuria lagendikule või sattuda vangi. Rasked, sõjaolukorrast tingitud maksud rõhusid omakorda. Igal pool hakati süüdistama valitsust.

1905. a. jaanuari algul tekkis Peterburi vabrikutes jälle streik. Preester Gapon'i õhutusel hakati kinni mõttest korraldada hiiglameeleavaldus, minna tsaari juurde ning paluda rahva nimel riigipealt olukorra parandamist. Koostati petitsioon, milles paluti üldist amnestiat poliitilistele süüdlastele, maakogu kokkuastumist riigi põhiseaduse väljatöötamiseks ja 8-tunnilist tööpäeva. 9. jaanuaril, pühapäeval läksidki tööliste saadikud, eesotsas Gapon, suure rahvahulga saatel Talvepalee poole. Kuid palee platsil nõudsid politseinikud demonstrantide laialiminekut, ja kui seda ei sündinud, lasti kaitseta rahvast kohale kutsutud sõjaväe poolt; mitmed sajad langesid surnutena tänavatele. See „verine pühapäev" tähendas 1905. a. revolutsiooni algust Venes. Peterburi kindralkuberneriks nimetati kõva käega Trepov, kes politseinikele ette kirjutas rahva mässude puhul „tühje pauke mitte lasta, padruneid mitte hoida." Kuid

vägivallaga polnud siiski midagi peale hakata. Algasid ülemaalised streigid. Sügise saabudes jäid raudteed seisma, õppeasutised ei töötanud, vabrikutes ja tehastes seisis töö. Isegi sõjaväes algasid käärimised. Valitsus ei jõudnud otsusele, mille vahel valida, kas sõjaväelise diktatuuri või konstitutsioonilise riigikorra vahel; esimest soovitas Trepov, teist Witte. Küsimuse lahendasid edasikestvad rahutused. Et lõpetada rahutused, tuleb anda konstitutsioon, otsustas viimaks tsaar. 17. okt. 1905. a. avaldas ta manifesti, millega lubas rahvale isikupuutumatuse, usu-, sõna-, trüki- ja koosolekute-vabaduse ning kokku kutsuda riigivolikogu ehk duuma, s. o. rahvaesinduse. Aga manifestis nimetas Nikolai II end ikkagi isevalitsejaks ja varsti selguski, et valitsusel polegi kavatsust õiguslikku korda maksma panna, sest repressioon kestis edasi. Samal manifesti avaldamise päeval lasti manifestantide peale Peterburi tänavail. Mitmes provintsi linnas korraldati tööliste ja intelligentsi tapmisi ning juutide rüüstamisi. Kuigi neid asju korraldasid mustasajalised organisatsioonid, on neile ulakustele kaasa aidanud ka valitsuse agendid. Töölistel polnud valitsuse lubaduste vastu mingit usaldust. Ühes tööliste nõukogu aruandes loeme: „Meile anti koosolekute-vabadus, aga koosolekuid piiravad sõjaväed, anti trükivabadus, aga tsensor töötab edasi, anti vaba teadus, aga ülikoolid seisavad politsei valve all. Kuulutati isikupuutumatus, aga vangimajad kubisevad vangidest. Anti Witte, aga jäeti Trepov. Anti konstitutsioon, aga jäeti isevalitsus.“ Sellepärast ei lakanud ka rahutused. Mitte ainult töölised, ka talupojad ja sõjaväe-osad tõstsid mässu. Kõik mässud aga suruti veriselt maha. Moskva hiiglameeleavalduse likvideerimisega detsembris lõppes 1905. a. liikumine. Valitsus sai seisukorra peremeheks; teda toetasid mõisnikud, vaimulikud ja kodanlus. 1905. a. liikumist kandsid töölised, talupojad, väiksemal määral sõjavägi, intelligents, eriti õppiv noorsugu ja vähemusrahvused piirimail.

Detsembris 1905. a. avaldati valimisseadus, mille põhjal pidid teostuma duuma valimised. Üldisest valimisõigusest polnud juttu. Seadus jagas valijad 5 kuuriasse: suurmaapidajad, jõukad linnakodanikud, vaesed linnakodanikud, talupojad ja töölised. Valimised olid kaudsed. Saadikute valimine sündis kubermangulinnades valijate poolt. Valijaid oli I duumasse: 1946 mõisnikku, 1372 linnakodanikku, 2659 talupoega ja 159 töölist. Sellise valimissüsteemi lõi valitsus, et kaitsta ennast ja säilitada seisuslik kord riigis. Protestiks sellise valimisseaduse vastu keeldusid sots.-demokraadid (peale Kaukaasia sots.-demokr.) ja sotsiaalrevolutsionäärid valimistest osa võtmast. Nende valijad andsid oma hääled peamiselt kadettidele (konstitutsionalistid-demokraadid, olid parlamentaarse korra pooldajad), mille

tõttu see osutus suurimaks rühmaks I duumas ja andis duuma esimehe (A. S. Muromtsev). Hoolimata valitsuse agarusest moodustasid esimeses duumas enamuse parlamentaarse korra kaitsjad. Valitsuse ringkonnad ja parempoolsed erakonnad olid sellepärast äärmiselt pettunud valimistest, mispärast juba duuma algupäevist peale hakati kõnelema tema laialiminekust.

Veel enne duuma kokkutulekut kinnitati keisri manifestiga teine seadusandlik asutis, r i i g i n õ u k o g u. Kõik seadused

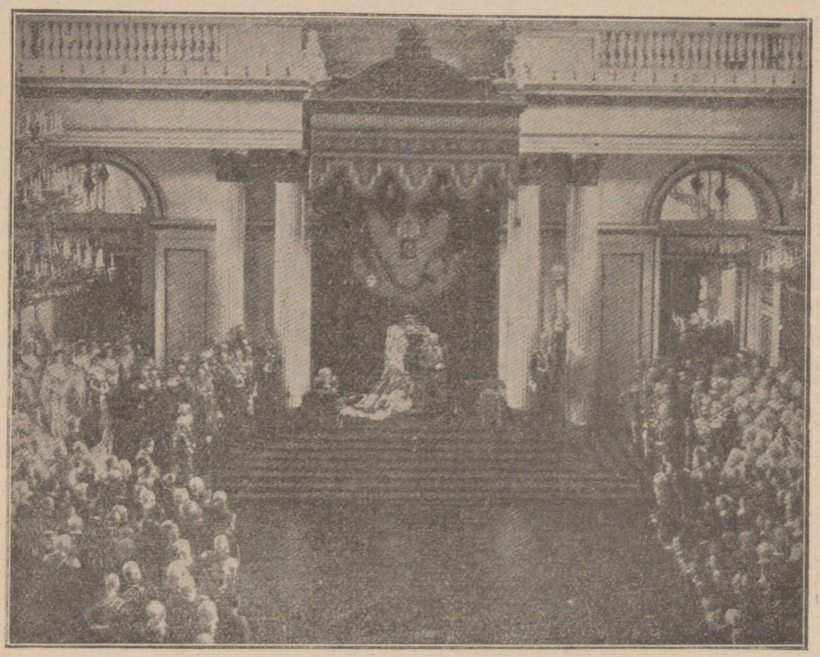

Nikolai II avab duuma.

pidid ka tema poolt saama sanktsiooni. Riiginõukogu liikmed nimetati osalt valitsuse poolt, osalt valiti asutiste poolt.

Oma vastuses keisri troonikõnele, mis sõnagi ei lausunud uuest riigikorrast, tähendasid duuma liikmed, et nad tahavad sellist riigikorda, mis kindlustaks vabaduse kõigile rahvakihtidele ja rahvustele, et pandaks maksma üldine valimisõigus, et riiginõukogu üldse pole tarvis, et kaduma peab vahesein, mis lahutab keisrit ja rahvast, et valitsus peaks olema vastutav rahvaesinduse ees. Valitsus lükkas tagasi kõik need duuma soovid. Nüüd oli duuma ringkondades pettumus suur. „Tänaseni olin ma rõõmus, sest ma uskusin, et tund on tulnud, mil

meie paljukannatanud kodumaa uuendatakse, ma arvasin, et rahva hädakisa kõigi kõrvu on kostnud, ka meie kõrge püha monarhini jõudnud. Aga mu rõõm oli enneaegne." Nii refereeris oma muljet vene talurahva saadik duumas. Lõhe duuma ja valitsuse vahel süvenes nüüd iga päevaga, duuma võttis vastu hulga arupärimisi, mis kõik olid sihitud kas valitsuse liikmete või ametkondade vägivalla vastu. Kui duuma veel asus maaküsimuse lahendamisele ja nõudis talupoegade maapuuduse kustutamiseks kroonu ja kloostrite maade ning vajaduse korral ka suurmaapidajate mõisate tükeldamist, oli tsaari valitsusele küllalt sellest duumast; keisri käsk kuulutas ta laialisaadetuks (8. juulil 1906). Täis kibedust sõitsid vabameelsed duuma saadikud Viiburisse, kus nad avaldasid kuulsa Viiburi üleskutse, mis käskis Vene rahvast makse mitte maksta ja sõdureid mitte anda.

Rõõmu duuma laialisaatmisest tundsid vaid mustasajalised ja monarhistid, muu seltskond sammus rõhutud meeleolus vastu II duuma valimistele. Kuigi parempoolsed tegid suurt kihutustööd, ei võitnud nemad ka II duuma valimistel. Nad võitsid küll kohti juurde, aga juurde võitis kohti ka pahem tiib, sest sotsialistid ei loobunud nüüd valimistest: sotsiaaldemokraadid viisid läbi 64 saadikut, sots.-revolutsionäärid 34. Tsentrumi moodustasid II duumas kadetid ja oktobristid (17. okt. manifesti pooldajad). II duumas olid kadetid palju tagasihoidlikumad kui I duumas, nad hoidsid valitsusega konflikti astumast, tahtsid duuma olemasoluga valitsust kasvatada konstitutsioonilises vaimus. Kuid selle eest tegid valitsusele ägedat opositsiooni sotsialistid. Valitsus, kes tundis endal veel jalgealust, otsustas sotsialistlikud rahvasaadikud vangistada ja selle järele saatis keisri korraldus ka II duuma laiali (oli koos kõigest veebruarist juunini a. 1907).

Meeleldi ei oleks valitsus uut duumat enam kokku kutsunud, kuid seltskonna rahustamiseks ja oma autoriteedi tõstmiseks Lääne-Euroopas tuli seda siiski teha. Ühes II duuma laialisaatmise käsuga määrati kindlaks III duuma valimised, kuid kitsendati valimisseadust: tõsteti saadikute varanduslikku tsensust ja vähendati vähemusrahvuste esindajate arvu. Näiteks võis Poolamaa saata 14 deputaati (enne 37), Kaukaasia 10 (29), eestlased 2 (4) jne. Muidugi nihkus sellise reformi tagajärjel III duuma koosseis oma meelsuselt paremale poole. Enamus- ja ühtlasi keskerakonnaks olid III duumas oktobristid, kes valitsusega väga sobisid ja tasahiljukesi asju ajasid. Valitsus tahtis, et duuma eksisteeriks nõuandva asutisena, ja oktobristid olid sellega päri. Nii püsis III duuma oma tähtaja lõpuni. Aga samal ajal möllas Venemaal ägedaim reaktsioon: inimesi vangistati, surmati, saadeti asumisele; ajalehti trahviti ja konfiskeeriti, poliitilisi organisatsioone kiusati taga jne.

1912. a. suvel olid valimised IV duumasse. Valimistel avaldati survet, et uue duuma koosseis saaks veel meelepärasem valitsusele. Tõepoolest võitsid juurde parempoolsed. IV duumas ei saanud ükski erakond nähtavat enamust. See duuma oli valitsusele väga sõnakuulelik, töötades seaduste kallal, mida valitsus talle esitas. Venemaa ei pääsenud reaktsiooni ahelaist. Ent 1913. ja 1914. aastal suurenevad jälle mässud, streigid, see olukord süvendaski Wilhelm II arvamust, et ega Venemaast sõdijat ole.

17. okt. 1905. a. manifest.

Jumala armust

Nikolai II

Venemaa Keiser ja Isevalitseja, Poolamaa Tsaar, Soomemaa Suurvürst jne. jne. jne. anname kõigile Oma truudele alamatele teada:

Segadused ja liikumised päälinnades ja paljudes Meie Riigi kohtades täidavad Meie südant suure ja raske kurbtusega.

Vene Keisri hää käekäik on rahva hää käekäiguga lahutamata ühendatud, ja rahva mure on Tema mure.

Nüüd tekkinud rahutuste tagajärjed võivad rahva elu raskesti puudutada ja ähvardavad Meie riigi puutumatust ja üksust. — Keisri kõrge teenistusetõotus käseb Meid kõige mõistuse- ja vaimujõuga Riigile nõnda kardetavat segadust kõige kiiremalt lõpetada püüda.

Kuna meie sellekohastele valitsusekohtadele käsu oleme andnud abinõuusid tarvitusele võtta, et korratusi, mässamisi ja vägivalla-tegusid ära hoida ja inimesi kaitsta, kes rahulikult neid kohustusi täita püüavad, mis iga ühe pääle on pandud — oleme Meie tarvis leidnud kõrgema valitsuse tegevust ühendada, et abinõuusid rutulisemalt tarvitusele võtta, mis Meie riigielu rahustuseks ette oleme määranud.

Meie teeme valitsusele kohuseks Meie kindlat tahtmist täita:

1) Elanikkudele vankumata kodanlise vabaduse aluseid täielise südametunnistuse, sõna, koosoleku ja ühisuse vabaduse puutumatuse põhjusmõttel anda.

Ilma et riigivolikogu valimisi seisma panna, juba nüüd, niipalju kui lühikese aja pärast, mis riigivolikogu kokkukutsumiseni jääb, võimalik on, riigivolikogust osa võtma kutsuda kõiki elanikkude klassisid, kes seni valimistest sugugi osa ei saanud võtta, edaspidise üleüldise valimise õiguse põhjusmõtte arenemist uue seaduseandmise-korra hoolde jättes.

3) Vääramata määruseks kinnitada, et üksgi seadus maksvaks ei või saada, ilma riigivolikogu hääks-kiitmiseta, ja et rahva asemikkudel võimalus oleks kindlustatud Meie poolt määratud ametivõimude seadusliku tegevuse järele tõsiselt valvata.

Kutsume üles kõiki Venemaa ustavaid poegi oma kohust kodumaa kohta meeles pidades selle kuulmata segaduse lõpetamiseks kaasa aitama ja Meiega ühes kõike jõudu tarvitusele võtma, et kodumaal korda ja rahu jalale seada.

Antud Peterhovis oktobri kuu 17. päeval, aastal 1905 pärast Kristuse sündimist, Meie valitsuse 11. aastal.

Alguskirja pääle on Majesteedi Oma käega alla kirjutatud

Nikolai.

(„Postimees", 21. okt. 1905.)

Viiburi üleskutse.

(10. ja 11. juulil 1906. a. Viiburisse kogunenud duuma saadikud avaldasid järgmise üleskutse rahvale. Et ajalehed seda ära trükkida ei võinud, avaldas «Venemaa Sots.-demokr. Tööliste Partei Tallinna Komitee» üleskutse sisu proklamatsioonina.)

Vene rahvas!

9. juulil antud käsukirja järele on Riigivolikogu laiali aetud. Kui Teie meid eneste saadikuteks valisite, siis käskisite Teie meid vabadust ja maad muretseda. Teie käskusid ja oma kohuseid täites hakkasime meie seadusi välja töötama, mis rahva vabadust oleks kindlustanud. Meie nõuame praeguse ministeriumi lahkumist ja selle vastutusele võtmist, sest et see ilma karistuseta seadusevastaselt rahva vabaduse vastu töötab, aga kõige enne tahtsime meie seaduse välja töötada, mille järele kõik riigi-, keisrikoja-, kabineti-, kloostrite-, kiriku- ja eraomanikkude maad sunni teel ära oleks võetud ja talupoegade kätte jagatud. Valitsuse poolt tunnistati see seadus võimatuks ja kui volikogu veel korra nõudvalt teatas, et ta nimetatud seaduse väljatöötamisest tagasi ei astu, siis anti laialiajamise käsk välja. Nüidse duuma asemele lubab valitsus seitsme kuu jooksul uue duuma kokku kutsuda: Kogu seitse kuud peab siis Venemaa ilma rahvasaadikute koguta olema, sellel ajal, kus rahvas hukatuse lähedal on, kauplus ja tööstus seisavad, kus kogu maa käärimas on, ja kus ministerium näitanud on, et ta rahva tarviduste täitmiseks oskamata ja jõuetu on. Kogu seitse kuud tahab valitsus oma meelevalla järele talitada ja rahva vabaduse liikumise vastu töötada, et niisugust duumat kokku kutsuda, kes temale sõnakuulelik ja alandlik teender saab olema. Ja kui valitsusel õnneks läheb rahva vabadusevõitlust maha suruda, siis ei kutsu ta ühtegi duumat enam kokku.

Kodanikud!

Seiske kindlasti rahvasaadikute ära röövitud õiguste eest! Seiske julgesti Riigivolikogu poolt! Venemaa ei või ühtegi päeva ilma rahvasaadikute koguta olla. Teil on selle võitmiseks abinõusid. Valitsusel ei ole õigust ilma rahvasaadikute koguta maksusid sisse nõuda ja rahvast sõjaväe teenistusesse kutsuda. Sellepärast on Teil nüid, kus valitsus Riigivolikogu laiali ajab, õigus nekrutide andmist ja maksude maksmist keelata. Ja kui valitsus raha saamiseks laenusid hakkab tegema, siis ei ole need laenud ilma rahvasaadikute kogu lubata mitte maksvad ja Vene rahvas ei saa neid mitte ära maksma. Ärge sellepärast ühtegi kopikat raha ega ühtegi nekruti valitsusele andke, enne kui rahvasaadikute kogu on kokku kogunud. Pidage kõik kindlasti endi keelust kinni ja seiske kui üks mees eneste õiguste eest! Rahva ühemeelelise ja kindla tahtmise vastu ei jõua üksgi võim panna!

Kodanikud!

Selles tingimata tarvis olevas võitluses saavad Teie poolt valitud saadikud endid Teiega ühendama. 171 saadiku allkirjad.

(V. S-d. T. P. Tallinna komitee.)

Saksamaa. Saksamaa saatus oli Maailmasõja eel keiser Wilhelm II kätes, nagu ta seda enne oli olnud Bismarck'i kätes. Noore keisri esimeseks tähtsaks sammuks oli vana kantsleri eemaldamine (1890), sest Bismarck oli harjunud tegutsema iseseisvalt, ka Wilhelm II tahtis teotseda iseseisvalt. Inglise riigimees Asquith annab Saksamaa uuele valitsejale järgmise hinnangu:

«Wilhelm II omas loomulikku andi, mis teda vahest oleks lubanud kõrgele tõusta, olnuks ta sündinud eraellu. Aga ka selgi juhtumil oleks temale hädaohtlikuks võinud saada rahutu püsimatus iseloomus kui ka vaimus, jõu ja koondumise tahte puudus, mis pikapeale eraldab asjaarmastajat eriteadlasest. Kui ettenägelik koolitamine, endadistsipliin või olude sund teda oleks sundinud seisukorda, end pühendama teatud kindlale ülesandele ja sellesse süvenema praktiliselt kui ka intellektuaalselt, kogu oma jõudu pühendama sellele ülesandele, vaevalt oleks ta jäänud silma paistmata vahest hiilgavaski osas mingisugusel alal meie tänapäeva elulaval. Saatus aga, näilikult nii helde oma kingitustega, keelas temale neid sundivaid ning oheldavaid mõjusid ja jättis vaba tegevusvälja ta tujukale auahnusele ja taltsutamatule temperamendile.

Ta isa, keiser Friedrichi, Hohenzollerni dünastia vabamõtlevaima ja etteheitetuima mehe enneaegne ja traagiline surm tõstis ta vaevalt kolmekümne-aastasena peadpööritavale kõrgusele vastutamatu võimu juures. Ta vanaisa oli Bismarck'i ja Moltke abil Preisi kuningriigile kindlustanud uue, ühendatud Saksamaa keisrikrooni. Sadade aastate vaenlane Prantsusmaa lamas purustatult maas näilikult väljaspool hädaohtu. Habsburgi monarhia ei tundunud enam ähvardavana, temast oli saanud järeleandlik, kui mitte isegi alistuv sõber. Venemaa suhtes on Bismarck algusest lõpuni ajanud poliitikat, mis kõrvaldas tõsisema tüli hädaohu. Inglismaa istus kaugel eemal meredest piiratud üksinduses, näis isegi nii eemal mandri poliitika mõjukonnast nagu Ameerika Ühendriigid. Kunagi enne polnud noore valitseja sülle langenud nii hiilgav ja näilikult nii kindlustatud pärandus.

Algul, ja isegi pikemat aega näis kõik minevat hästi. Isegi suure kantsleri, suurejoonelise ehitise looja ärasaatmine võeti vastu rahulikult, edumeelsemate saksa ringkondade poolt isegi tänuliku kergendusohkega. Uus keiser kujunes varsti mandri kõige huvitavamaks ja tuntuimaks isikuks andumusega oma valitsejaameti muredele ning vaevadele, mis kunagi ei lõdvenenud, oma mitmekülgsete huvidega ja teadmise januga, lakkamatute reisidega, pildiküllaste kõnedega, Hohenzollernite jumaliku läkituse vankumatu usuga isamaa tuleviku kujundamisel.

Seisukord, niivõrt peadpööritav oma tegeliku ja võimaliku kõrgusega, niivõrt joovastav, et vahest erandlikult vastupanujõuline vaim oleks suutnud siin püsida. Isegi Napoleonile osutus peadpööritav kuulsus liiga tugevaks—ja Wilhelm II polnud Napoleon, isegi mitte «Suur Friedrich». Tema kasvatuse ja temperamendiga mehele osutusid kiusatused saatuslikuks; ta kaotas tasakaalu ega leidnud seda enam kunagi.» (Asquith — «Maailmasõja põhjusi».)

Wilhelm II kantsleriks hakkas algul kindral Caprivi, sõnakuulelik sõdur, siis elatanud ja ilmeta vürst Hohenlohe; alles Bernhard Büloviga (1900—1909) sai keiser endale kindla mõtteseltsilise kantsleri toolile. Kui veel samal ajal mereasjanduse ametit juhtima hakkas admiral Tirpitz, oli Wilhelm endale kindlustanud kaastöölised ja tema välispoliitika võis hargneda täies ulatuses: Saksamaast pidi saama maailmakäskija. Nagu Chamberlain ülehindas inglise kultuuri, pidas Wilhelm II saksa kultuuri kõrgeimaks ja tema seisukohalt pidi saksa kul-

Nikolai II ja Wilhelm II.

tuur valitsema maailma, sest sakslased olla „äravalitud rahvas". Omaks võtnud sellise eesmärgi, tuli Wilhelmi valitsusel kogu jõud pühendada sõjaväe suurendamisele ja sõjalaevastiku loomisele, sest maailma käskijaks tõusta, tähendas ühtlasi merevõimu üle võtta inglastelt. Vastavad eelnõud esitati riigipäevale: sõjalaevastiku ehitamise kava esimest korda 1897. a. Vastuvaidlejaiks sellistele eelnõudele ja valitsuse imperialistlikule poliitikale üldse olid peamiselt sotsiaaldemokraadid. Moraalset tuge nende seaduste läbisurumiseks andis Saksa valitsu-

sele Prantsuse-Vene lepingu sõlmimine ja hiljem Inglismaa lähenemine Prantsusmaale. Ka Saksa tööstus vajas asumaid turgude ja toorainete hankimiseks, mispärast kaubandus-tööstuslikud ringkonnad nõus olid toetama valitsuse imperialistlikku poliitikat. Oma kaugeleulatuvate eesmärkide juures uskus Wilhelm II liiga oma osavusse ja teiste lühinägelikkusse. Algul lootis ta, et tal korda läheb lahku ajada Venemaa Prantsusmaast ja Inglismaa poolt endale vähemalt neutraliteet kindlustada. Sellepärast korraldaski Wilhelm II kokkusaamisi Nikolai II-ga ja külastas ise mitmel korral Londonit. Et Inglismaa vahekorrad Prantsusmaa ja Venemaaga asumaade pärast just head polnud, näib Wilhelm nagu õigel teel olevat. Kuid kui Saksa keisril küll korda läks ajutiselt võluda Nikolai II, oli Edward VII kindel oma sihtides ja mõistis olukorda. Mida üldkardetavamaks muutub Saksamaa, seda leplikumalt ruttasid inglased lahendama oma vahekordi lõuna- ja idanaabriga, et hädatunnil koos nendega ühiselt välja astuda.

Juba 90-ndail aastail astub Wilhelm II tähtsad sammud Saksamaa strateegiliste positsioonide kindlustamiseks põhjas. Ta omandab inglastelt Helgolandi, mis saab hiljem sõjalaevastiku peatuskohaks, vastutasuks andes inglastele Sansibari Ida-Aafrika rannal. Ta laseb Balti mere ühendada Põhjamerega Keiser Wilhelmi (Kieli) kanaliga; ta korraldab häiks sõjasadamaiks Kieli ja Wilhelmshaveni. Edasi teeb Wilhelm endale nime uute asumaade omandamisega. Nii saavad Saksamaa omaks Vaikses ookeanis Karoliinid ja Mariani saared ning osa Samoast. Tema õhutab eurooplasi vahelesegamisele Hiinas bokserite mässude puhul ja tingib välja Kiaotšou rendilepingu; siin areneb Tsingtau suureks kaubalinnaks, mille kaudu Saksamaa astub kaubanduslikku läbikäimisse Hiinaga. Keiser Wilhelm II juhib oma sammud ka Türgimaale. Selle maailma käskija kava oli lihtis ka „haige mehe" suhtes: vallutada enne majanduslikult ja kultuuriliselt, siis poliitiliselt. Ta saabki Türgi valitsuselt loa raudteede ehitamiseks, millest on tähtsaim Bagdadi tee, mis pidi ühendama Saksa pealinna Pärsia lahega. Keiser ise külastab Türgimaad, peab kõnesid, milles end tunnistab kõigi muhamediusuliste kaitsjaks. Need asjaolud ajavad veel pinevamaks vahekorra Saksamaa ja Inglismaa vahel, sest lähenesid ju sakslased Türgimaa kaudu Indiale. Venemaa poolehoiu kaotab Saksamaa lõplikult, kui ta energiliselt Austria-Ungari Balkani poliitikat toetab Bosnia ja Hertsegoviina küsimuses. Balkani pärast jaheneb vahekord ka Itaaliaga. Nii on Wilhelm II oma poliitikaga lõppude lõpuks saavutanud selle, et Saksamaad ümbritsevad vaenulised riigid; tema ainukesed sõbrad Austria-Ungari ja Türgimaa on elujõuetud, väljasuremise tunnustega riigid.

Hiiglaedusamme teeb Wilhelm II päevil Saksamaa vabrikutööstus. Tekivad suured tööstuskeskused Saksimaal, Ruhri piirkonnas, Berliini ümber ja Lõuna-Saksamaa linnades. Eriti palju toodetakse sõjavarustist; mitte ainult enda jaoks, vaid ka välismaale. Maailmakuulsaks saavad Krupp'i kahuritehased Essenis. Saksamaal on kõik olemas, mis tööstuse arenguks vajalik: rikkad maapõuevarad, asumaad, suur tööliste hulk (rahvast ei rännanud enam välja, rahvaarv kasvas 1890.—1910. a. 49 400 000-st 64 900 000-ni), käepärast tähtsad tehnika saavutised — eriti soodsalt mõjus elektrijõu töölerakendamine —, kasutada hulk kvalifitseeritud tööjõude ja lõpuks: avatud kõik maailmaturud. Saksa kaubad lõid läbi oma odavusega, nad tungisid sisse isegi Inglise asumaadesse. Saksa kaubalaevastik kasvas järjest ja XX s. lävel polnud ta enam väiksem Inglise kaubalaevastikust. Saksamaast oli saanud esimese järgu mereriik.

Inglismaa sõja eel. Saksamaa võimas majanduslik areng ja kohutavalt suure sõjalaevastiku ehitamine, noorsoo ja seltskonna militariseerimine koolide ja kirjanduse kaudu häiris Inglismaad. Inglismaa oli merede valitseja juba kuninganna Elizabeth'i ajast, Napoleon I-st saadik polnud keegi söandanud temaga võistelda. XIX s. lõpul polnud merede valitsemine inglastele enam lihtis võimuküsimus, see oli saanud eluküsimuseks.

XVIII s. vedas Inglismaa välja nisu; XIX s. algul ei tarvitsenud seda veel väljastpoolt sisse vedada. 1830. a. ümber toodi väljastpoolt 400 000 quarter'it nisu sisse, aga 1850. a. juba 4 miljonit ja 1909. a. kümnekordselt rohkem. Maailmasõja eel veeti kõigest Inglismaale tarvisminevast nisust väljastpoolt sisse 84%. Sissevedu võis toimuda ainult mere kaudu, tähendab võim merede üle oli Inglismaale elu ja iseseisvuse küsimus. Inglismaale olid juba XX s. lävel sõjad väga kardetavad, sest sõja puhul ähvardas Inglismaad sisseveo takistamine, s. t. näljasurm. Sellepärast hoidus Inglismaa sõjast ka siis, kui Saksamaa asus oma suure laevastiku ehitamisele. Isegi Bülow märgib oma raamatus, et Inglismaa siis õige momendi mööda laskis: „Kümne esimese aasta jooksul peale 1897. a. laevastiku eelnõu esitamist ja laevastiku ehitamisele asumist oleks kindlameelseil inglastel küll võimalik olnud Saksa merevõimu kasvamist vägivaldselt lõpetada, meid kahjutuks teha veel enne kui meie küüned merele välja kasvada oleksid saanud ...“ Inglise poliitikud eelistasid sõjale Saksamaa isoleerimist, sissepiiramist. Inglismaa ei tahtnud sõda ka 1914. a. suvel mitte, kui see ootamatult kaela kukkus, nagu edaspidi kuuleme. Kuid samme enesekaitseks võttis Inglismaa ette: lasti ehitada juurde 70 sõjalaeva.

Huvituseta ei ole siinkohal tutvuda Inglise välisministri, hiljem peaministri lord Grey' seletustega Inglise välispoliitika üle Maailmasõja eel, antud asumaade konverentsil.

«Ei ole nähtavat hädaohtu, et meid tõmmataks mingisse tõsisemasse konflikti Euroopas. Või seda vahest eeldusel, et oleks olemas siin mingi riik ja riikide rühmitis, keda auahnus ajaks Napoleoni poliitikale. Poliitikale, mis ajaks seda tugevaimat riiki või riikide rühmitist lahutama väljaspool nende liitu seisvaid riike üksteisest, neid ründama üksikult, kui tarvis — neid hävitama ja neid sundima tugevaima riigi või rühmitise poliitika piirkonda. Kui algaks niisugune poliitika-ajamine, kui Euroopa nõrgemaid riike rünnataks, kas diplomaatlikul teel või vägivalla abil, pöörduks üks või teine meie poole abi pärast — võin ütelda otsekohe: mingeid sundivaid kohustusi pole meie käsi sidumas. Meie käed on vabad ja mul pole midagi paljastada meie lepingutest või sobitustest, mis mitte poleks teada kogu maailmale. Tean aga täiesti kindlasti, et kui tekiks selline seisukord ja hädaoht, et mingi võim või rühmitis Euroopas püüaks valitsevale kohale, kohale, mis tema tõstaks otsustajaks mitte ainult sõja ja rahu üle, vaid ka kõigi teiste riikide diplomaatia üle, ja meid siis peaks appi hüütama, mis puhul meie jääksime rahulikuks pealtvaatajaks, et selle tulemuseks oleks suure Euroopa riikide liit, milles meie osutuksime ilma ühegi sõbrata. Seega osutuksime seisukorras, et meil oma merede valitsemise püüdes tegu oleks mitte oletatava kahe riigi laevastiku kombinatsiooniga, vaid viie riigi laevastikuga endi vastu. Nii on seisukord ja sellepärast ütlen ma, et kuigi ma käesoleval silmapilgul ei usu tõsisemaid rahutusi Euroopas, — niisugustel erakordsetel tingimustel võiks tõusta küsimus, kas meie peaksime sekka lööma. Kui me seda teeksime, sünniks see ainsal põhjusel, et meid selleks sunnib tarvidus oma merede valitsemist kindlustada. Kui meie püüd endi võimu kindlustamisele merel ja mereteede ülevalvele on meie Euroopa poliitika alusteks, näib olevat ka selge, miks meie siin kui ka dominioonid üldist huvi tunneme nimetatud küsimuse suhtes.

Meie avalikku arvamist erutab peamiselt Saksa laevastikuehituse kulude suurus. Need on väga suured ja võivad veelgi suureneda, ja niisugusel korral avaldaksid nad maailma mulje, et Saksamaa sihiks on ületada Inglismaa laevastik. Kui kord niisugune mulje on tekkinud, võiks järeldada vaid ühte, et see sünnib meie käest merede valitsemise ärakiskumiseks. Sellepärast oleme Saksa valitsusega püüdnud sobitada lepet laevastikukulude suhtes. Niisugune kokkulepe näitaks maailmale, et pole mingit võistlust riikide vahel. Küsimus on väga tundeline, sest Saksamaa usub enda aule võlgnevat suure laevastiku omamist ja tema seisukohast peab sellist soovi pidama arusaadavaks. Meie peame aga tegema kõik, mis meie võimuses — kui Saksamaa ehitab, oleme ka meie sunnitud ehitama —, ja andma kõik võimalikud tagatised, et meie ehitame ilma agressiivse eesmärgita ja meil mingit agressiivset eesmärki üldse ei või ollagi meie sõjaväe praeguse arvu juures. Saksamaa oma vägeva laevastikuga võiks meid ilmselt mitte ainult hävitada merel, vaid ka väga ruttu oma väega olla Londonis. Aga kuivõrt meie oma laevastikuga võiksime olla üle Saksamaast, tema laevastiku kas või hävitadagi, oma sõjaväega aga igatahes ei tohiks meie julgeda rünnakut Saksa pinnale.

(Asquith — «Maailmasõja põhjusi».)

Austria-Ungari sõja eel. 1867. a. konstitutsiooniga lahkus Austria-Ungari teatavasti kaheks enamvähem iseseisvaks osaks: Cis-Leithania'ks (siinpool Leithat, Austria) ja Trans-Leithania'ks (sealpool Leithat, Ungari). Esimeses olid sakslased valitseja rahvas, teises — ungarlased. Kogu XIX sajandi lõpp ja XX algus mööduvad selles kaksikriigis võitluses vähemusrahvuste ja valitseva rahva vahel; ungarlastega peavad võitlust peamiselt kroaadid ja rumeenlased, sakslastega tšehhid ja poolakad. Ungarlased ise püüavad end täielikult eraldada Austriast. Nii ei salli nad, et sõjaväe komandokeeleks ja sõjakooli õppekeeleks Ungaris on saksa keel, nõuavad selle asendamist Ungari keelega, nõuavad kaitseväe lippudele omi märke, nad püüavad üldse eemaldada kõike, mis meenutab Austria võimu. 1905. a. kooliseadus teeb sunduslikuks kõigis koolides ungari keele õppekeelena, slaavi soost rahvaste ja rumeenlaste suureks pahameeleks. Kui vähemusrahvused ja nendega ühes ungari sotsiaaldemokraadid hakkavad üldist valimisõigust nõudma, võitlevad sellele ägedalt vastu ungari rahvuslikud erakonnad, sest üldine valimisõigus oleks muutnud Ungari parlamendi koosseisu vähemusrahvuste huvides. Valimisreform viiakse lõpuks küll läbi 1913. a., kuid see ei anna valimisõigust kõigile: valijad jagatakse nelja klassi ja jääb jõusse vanuslik, hariduslik ja varanduslik tsensus. Ungarlased ei lasknud oma käest ohje. Ungarlaste selle aja silmapaistvamaid juhte oli krahv Tisza (loe: tissa), kes kõva kätt tarvitades läbi surus ungarimeelsed seadused.

Veel rohkem rahvuslikke tülisid oli samal ajal Cis-Leithanias, kaksikriigi Austria osas. Austria parlamendis tülitseti aastaid keeleseaduse ümber, mis midagi muud ei pidanud kindlaks määrama kui ametliku läbikäimise keele. Kui Ungaris algas valimisreformi liikumine, haarati ka Austrias sellest kinni, kusjuures ka siin slaavlased ja sotsiaaldemokraadid nõudsid üldise valimisõiguse maksmapanekut. See reformi küsimus laheneb siin kiiremini ja demokraatlikumalt kui Ungaris. 1906. a. võetakse uus valimisseadus vastu, mis tunnustab üldise valimisõiguse, kuid määrab kindlaks parlamendi saadikute arvu rahvuste järgi. 516-st saadikust pidid olema 233 sakslased, 259 slaavlased ja 24 — ülejäänud rahvuste esindajad. Uus parlamendi reform tõi suure võidu sotsiaaldemokraatidele; 1907. a. valimistel viisid nad läbi 87 esindajat. Kuid ka uus parlament ei suutnud rahustavalt mõjuda Cis-Leithanias. Parlament ise oli oma koosseisult väga kirju (33 erirühma). Ainult vaevu läks sakslastel korda päästa saksa keel parlamendi keelena. Tülitseti kõigi küsimuste ümber, kusjuures rahvuslikud seisukohad olid tülitekitajaiks. Kaalukeeleks oli parlamendis poola rühm, kes nüüd välja tingis Galiitsiale autonoomia. Need alalised lahingud parlamendis, millele vastukajaks korraldas

seltskond demonstratsioone, näitavad, kui lagunemas oli Austria-Ungari riik Maailmasõja eel. Vana Franz-Joseph katsus vahel kõva kätt tarvitada, vahel mööndusi teha, kuid seisukohta tabada, mis oleks lepitanud kõiki, ta ei mõistnud. Ta järeleandmised puudutasid ikka vaid üksikasju ja sellepärast ei rahuldanud kedagi üldiselt.

Austria-Ungari oli teatavasti väga huvitatud Balkanist. Balkani kaudu otsis see riik teed välja merele, Balkani arvel loodeti laiendada piire. Osa rahvaid oli lahutatud Habsburgide monarhia ja Balkani vahel, neid rahvaid soovisid Austria-Ungari valitsejad täielikult näha oma piirides. Me teame, et ka Venemaa otsis Balkani kaudu teed Vahemerele ja kiskus Balkani rahvaid oma mõjupiirkonda. Balkani rahvad kui slaavlased usaldasid Venemaad rohkem, pealegi toetasid Vene valitsejad nende rahvuslikke püüdeid. Nikolai II kava oli aidata iseseisvaks need rahvad ja siis nad läänivahekorda tõmmata Venemaaga. Venemaa oli Austria-Ungarile väga tugev võistleja Balkanil, loomulikult otsis viimane tuge ja leidis selle Saksamaas, kes Austria-Ungari mõjulepääsemisega lootis lõpule viia oma Bagdadi raudtee kava.

Austria-Ungari imperialistlikud püüded võtavad hoogu XIX s. lõpul, see on ajal, mil kõik teised riigid on vallutatud asumaade-poliitikast. Balkan pidi andma Habsburgide monarhiale seda, mida teistele tõotasid asumaad. Imperialistliku poliitika kandvaks jõuks hakkas 1896. aastast troonipärija Franz Ferdinand (Franz Joseph'i vennapoeg; keisri oma poeg, kroonprints Rudolf lõpetas oma elu enesetapmisega Mayerlingi lossis). Toetudes sõjaringkondadele ja neile seltskonnakihtidele, kes lootsid kasu imperialistlikust poliitikast, juhib Franz Ferdinand asjad niikaugele, et Austria-Ungari 1908. a. suvel, ära kasutades revolutsioonilist liikumist Türgimaal, annekteerib Bosnia ja Hertsegoviina, kus vastavalt Berliini kongressi otsusele Habsburgide monarhia sai õiguse korrapidamiseks. See oli vägivaldne lepingumurdmine Türgi ja valus rahvustunde haavamine jugoslaavlaste suhtes, sest näis, et neid võib vahetada või röövida, ilma et neil endil selle kohta midagi oleks õigus olnud öelda. See sündmus mõjus otse väljakutsuvalt Venemaal, Vene valitsust hoidis sõda kuulutamast vaid asjaolu, et Vene sisemised asjad olid korrast ära, nagu veendusime. Venemaa piirdus vaid protestiga. Protesteeris ka Serbia, kes kartis, et serblasigi võib tabada suguvendade saatus. Aga Serbiat sundis Austria-Ungari valitsus vabandama. Selle järele kujunes teravaks Serbia vahekord Habsburgide monarhiaga.

Balkani poolsaar. Juba Berliini kongressil mõjutati sultan Abd-ul-Chamidi (1876—1909), et ta Balkanil Türgile

järelejäänud provintsides ette võtaks uuendusi. Kuid noor valitseja keeldus seda tegemast, isegi vanas olukorras pani ta maksma kitsendusi. Kuigi Türgi oli jäänud palju vähemaks, rahutud slaavi maad temast lahkunud, ei saavutatud veel sultani riigis rahu. Tülitses Bulgaaria, kes teatavasti jäi vasallivahekorda Türgiga (Ida-Rumeelia koguni Türgi provintsiks). Kreeklaste toetusel tõstis mässu Kreeta, armeenlased olid rahutud. Ka Makedoonias, Albaanias ja Lõuna-Araabias tuli ette käärimisi. Mässud suruti küll kõikjal veriselt maha, kuid sultani valitsuse seisukorda see ei kindlustanud. Meie sajandi algul tekkis tugev opositsioon, kantud noortürklaste liikumisest. Nõuti reforme. Survet avaldasid ka välisriigid, nõudes uuenduste läbiviimist Türgimaal. Kui 1908. a. revolutsiooniline liikumine õige terava kuju võttis, nõustus Abd-ul-Chamid kokku kutsuma parlamendi, ühtlasi kaotas ta inetu spionaažsüsteemi, mis demoraliseeris türgi seltskonda, ja kuulutas välja trükivabaduse. Seda revolutsiooni aega kasutas muu seas Austria-Ungari Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimiseks, nagu teame, ja Bulgaaria iseseisvuse väljakuulutamiseks. Türgi valitsus protesteeris, kuid pidi leppima rahalise tasuga mõlemailt. Et Türgimaal sultan Abd-ul-Chamidi heatahtlikkusse riigi reformeerimise suhtes siiski palju ei usutud, kõrvaldati tema ja sultani troonile astus tema vend Mehmed V (1909—1918). Konstitutsiooniline riigikord astus küll nüüd jõusse, kuid ka see ei suutnud päästa Türgimaad lagunemisest. Kreeta kääris ja tahtis ühineda Kreekamaaga, seal alustasid veel itaallased sõda ja võitsid türklastelt nende viimse asumaa Põhja-Aafrikas — Tripolise a. 1912. Samal aastal tekkis suurem koalitsioon Türgi vastu.

Jugoslaavia sotsialistid nõudsid juba aastate eest, et Balkani slaavlased ühineksid, luues Balkani vabariigi, mis oleks võimeline kaitsema slaavlaste iseseisvust nii Türgimaa kui ka Austria-Ungari ja Venemaa vastu. Venemaa oli nõus toetama Balkani vürstide liitu. Riikliku organisatsiooni loomiseni siiski asi ei arenenud, aga Montenegro, Bulgaaria, Serbia ja Kreekamaa liitusid 1912. a., et ühiselt lõpu teha Türgi valitsemisele Euroopas. Neid toetas Venemaa. Türgimaa kaotas. Euroopa suurriigid olid päri, et võitjad saagi omavahel jagavad loosungi all: Balkan kuulugu Balkani rahvastele. Kreekamaa saab Kreeta, Serbia saab tee Aadria merele, Bulgaaria omandab juurde maid (Londoni leping). Kuid kõigi liitlaste huvid ei leia rahuldamist, ka Austria-Ungari ei lepi olukorraga, peamiselt Serbia pärast, kuna Venemaa toetab Serbiat. 1913. a. algul on vahekord väga pinev Austria-Ungari ja Venemaa vahel, ainult Inglismaa vahelesegamine hoiab ära sõja, aga Serbia peab loovutama meretee.

Serbia katsub nüüd oma kaotust Bulgaaria arvel Make-

doonias tasa teha. Kreekamaa ja Rumeenia aitavad teda, nii tekib 1913. a. teine Balkani sõda, millest Türgimaa osa ei võta. Viimane saab pisut hinge tõmmata. Ka Euroopa suurriigid keelduvad vahele segamast. Ainult Austria-Ungari näitab lausa üles oma sümpaatiat Bulgaariale. Bulgaaria kaotab, Bukarestis sõlmitud rahu samal aastal kohustab Bulgaariat maid ära andma võitjaile. Austria-Ungarile see ei meeldi, eriti pinnaks silmas on talle Serbia.

Oma raskustes püüdis Türgimaa läheneda Saksamaale, kes ise otsis seda lähenemist. Pärast inglaste poolt protektoraadi maksmapanekut Egiptuses oli Türgi täis hirmu ka Araabia ja Mesopotaamia saatuse pärast, sest ka neid ihkas meeleldi Inglismaa kui vahemaid tema Aafrika ja Aasia asumaade vahel. Saksamaa mõistis neid vahekordi ja ta hakkas teed rajama Saksa mõjule Türgis. Sakslased võtsid Türgimaa oma kultuurilise mõju alla, viisid seal läbi oma sõjaväelise korralduse ja hakkasid majanduslikult vallutama maad (raudteede ehitamine jne.).

Türgimaa lõplik ühinemine keskriikidega sündis 1914. aastal.

2. Maailmasõda 1914—1918.

Ajendeid. 1914. a. olid tähtsamate Euroopa riikide sõjalised ettevalmistused lõpule viidud. Sõda võis alata; tarvis oli vaid näilikku ettekäänet. Vastavalt Bismarck'i prohvetlikule ettekuulutusele tekkis sõja ajend „lähemas idas", Balkanil.

28. juuni 1914 oli Serbia rahvuslik leinapäev, kangelasliku Kossovo lahingu mälestamine, kus türklased purustasid Suur-Serbia riigi. Samal 28. juunil pidi sõitma Bosniasse paraadi vastu võtma Austria-Ungari troonipärija, ertshertsog Franz Ferdinand. Teatavasti olid slaavlased Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimise pärast väga ärritatud. Polnud igatahes tark ega taktiline Franz Ferdinandist just rahvuslikuks pidupäevaks slaavlaste juurde minna. Troonipärija sõidust teatati ette ja serbia patrioodid otsustasidki Bosnia pealinnas Sarajevos surmata Franz Ferdinandi. Saatuslikul päeval ootasid teiste hulgas 7 vandeseltslast Sarajevo tänavail troonipärija saabumist. Austria valitsust ja Bosnia kuberneri hoiatati. Troonipärija ise tähendanud paar päeva enne sõitu Franz Joseph'ile: „Asi lõhnab organiseeritud mõrva järgi". Kuid keiser arvanud, et sõita tuleb; ei võetud ka mingisuguseid ettevaatusabinõusid tarvitusele. Sarajevos visati algul pomm troonipärija autole, kuid see haavas vaid lähedalolijaid ja üht saatkonda kuuluvat ohvitseri. Vähe aega hiljem tappis serbia koolipoiss Princip ühel tänavnurgal revolvrist ertshertsogi ja tema abikaasa, kes pärast esimest tulistamist hüppas

autos püsti, et kaitsta oma meest. Nii Franz Ferdinand kui ka ta abikaasa surid kohe.

Franz Ferdinandi ei armastatud Austria-Ungari valitsevais ringkonnis tema kinnise ja kergesti vihale ärrituva iseloomu pärast. Franz Joseph ei suutnud talle andestada, et ta vastu tema tahtmist abiellus krahvinna Chotek'iga, kes polnud paras paar Habsburgide suguvõsast troonipärijale. Ungarlased nägid Franz Ferdinandis slaavlaste sõpra. Nende meeleoludega on seletatav see leigus, mida Austria-Ungari valitsused üles

Franz Ferdinandi saabumine ühes abikaasaga Bosnia manöövritele.

näitasid nii traagiliselt hukkunud troonipärija ja ta abikaasa matustel. Viimased uurimused kahtlustavad isegi tolle aja Austria-Ungari valitsevaid ringkondi kaasasobituses Sarajevo atentaadile.

Nüüd edasi arenevad sündmused peadpööritava kiirusega. Austria-Ungari leiab mõrva taga seisvat Serbia ja ruttab kasutama juhust, et lõplikult maksma panna oma võimu Balkanil. Seks esitab ta Serbiale ultimaatumi, mille kohta tolle aja diplomaadid tähendasid, et veel pole nähtud sellise sisuga dokumenti saadetavat ühelt riigilt teisele iseseisvale riigile. Ainult Saksa riigimehed kinnitasid, et Austria-Ungari nõudmised olla mõõdukad.

Austria-Ungari ultimaatum.

Kuninglik Serbia valitsus kohustub:

1. keelama igasugused väljendused, mis võiksid vaenu õhutada Austria-Ungari keisririigi suhtes ja mis on sihitud keisririigi piiripoliitika vastu . . .

2. otsekohe lõpetama »Narodna Odhrana« ühingu tegevuse, konfiskeerima kõik selle ühingu propagandavahendid ja samuti talitama Serbias kõigi teiste ühingute ja asutistega, mis teevad Austria-Ungari vaenulist kihutustööd . . .

3. ajaviitmata Serbia koolide õppetegevusest, niihästi õppekavadest kui ka -vahendeist kõrvaldama kõik, mis võiks soodustada vaenu õhutamist Austria-Ungari vastu . . .

4. sõja- ja riigiteenistusest kõrvaldama kõik ohvitserid ja ametnikud, kes on teinud Austria-Ungari vaenulist kihutustööd . . .

5. lubama, et Serbias keisri- ja kuningriigi vaenuliste asutiste ja isikute kahjutukstegemisest osa võtavad Austria-Ungari võimu esindajad . . .

6. kohtulikku uurimist algama kõigi 28. juuli vandeseltsi osaliste suhtes Serbia territooriumil. Sellest uurimisest võtavad osa keisri ja kuningriikliku võimu esindajad . . .

7. kiireimas korras vangistama major Voija Tankosiči ja teatud Milan Ciganovići, Serbia riigiametniku, kes eeluurimise andmetel on osutunud vandenõu osalisteks.

8. mõjuvalt takistama Serbia ametiasutiste osavõttu relvadeveost üle piiri. Teenistusest viibimata kõrvaldama Schahatzi ja Ložnica piiripunktide ametnikud, kelle kaasabil toimus Sarajevo roim, ja neid veel valjult karistama.

9. keiserlikule ja kuninglikule valitsusele seletust andma kõrgemate Serbia ametnikkude väljenduste kohta Serbias ja välismail, missugused väljendused sisaldasid vaenuavaldusi Austria-Ungari suhtes.

10. kuninglikule ja keiserlikule valitsusele otsekohe teatama kõigi eelmistes punktides kokkuvõetud sammude viibimatust teostamisest.

Kuninglik ja keiserlik valitsus ootab vastust laupäevani, 25. skp. kella 6 p. l.

Bosnia sündmuste mõjul tegid Inglismaa ja Prantsusmaa kõik, et sõda ära hoida, ka Nikolai II palus telegrammiga Wilhelm II vana sõpruse nimel mõjutada oma liitlast Austria-Ungarit keelduma sõjast. Lord Grey tähendanud kohe Saksa saadikule Londonis, et kui Austria-Ungari ja Serbia oma konflikti rahulikult ei lahenda, et siis asjasse võivad segatud saada teised riigid ja võib puhkeda sõda, millist siiani maailm pole näinud.

Serbia valitsus, kellelt ultimaatumile vastust nõuti 48 tunni jooksul, seletas oma vastuses, et Serbia valitsus pole süüdi atentaadis, et ta on valmis isikuid vastutusele võtma, kes on süüdi kuriteos, et ta on nõus tagandama ametnikke, kelle peale langeb kahtlus keisririigi-vastases agitatsioonis, kuid ta ei saa lubada, et keisririigi ametnikud sõidavad Serbiasse sündmust

uurima. Lõpuks tähendati, et kui Austria-Ungari valitsus vastusega ei rahuldu, siis nemad, serblased, paluvad asja lahendada anda kas suurriikidele või Haagi vahekohtule. Vastus anti üle Austria-Ungari saadikule Belgradis. Poole tunni pärast lahkus keisririigi saatkond Serbia pealinnast. Nii katkes diplomaatlik läbikäimine (25. juulil) esialgu kahe riigi vahele; algas sõjale valmistumine Serbias ja Austria-Ungaris. Veel tegi Grey katset Austria-Ungarit tagasi hoida, kuid kõik oli asjata, Habsburgide keisririigis taheti sõda. 28. juulil kuulutas Austria-Ungari telegraafi teel sõja Serbiale.

Maailmasõja puhkemine. Serbia palus Venelt abi. Venemaa ei võinud keelduda abist, sest Serbia hävitamine (see oli Franz Joseph'i kava) oleks valusalt puudutanud Venemaa huve Balkanil. Sellepärast kuulutas Venemaa osalise mobilisatsiooni välja juba 25. juulil. Kui teatavaks sai sõjakuulutus Serbiale Austria-Ungari poolt, anti Venemaal 31. juulil käsk üldiseks mobilisatsiooniks.

Austria-Ungari ja Saksamaa olid arvamusel, et Venemaast tema sisemiste olude tõttu pole sõdijat. Wilhelm II suhtus sellepärast väga üleolevalt Venemaasse ja nõudis mobilisatsiooni seismapanekut ning vastust 12. tunni jooksul. Samal ajal aga mobiliseerus Saksamaa ise. Kui Venemaa vastus viibis, tegi Saksa valitsus Pariisis ettepaneku jääda prantslastel neutraalseks ja kinnitada seda Toul'i ja Verduni kindluse sakslastele üleandmisega kuni sõja lõpuni. „Ah siis sellise tasu eest peame üles ütlema liidu Venemaaga!" tähendanud sel puhul põlastusega president Poincaré. Ka Inglismaa neutraalseks jäämist palus Wilhelm II oma saadiku kaudu Londonis. Nähtavasti tundis „maailma käskija" veel üsna õigel ajal oma jõuetust, kuid järeldused jättis ta siiski tegemata. Patukahetsust tundis ka algul nii upsakas Austria-Ungari; viimase ja Venemaa vahel olid käimas üsna leplikud läbirääkimised paaril juulikuu viimasel päeval, aga sakslaste kiire tempo purustas kõik rahulootused.

Saksamaa kuulutas 1. augustil Venemaale sõja. 2. aug. nõudsid sakslased Belgialt oma vägede läbilaskmist. Belgia erapooletus oli garanteeritud rahvusvahelise lepinguga, millele Saksamaa ise oli alla kirjutanud. Inglismaa teatas otsekohe Saksa valitsusele, et kui ta rikub Belgia erapooletust, siis kuulutab Inglismaa Saksamaale sõja. 3. aug. kuulutab Saksamaa sõja Prantsusmaale ja tungib 4. aug. sõjaväega Belgiasse. Nende sündmuste mõjul kuulutab Inglismaa 4. aug. välja mobilisatsiooni ja sõja Saksamaale ning liitub lõplikult Prantsusmaa ja Venemaaga (Entente).

Sellise kiirusega hargnesid sündmused. Euroopa poliitikud

olid jõudnud otsusele lahendada aastakümnete jooksul tekkinud keerdsõlmi jõu abil. 31. juulil tapeti Pariisis oma aja suurim patsifist Jean Jaurès, prantsuse sotsialistide juht. Eriti suur kiir oli taga Saksa kindralstaabil, sest seal usuti tingimata võidusse ja sakslased tahtsid oma vastaseid enne lüüa, kui nad end saavad koguda.

Sõja kestes liitub sõdivate poolte rühmitistega, keskriikide ja Ententega rida teisi riike. Nii kuulutab Inglismaaga lepinguga seotud Jaapan Saksamaale sõja. Jaapanile järgnes Hiina. Aga Saksamaa ja Austria-Ungariga lepinguga seotud Itaalia jäi algul erapooletuks. Meil oli juhus tähendada, et Itaalia vahekord oma liitlastega viimasel ajal jahenes, et Itaalia hoidus rohkem Prantsusmaa poole. Kui Serbia-Austria sõda algas, koputasid küll keskriigid Itaalia südametunnistusele, meelde tuletades kolmikliitu, kuid see liit ei saanud kohustada Itaaliat 1914. a. sündmuste puhul välja astuma keskriikide liitlasena, sest mitte Austria-Ungarile ja Saksamaale ei tungitud kallale, vaid nad ise algasid sõda.

Keskriikidega ühinesid esimesel sõja aastal Türgimaa ja Bulgaaria. Teisel sõja aastal lahkus Itaalia ametlikult liidust keskriikidega ja ühines Ententega, kuulutades sõja keskriikidele, lootes sõjast osavõtu tasuks saada Austrialt itaallastest rahvastatud maakohad. Hiljem ühinesid Ententega ehk liitlastega veel Rumeenia, Portugal, Montenegro, mitmed Kesk- ja Lõuna-Ameerika riigid ning 1917. a. Põhja-Ameerika Ühendriigid. Nii muutus Sarajevo sündmuse järele puhkenud sõda selle sõna täies mõttes maailma sõjaks.

Järgnevad kirjutised näitavad, kuidas Maailmasõja puhkemist valgustatakse keskriikide ringkonnis ja mis sellest arvatakse Entente pool. Saksa kindralstaabi ülem Moltke noorem kirjutab oma raamatus:

1914. a. sõda Euroopas ei tulnud ootamatult neile, kes vaatlesid ilma diplomaatliku eelarvamuseta maailma. Juba aastaid seisis äikesepilv poliitilises taevas, seisukorra pinevus ootas lahendust ega võinud olla kahtlust, et kahe suurriigi vaheline konflikt vallandab sõja kogu Euroopas. See pidi olema lepingute tulemus, mis sidusid riike sõja juhtumiks. Oli kindel, et Saksamaa osa võtab sõjast, mis ähvardab Austria-Ungari keisririigi olemasolu; sama kindel oli ka Prantsusmaa liitumine Venemaaga sõja korral.

... Inglise diplomaatia oli osanud end vaba hoida siduvatest lepingutest ja endale poliitikas kindlustada vabad käed. Küll oli olnud läbirääkimisi Inglismaa, Prantsusmaa ja Belgia vahel koostöö asjus oletatava tarbe korral, siiski võis Inglismaa õigusega väita, et ta pole sõlminud siduvaid riiklikke lepinguid. Kuigi seega tema seisukoht sõja puhkemise korraks jäi kahtlaseks, võis siiski tõenäolikuna oletada, et teda tuleb otsida Saksamaa vastaste hulgast, kui puhkeb sõda Saksamaa ja Prantsusmaa vahel. Juhus kõrvaldada ebameeldiv võistleja maailmaturult, kaasa minna seal, kus lootust oli üheskoos Vene- ja Prantsusmaaga

Saksamaad ülemvõimuga lämmatada, lootus hävitada kardetud Saksa laevastik ja seega endale kindlustada maailmamerede valitsemine, maailma valitsemine üldse — kõik need tegurid osutusid tõenäolikkusele, et Inglismaa võime leida oma vaenlaste hulgast.

Inglismaa on ikka osanud omakasupüüetele ümber riputada kõlbluse mantlikese. Ka nüüd pidi Belgia erapooletuse rikkumine Saksamaa poolt olema ettekäändeks viimasele sõja kuulutamiseks. Jäägu arutlemata, kas Inglismaa ka siis otsekohe aktiivselt meie vastu oleks välja tulnud, kui poleks olnud erapooletuse rikkumist. Igal juhtumil oleks ta löönud sekka niipea kui oleks tekkinud Prantsusmaa võitmise hädaoht . . .

. . . Euroopa sõja puhkemine venis aastaid inimeste arguse pärast. Argus oli see, mis kõiki valitsusi sundis korduvalt tõotama, et kõik püüded on sihitud rahu säilitamisele . . . Sõda, mida me praegu peame, oli paratamatus, mille põhjustas maailma arengu käik. Selle arengu seadustele alluvad rahvad kui ka üksikud isikud. Kui ei oleks niisugust arengut, mida me tavalisesti nimetame maailma ajalooks, kui seda ei juhitaks maailma arengukava kohaselt kõrgemate seaduste järele, oleks arenguteooria, mida tunnustatakse kõigi elusolevuste suhtes maakeral, maailma kõrgeima olevuse inimese ja ta rahvusena kokkukuuluvuse suhtes mittetarvitatav . . . Et aga selline areng on olemas, seda õpetab minu arvates ajalugu ise. Tema näitab, kuidas kultuuriajajärgud üksteisele järgnevad, kuidas igal rahval on täita oma kindlad ülesanded ajaloolises arengus ja kuidas see areng toimub ülenevas joones.

Nii on ka Saksamaal täita oma kultuuriülesanne. Niisuguste ülesannte täitmine aga ei saa sündida ilma hõõrumisteta, kuna on vaja võita vastupanud. Neid saab võita ainult sõja abil. Kui oletada, et Saksamaa selles sõjas hävitatakse, sellega siis oleks välja lülitatud saksa vaimuelu, mis on tarviline inimkonna vaimseks arenguks, ja ka saksa kultuur. Inimkond paisataks seega oma üldarengus tagasi halvaendelisel viisil.

Romaani rahvad on juba ületanud oma arengu kõrguspunkti, nad ei saa enam tuua uusi, viljastavaid varasid üldarengusse. — Slaavi rahvad, esijoones Venemaa, on veel liiga mahajäänud oma kultuuris, et inimkonna juhtimise oma kätte võtta. Nuudivalitsuse all langes Euroopa tagasi barbaarsusse. — Inglismaa taotleb vaid materiaalseid eesmärke.

Inimkonna vaimne areng on võimalik vaid Saksamaa abil. Sellepärast ei jää Saksamaa selles sõjas alla, see on ainuke rahvas, kes tänapäev suudab kanda inimkonna juhtimist kõrgemate eesmärkide poole.

On vägev aeg, milles me elame. See sõda toob ajaloo uue arengujärgu ja tema tulemus märgib kogu maailmale tee, mida mööda tema edasi areneb lähemate sajandite kestes.

Saksamaa ei ole seda sõda välja kutsunud, ei ole teda alustanud vallutamishimust või agressiivsusest oma naabrite suhtes.

Sõda on temale peale sunnitud ta vastaste poolt ja meie võitleme oma rahvusliku olemasolu eest. Seega võitleme meie ideaalsete varade eest, kuna meie vastased avalikult tunnustavad, et nende eesmärgiks on Saksamaa hävitamine . . .

. . . Nagu juba mainitud, on sõda kahel rindel juba aastaid kindralstaabis. Juba minu eelkäija, krahv Schlieffeni ajal töötati välja Belgiast läbimarsi kava.

Seda operatsiooni põhjendame väitega, et ilma Belgia erapooletuse rikkumiseta meil võimatu on Prantsuse väge lahtisel väljal otsustavale võitlusele sundida . . .
(Moltke — «Erinnerungen, Briefe, Dokumente».)

Asquith, Inglise peaminister Maailmasõja algul, toob järgmise jutuajamise lord Grey' ja Ameerika saadiku vahel:

„Belgia erapooletus on lepinguga tagatud. Saksamaa on ise allakirjutaja sel lepingul: niisugustel kokkulepetel tugeneb tsivilisatsioon. Kui me sellest loobume või lubame selle rikkumist, — mis saab tsivilisatsioonist? Korraldatud ühiskondlik elu erineb avalikust vägivallast ainult selliste pühalikkude kokkulepetega. Saksamaa on rikkunud Belgia erapooletust. See tähendab ka Belgia iseseisvuse lõppu. Ja Belgiaga pole see veel lõppenud. Tema järele tuleb Holland ja siis Taani. Nimelt täna teatas minule Rootsi saadik, et Saksamaa on teinud Rootsile ettepaneku kaasa lüüa Saksamaa poolt. Kogu plaan on selge. Suur sõjaline võim kavatseb vägivalla abil enda külge liita Belgia, Hollandi ja Skandinaavia riigid ja ikestada Prantsusmaa.

Inglismaa peaks end igaveseks põlgama, kui me sealjuures jääksime pealtvaatajaiks ja lubaksime Belgia erapooletuse lepingu rikkumist. Tema seisukoht oleks möödas, niipea kui Saksamaa omandaks ülivõimu Euroopas. Palusin teid sellepärast siia, et teile teatada täna Saksamaale ärasaadetud ultimaatumist. Teatasime Saksamaale, et Inglismaa kuulutab temale sõja kui ta ei loobu rünnakust Belgia erapooletusele.

Sõja ärahoidmise võimalustest kirjutab Asquith:

«Sõja eelõhtul oli pinevus Vene ja Saksamaa vahel tunduvam kui Austria ja Vene vahel. «Viimaste vahel,» kirjutas meie saadik Viinist, «võiks rääkida kokkuleppe-võimalustest.» 31. õhtul teatas Austria saadik Pariisis, tema valitsus olevat ametlikult Venemaale teatanud, et tal ei ole maavallutamise soove ega kavatse ta piirata Serbia iseseisvuse õigust. Läbirääkimised Peterburi ja Viini vahel algasid, nagu sir Grey suure rahuldustundega teada sai. Ta uskus veelgi, «et võimalik on rahu hoida, kui suudetaks veidi võita aega enne kui mõni suurriik alustab sõjalist tegevust». Igal juhtumil osutas Austria püüdu vältida muljet, nagu oleks tema sulgenud ukse kompromissivõimalusele. «Õnnetuseks,» kirjutas sir M. de Bunsen, «katkesid need Peterburi-Viini vahelised läbirääkimised tüliküsimuste nihkumisega hoopis hädaohtlikumale pinnale Vene- ja Saksamaa vahel. Saksamaa tuli vahele oma kahekordse ultimaatumiga Peterburi ja Pariisi.

Vahepeal sündis viimane telegrammide vahetus keisri ja tsaari vahel. Telegrammis 31. andis tsaar ausõna, et ta väed läbirääkimiste kestvuse ajaks ei astu ühtki väljakutsuvat sammu. See teade ristles keisri poolt tulevaga, mille sisuks oli, et tsaari käes seisab võim kogu maailma ähvardava õnnetuse ärahoidmiseks sõjaliste ettevalmistuste pidurdamisega.

Samal päeval andis Saksamaa mõista, et «ähvardava sõjahädaohu» pärast tuleb asuda üldisele mobilisatsioonile, kui Venemaa mitte 12 tunni jooksul ei korralda vägede kojusaatmist. On tähelepanuväärt, et Saksa valitsus esitas oma ultimaatumi samal silmapilgul, kui Vene ja Austria olid valmis jätkama läbirääkimisi. Kuigi vastust sellele Berliini ei järgnenud, teatab saksa Valge raamatu

koostaja, et kaks tundi peale kindlaksmääratud tähtaega telegrafeeris tsaar 1. augustil keisrile, et ta tunnustab Saksa õigust mobiliseerimisele, endale aga nõuab sama tagatist, mis ta on andnud Wilhelmile, ja et mobiliseerimine ei tähenda veel sõda. Keiser keeldus vastuses sellest, hoiatas aga tsaari «vähimastki piiri puudutusest». See telegramm jõudis tsaarile kätte juba peale sõjakuulutava noodi kätteandmist Saksa saadiku poolt.

Et põhjust oli ruttamiseks, mööndab Bethmann Hollweg, kirjutades:

«Vormilise käsituse kohta ei olnud meil täit üksmeelt. Sõjaminister, kindral Falkenhayn pidas sõjakuulutamist Venele veaks, kartes kahjulikke poliitilisi tagajärgi. Kindralstaabi ülem, kindral Moltke oli aga sõjakuulutamise poolt... kuna meie kordaminek oleneb meie kiirusest. Ühinesin tema arvamusega.»

Sir M. Bunsen leiab Viini läbirääkimistele õiged sõnad: «Paar päevagi viivitust oleks tõenäolikult maailma päästnud ajaloo suurimast viletsusest!»

(Asquith — «Maailmasõja põhjusi».)

Sõjaplaanid. Teatavasti valmistusid kõik suurriigid juba aastakümneid sõja vastu. Inglise riigimees Churchill tähendas 1914. a. algul: „Mitte ainult suurriigid, ka väikeriigid ehitavad endile sõjalaevu. Maailm relvastub suurema hooga kui kunagi varem. Kõik katsed relvastamist takistada lükatakse otsekohe tagasi...“ Ühes relvastatud jõudude suurendamisega, sõjatööstuse arendamisega, üldse riigikaitse korraldamisega, valminesid suurriikide kindralstaapides ka sõjaplaanid, milles üksikasjaliselt oli ette nähtud mobilisatsioon, vägede koondamine ja hargnemine piiril, vägede edaspidine tegevus eesmärgiga saavutada kiire ja otsustav võit vastase üle. Eriti põhjalikult olid koostanud sakslased oma kava (Moltke vanem, Schlieffen ja Moltke noorem). Ette nähes võimaluse, et Saksamaal tuleb sõdida koalitsiooniga, otsustas Saksa väejuhatus oma vastaseid purustada osakaupa. Kardetavamaks vastaseks pidades prantslasi, otsustas Saksamaa oma esimese hoobi suunata Prantsusmaa vastu ja viia selle mõne kuu jooksul lõplikule kokkuvarisemisele. Vabanedes Prantsusmaast, arvasid sakslased, oleks neil kerge jagu saada selle liitlasest Venemaast, arvestades venelaste aeglast sõja ettevalmistust ja mobilisatsiooni. Sõja pidi otsustama, sakslaste arvates, tegevus läänerindel. Saksamaa kavatses valmistada Prantsusmaale uue Sedani. Seks tahtis ta Prantsuse väed suruda vastu Šveitsi ja nad seal hävitada. Seks oli omakorda tarvis tungida prantslastele selja taha, see on läbi minna Belgiast.

Austria-Ungari sõjaplaan oli kokkukõlastatud Saksamaa omaga. Austria-Ungari väed pidid hävitama Serbia ja siduma endaga Vene jõud, mis oleks kindlustanud Saksamaale julgeoleku idast.

Prantsuse sõjaplaan oli koostatud palju nõrgemalt. Prantsusmaa kavatses sisse tungida Lõuna-Saksamaale, toetudes Venemaa abile idast.

Inglismaal erilist kava polnud, olid vaid kalkulatsioonid tegevuse arendamiseks merel ja abi saatmiseks Prantsuse rindele.

Sõja kestes ühele või teisele poole liitunud riikidel erilisi sõjaplaane polnud. Võiks vaid nimetada Ühendriike, kes 1917. aastal sekka lõid ja kel kavatsus oli saata vägesid üle ookeani Euroopasse ja teha kõik, et võimalikult kiiresti lõpetada sõda.

Sõda lääne- ja idarindel. Kui Maailmasõda algas, oldi üldiselt arvamusel, et sõda kaua ei kesta. Sakslased lootsid vastaseid ruttu lüüa, ka liitlased arvasid, et nad keskriike varsti sunnivad rahu paluma, isegi vene kindral Rennenkampf suurustas, et ta on kahe nädalaga Berliinis. Kuid sõda venis üle nelja aasta.

Juba sõja alguses kandus raskuspunkt läänerindele. 2. aug. tungisid sakslased Luksemburgi, 4. aug. alustasid nad Belgia vallutamist. Belglased sõdisid meeleheitlikult, kuid pidid nädala jooksul alistuma. Tee Prantsusmaale oli sakslastele vaba. Prantslaste seisukord paistis samuti olevat väga raske, sest sakslased tulid hiiglajõuga, 7 armeega ja saavutasid võidu võidu järele. Prantslastel endil polnud juurde võtta sõjaväge, neid aitasid küll inglased, kuid seda oli vähe; neid võis päästa vaid Saksa vägede vähenemine. Seks paluti venelasi ette võtta kiire sissetung Ida-Preisimaale, mis sunniks sakslasi ära viima jõude Prantsuse rindelt.

Venelased tungivadki Ida-Preisisse kahe armeega, algul väga edukalt, kuid kui Saksa vägi läänerindelt abi saab, paneb Hindenburg venelaste pealetungi seisma, piirates ümber ja vangistades ühe Vene väe Tannenbergi juures, võites teise väe Masuuri järvede rajoonis. Venemaa tõi oma esialgse edu ning edaspidise kavakindla teotsemise ohvriks Prantsusmaa päästmisele.

Seisukord läänerindel muutus nüüd soodsaks prantslastele. Ida-Preisimaale viidud väeosade tõttu vähenesid sakslaste jõud ja nende edasitung prantslaste lõplikuks võitmiseks raugeb. Marne'i jõe piirkonnas pärast 5-päevast verist lahingut (4—9. sept.) läks prantslastel korda oma kindralite Joffre'i (loe: žofr) ja Foch'i (loe: foš) osaval juhatusel seisma panna sakslaste edasiliikumine. See oli pöörettekitava tähtsusega saavutis. Marne'i juures algasid sakslaste kaotused. Ehkki peale Marne'i lahingut Maailmasõda kestab edasi neli aastat, seisab selle lahingu tähtsus Saksamaa sõjaplaani kokkuvarisemises, tema mitmeaastase töövilja annulleerimises.

Marne'i lahinguga lõpeb läänerinde lõunapoolses osas manööversõda. Prantslased kaevuvad maasse ja seda on vastavalt sunnitud tegema ka sakslased. Põhja pool kestavad oktoobris ja novembris edasi ägedad lahingud Somme'i, Lille'i ja

Ypern'i piirkonnas. Kuid varsti asutakse ka siin kaitsekraavidesse. Rindel kerkisid traattõkked, mitmed read kaevikuid, rasked varjendid jne. Järgnes aastaid kestev positsiooni- ehk kaevikusõda kogu rindel Šveitsi piirist Põhjamereni. Kahurid ja teised tulirelvad ei suutnud hävitada hästi kindlustatud fronti. Mitmed katsed ühelt kui ka teiselt poolt läbi murda rinne, et välja jõuda manööversõjani, ebaõnnestusid. Isegi mitmenädalane kestev kahurituli ei andnud soovitud tagajärgi. Ka gaasi tarvituselevõtt algul sakslaste poolt inglaste vastu ja pärast liitlaste poolt ei täitnud temale pandud lootusi, sest leiti kaitseabinõud. Näis, nagu polekski võimalik suurem tegevus läänerindel, ja sellepärast suunasid sakslased oma pealöögid nüüd venelaste vastu.

Sõja puhkemisel olid austerlased tunginud Lõuna-Venemaale, kuid löödi venelaste poolt tagasi. Järgnes suurvürst Nikolai Nikolaevitši juhatusel pealetung austerlastele, mis viis Vene väed Karpaatideni. Venelaste kätte langesid mitmed Austria kindlused. Austria seisis kokkuvarisemise eel. Läänerindel teostus parajasti üleminek positsioonisõjale. Sakslased saatsid sealt abivägesid idafrondile, appi austerlastele tõttasid ka siinsed Hindenburgi väed. Nüüd algas äge vastukallaletung venelastele: kindralite Mackenseni ja Hindenburgi juhatusel löödi veriseid lahinguid, eriti kannatada said Vene väed, sest neil oli puudus sõjavarustisest. Venelastel tuli siis ka taganeda ja loovutada kõik endised saavutised, tuli maha jätta Galiitsia, Poola ja isegi Leedu (kevadel 1915). Siit peale muutus ka idarindel (Balti merest Rumeeniani) sõda positsioonisõjaks.

Eduka sõjakäigu tegid veel venelased kindral Brussilovi juhatusel 1916. a. Galiitsiasse. See oli parajasti siis, kui sakslased pommitasid ägedasti Prantsuse tugevaimat kindlust Verduni, et läbi murda rinde ja avada tee Prantsuse pealinna. Venelaste pealetung idas ja Prantsuse-Inglise vägede kallaletung sakslastele läänerindel, Somme'i jõe piirkonnas, otsustas tookord Verduni küsimuse ja sõja saatuse. Tekkinud olukorras ei suutnud sakslased küllaldaselt koondada oma jõude Verduni ümber, kestvate veriste heitluste järele pidid nad loobuma nii Verduni vallutamise katsest kui ka üldse Prantsusmaale sissemarssimise unistusest.

Sõja ulatus. Maikuus 1915. a. astus ka Itaalia liitlaste lepinglasena sõjategevusse. Itaalia tahtis Maailmasõda ära kasutada seks, et täide viia irredentistide südamesoovi, ühendada Itaaliaga maid, kus elasid veel itaallased. Et liitlased itaallastele ses suhtes lubadusi andsid, ühinesidki nad Ententega ja alustasid otsekohe tegevust austerlaste vastu, tungides Lõuna-Austriasse. Kuid Austria tõmbab teisilt rindeilt jõud itaallaste

vastu ja paneb nende pealetungi seisma, kuigi visa võitluse järele; hiljem on ka siin tegemist positsioonisõjaga.

Teatavasti algas Austria-Ungari kõige enne sõda Serbiaga. Serblased avaldasid meeleheitlikku vastupanu ja keisririigi vägedel ei läinudki korda saavutada algul suuremaid võite. Alles 1915. a. sügisel, kui keskriikidega ühineb Bulgaaria, satuvad serblased raskemasse seisukorda: neile tungitakse peale kahelt poolt, neid ründavad bulgaarlased oma piirilt ja kõvendatud Austria-Ungari väed Mackenseni juhatusel Doonau poolt. Kuigi serblased väga vapralt võitlevad oma kroonprintsi juhatusel, ei suuda nad vaenlasele vastu seista, nad taganevad Albaaniasse ja Korfu saarele. Türklased läks keskriikidel korda juba sõja algul oma liitu meelitada. Kuigi Türgil Austria-Ungariga Balkani suhtes olid lahkuminevad huvid, pooldas Austria-Ungari Türgi riigi säilitamist, aga Venèmaa ja tema taga seisvad liitlased tahtsid Türgimaa jagamist. Türklaste liitumisel keskriikidega oli juba see paha tulemus, et venelased Dardanellide kaudu enam vilja välja vedada ega sõjavarustist sisse vedada ei saanud, need toimingud üksi Vladivostoki kaudu olid väga tülikad, kallid ja aegavõtvad. Inglased ja prantslased katsusid küll vallutada Dardanelle, kuid ei saavutanud eesmärki. Samuti ebaõnnestus inglaste ja prantslaste katse tungida Gallipoli poolsaare kaudu Balkanile. Türklastel jälle luhtus Suessi kanali vallutamise katse. Aga inglased võitsid 1916. a. suvel Bagdadi ja kindlustasid endid Mesopotaamias.

Peale ebaõnnestumisi idarindel siirdus Nikolai Nikolaevitš Taga-Kaukaasiasse ja alustas seal sissetungi Türgi Armeeniasse; venelaste eesmärgiks oli ära võita Armeenia ja siis tungida Mesopotaamiasse, et seal ühineda inglastega ja anda selle järele türklastele otsustav hoop, kuid nii kaugele esialgu ei jõutud.

Augustikuus 1916. a. astus liitlaste lepinglasena sõtta Rumeenia; tõukeks oli kindral Brussilov'i hästiõnnestunud sõjakäik Galiitsiasse. Kuid rumeenlased midagi erilist ei saavuta, sest neile astuvad vastu Austria-Ungari ja Saksa ning Türgi ühinenud jõud. Aga idafront pikenes ja ulatus nüüd Mustast merest Balti mereni.

Samal ajal sõditi veel mitmel pool Aafrikas, sest Aafrikas asusid sõdivate poolte asumaad. Hiinlased kihutasid kohe sõda kuulutades sakslased välja Tsingtau'st, nii ulatus Maailmasõda kaugesse ittagi.

Nii laialdast sõda polnud seni maailm üle elanud. Ka nii verist ja metsikut sõda ei tundnud seni ajalugu. Sõjast osa-

võtjate vägede arv ulatus mitmekümne miljonini. Kuid suurem tähtsus kui vägede arvul oli selles sõjas sõjatehnikal. Kõige metsikumat hävitustööd tegid hiigelkahurid, kuulipildujad, käsigranaadid, leegiheitjad, lämmatavad gaasid, õhus keerlevad lennukid, maad mööda ronivad tuldpurskavad tangid.

Ei sõditud ainult mandril, Maailmasõda peeti ka merel. Vaikses ja Atlandi ookeanis valvasid üksteist sõdivate poolte sõjalaevad kohe sõja algusest peale. Põhja- ja Balti meri kattusid miinidega ja Saksa ning Inglise veealused paadid avaldasid laialdast tegevust, kallale tungides mitte ainult vaenlase sõjalaevadele ja kaubalaevadele, vaid ka erapooletute riikide kauba- ja reisijatelaevadele (näiteks hukkus Ühendriikide suur reisijatelaev „Lusitania" Saksa allveelaeva läbi). Saksa ja Inglise laevastiku vahel peeti mitu lahingut, millest suurimaks tuleb pidada Skagerraki võitlust 31. mail 1916; Saksa laevu oli lahingus 93, Inglise omi üle 100, hävitus oli kohutav mõlemal poolel. Öösel keeldusid inglased edasi sõdimast ja lahkusid oma sadamatesse. Üldiselt aga kaldus merel võit liitriikide poole. Algul püüdsid sakslased blokeerida Inglismaad, et takistada toiduainete juurdevedu, sellesamaga vastavad inglased ja neil lähebki korda 1916. a. blokeerida Saksamaa rannad. Selle tõttu muutub keskriikide seisukord 1916. a. lõpuks õige kriitiliseks. Nad on isoleeritud muust maailmast, kuna liitlastele on vabad maailmamered ja ühendus erapooletute riikidega.

Esimene rahuettepanek ja Ühendriikide väljaastumine. Et Saksamaa pealiitlase Austria-Ungari riigis ühtlasi avalduma hakkasid separatistlikud hääled, eriti pärast Franz Jooseph'i surma (1916), igatsesid keskriigid rahu. Oodati suurima erapooletu riigi Põhja-Ameerika Ühendriikide vahelesegamist rahusobitamise eesmärgiga, kuid Wilson ei teinud seda. 12. dets. 1916. a. teevad keskriigid ise rahuettepaneku, kuid tingimustest ei räägi nad midagi. Liitriigid ei võta läkitust tõsiselt, pealegi leitakse, et Saksamaa pole veel sedavõrt löödud, et temaga võiks teha rahu. Vastuses nõuavad liitlased „heakstegemist, ülesehitamist ja garantiid". Ka Ühendriikide president Wilson paneb Saksamaale ette avaldada tingimused. Nüüd pole Saksamaal enam midagi tegemist rahu sõlmimisega, ta kuulutab piiramatu allveesõja, mis kaudselt on sihitud kogu maailma vastu, kuid esijoones Inglismaa vastu; asutakse täie energiaga Inglismaad näljutama. Saksa allveepaadid hävitavad nii sõdivate kui ka erapooletute riikide laevu, mis ühendust peavad liitlastega. See allveesõda kutsub esile pahameele-tormi kogu maailmas keskriikide vastu. Erilisi raskusi saavad tunda liitlased, sest nende ühendusepidamine välismaailmaga muutub raskeks. Kannatada saab maailmakaubandus, mis varustas liitlasi tooraine-

tega ja sõjamaterjalidega. Eriti riivatud olid Põhja-Ameerika Ühendriikide huvid, kes relvastise ja sõjatarvete müügiga liitlastele teenisid miljoneid. Just sõja-aastail oli Ühendriikide tööstus ja kaubandus oma toodangus tõusnud mitmekordseks võrreldes ennesõjaaegsega. Nüüd aga ähvardas allveesõda Ühendriikide kodanikkude head teenistust. Nii süttis Ameerikas suur pahameel keskriikide vastu ja tekkis sõjameeleolu. Aprillis 1917. a. kuulutasidki Ühendriigid keskriikidele sõja, astudes tegevusse Entente liitlastena. Ühendriikide eeskujul kuulutab keskriikidele sõja rida Kesk- ja Lõuna-Ameerika riike. Keskriigid sattusid raskemasse seisukorda kui kunagi varem, nende vastu sõdib 28 riiki. Ühendriikide kaasatulek oli liitlastele eriti soodus, sest nüüd olid liitlaste kasutada Ameerika tööstus ja määratud kapitalid ning toorainete tagavarad. Mitmeaastane kurnav positsioonisõda oli prantslasi tublisti väsitanud ja arvult vähendanud, nüüd avanes võimalus saada Ameerikast abivägesid. Näis, et Saksamaa peaks nüüd mõne aja pärast kokku varisema.

Suur Vene revolutsioon. Saksamaa ja Austria-Ungari lootsid juba Maailmasõja algul, et Venemaal puhkeb revolutsioon ja see maa langeb sõjast välja. Kuid keskriigid eksisid. Kohe sõja algul vaikisid Venemaal streigid. Sotsiaaldemokraadid, kes juhtisid peamiselt vene töölisliikumist, võtsid selle sõja suhtes kohe sõja puhkemisel aktiivse seisukoha. Saksamaad tuleb võita juba seks, et Euroopas pääseks võidule demokraatia. Pealegi ähvardas Venemaad kaotuste puhul majanduslik väljakurnamine Saksamaa poolt, võib-olla isegi viimase asumaaks muutumine. Sellepärast tulid lõpetada streigid ja kihutustöö; tuli leppida ajutiselt vana korraga. Venelasi läks isegi hulkadena vabatahtlikult sõtta. Kuid vana Vene valitsus ei osanud hinnata oma kodanikkude entusiasmi, nälga kannatama frondil pidid need, kes väljas olid Venemaa iseseisvuse eest. Palja käega seisis sageli vene sõdur vaenlase marulise kahuritule all. Kaotus kaotuse järele oli selle tulemuseks. Kui valitsusringkonda kuuluvate isikute suhtse veel hakkasid liikuma jutud, et nad on äraandjad, katkes IV-ndagi duuma kannatus; rahvaesinduse tribüünilt hakati nõudma vastutavat ministeeriumi. See sündis 1917. a. algul. Ühtlasi oli sõjaolude tõttu kitsaks muutunud ka sisemaa elu, paljusid toiduaineid saadi vaid pika sabasseismise järele. 23. veebr. (vana kal.) algas Peterburi tänavatel näljamäss, 25. veebruaril puhkes revolutsioon.

Endine võim, oodates rahva rahutusi, relvastas juba riigiduuma kokkuastumise päevaks, 14. veebruariks kõik majade, tuletõrjehoonete ja ametlikkude asutiste katused kuulipildujatega.

Kuid 14. veebruar möödus rahulikult. Rahulikult läks ka veel nädal pärast seda päeva.

Rahva ärevuse esimesed tunnused avaldusid 23. veebruaril. Päeva jooksul ilmusid Viiburi poolele, Nevski prospektile ja sellele suubuvaile tänavaile rahvahulgad. Trammivagunite korrapärane liiklemine takistus mitu korda. Siin-seal linna mööda korraldati miitinguid. Kõnelejad kutsusid võitlusele võimu vastu. Politsei jõudis veel igal pool kohale ja ajas rahvahulgad laiali.

Järgneva päeva märkisid suuremad kokkupõrked politseiga. Oli surnuid ja haavatuid.

25. veebruaril soikus linnas reeglipärane äri- ja tööelu. Ei töötanud vabrikud ega töökojad, kontorid ja ajalehtede toimetused jäid suletuks. Ka koolides katkes õppetöö. Tänavaid täitsid määramatud rahvahulgad. Sõdurid pandi kinni kasarmutesse ja noorte sõdurite õppused lõpetati.

Kokkupõrked politseiga sagenesid. Õhtul leidis maad suurem heitlus linnavalitsuse hoone ees, kusjuures rahva pool oli rohkesti kaotusi.

Hiigeljõugud, peamiselt töölised ja õppiv noorrahvas, koondusid Nevski prospektile ja liikusid Snamenski platsi poole, kus peeti kümne tuhandeteni ulatuva rahvahulga osavõtul miiting, seekord esinesid kõnedes puhtpoliitilised nõuded. Kasakad, kes rahvast takistamatult lasksid koguneda, seisid siinsamas. Kella nelja ajal ligines ratsapolitsei salk pristaviga eesotsas. Noor kasakate ohvitser andis oma sõduritele käsu rünnata politseid. Kasakad lendasid nende peale nagaikadega ja mõõkadega. Pristav langes revolvrikuulist tabatuna, politseinikud pöördusid põgenema. Kasakad ümbritseti rahvast kirjeldamatu vaimustusega, igal pool võis näha liigutavat vennastumist.

26. veebruaril, pühapäeval võttis rahvaliikumine hiiglamõõdud. Esimest korda võeti rahva vastu tarvitusele kuulipildujad.

Varasest hommikust saadik piirati linna peatänavad patrullidega, eriti Nevski prospekt ja selle ümbrus. Rahva silmade all seati üles väljatelefonid, toodi kohale kuulipildujad ja tehti igasuguseid ettevalmistusi edukamaks võitluseks rahvaga.

Kõik see aga ei kohutanud. Kümned tuhanded liikusid tänavail lippudega, miitingud puhkesid kord siin, kord seal, peeti kõnesid, tekkis veriseid kokkupõrkeid. Ohvreid rahva hulgast sel päeval võis lugeda sadadeni.

27. veebruaril levis välkkiirelt linnas teade mässajate poole loönud väeosadest. Veel enne kella 1 päeval osutusid mässuliste käes arsenal, Peeter-Pauli kindlus, vabastati vangistatud «Krestõ» eeluurimisvanglast, «Leedu lossist» ja m. Tänavaile ilmusid mässuliste vägede osad. Politsei kadus kiirelt. Tuli ette ka politseinikkude tapmisi. Politseijaoskondadest pilluti välja akte ja neid põletati suure vaimustusega. Ka rahukohtu-asutised said kannatada. Maha põles «Leedu loss», põline vihatud vangla.

Tänavail voogas inimeste meri. Nendega sulasid ühte väeosad. Selle päeva sündmused viisid riigiduuma ajutise komitee loomisele.

Vana võim alistus.

(«Современное слово».)

27. veebruaril hakkasid sõjaväed üle minema revolutsionääride poole ja mitmetuhandeline revolutsioniseerunud sõjaväegi liikus rongkäigus lugematu rahvahulga saatel Tauria palee ette, et kuulda saada, millise seisukoha on võtnud duuma. Samal 27. veebruaril oli Nikolai II avaldanud duumale käsu laiali minna. Duuma vanematekogu aga oli asunud seisukohale mitte laiali minna. Sellest teataski nüüd duuma esimees Rodsjanko Tauria palee ette kogunenud rovolutsionääridele. Rahva vaimustav poolehoid sai osaks nii duumale kui ka tema esimehele selle teadaande puhul. Kuid revolutsionäärid nõudsid ka võimu ülevõtmist. Viimaks otsustaski duuma valida täidesaatva komitee duuma liikmeist. Ka veel samal päeval valisid töölised ja sõdurid seltskonnategelaste osavõtul Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu, kuhu saatsid ühe esindaja iga sõjaväe rood ja iga tuhat töölist. Mõlema revolutsioonilise asutise ülesandeks oli korra alalhoidmine pealinnas. 28. veebruarist 3. märtsini kestavad siin-seal laskmised, vangistatakse valitsuse liikmeid, vana korra kõrgemaid ametnikke, eriti politseinikke: saabuvad teated provintsist, et ollakse solidaarsed Peterburi sündmustega. 3. märtsil saab teatavaks Nikolai II troonilt astumine oma venna Mihhail Aleksandrovitši kasuks, aga veel sama päeva õhtul levib teade, et ka Mihhail Aleksandrovitš on loobunud troonist. Vana kord oli langenud. Kellele läks üle võim Venemaal?

Revolutsiooni olid läbi viinud töölised ja pealinna revolutsiooniline garnison. Sellepärast pretendeeris võimule Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ja ei tahtnud sellest loobuda ka siis, kui seesama asutis ühes duuma täidesaatva komiteega oli moodustanud ajutise valitsuse ülesandega: valitseda riiki kuni asutava kogu kokkuastumiseni.

Ajutiselt valitsuselt.

Vene riigi kodanikud!

On sündinud suurt. Vene rahva vägeva tahtepinge abil on kukutatud vana kord. On sündinud uus vaba Venemaa. Vägev pööre lõpetab aastaid kestnud võitluse. 1905. a. 17. oktoobri aktiga lubati ärganud rahva jõudude survel Venemaale konstitutsioonilised vabadused. Kuid lubadusi ei täidetud. Rahva tahte kuulutaja esimene Vene duuma saadeti laiali. Sama saatus sai osaks teisele duumale ja rahva tahte täitmiseks võimetu valitsus otsustas 1907. a. 3. juuni aktiga rahvalt võtta lubatud võimalused oma esinduse loomiseks. Pikkade aastate jooksul rööviti rahvalt tükk tüki järele kõik ta kättevõidetud õigused. Maal pääses valitsema vägivalla-keeris. Kõik katsed valitsuse mõjutamiseks jäid asjatuks ja suur Maailmasõda, millesse meie kodumaa tõmmati vaenlase poolt, leidis ta võimu kõlbla laostumise seisukorrast, eemale jäänuna rahvast, ükskõiksena oma maa saatuse ja teda ähvardava häbistuse suhtes. Ränga sisemise laostumise all

kannatava sõjaväe sangarlikud jõupingutused ega ähvardava rahvusliku hädaohu ees ühinenud rahvaesinduse üleskutsed ei suutnud endist keisrit ja tema valitsust juhtida ühendust otsima rahvaga. Ja kui Venemaa oma valitsejate hukatusliku ja seadusevastase tegevusega oli viidud suurima viletsuseni, oli rahvas sunnitud valitsemise võtma oma kätte. Rahva üksmeelne, silmapilgu tähtsust hindav revolutsiooniline tahtepuhang ja riigiduuma otsustavus lõid Ajutise Valitsuse, kes oma pühaks ja vastutusrikkaks kohuseks loeb rahva tahte teostamise ja riigi juhtimise kodaniku vaba riigi-loomisest osavõtu alusel.

Valitsus usub, et ülev patriotismi vaim, mis väljendus rahva võitluses vana isevalitsusliku võimu vastu, tiivustab meie kangelaslikke sõdureid ka võitlusväljal. Valitsus omakorda püüab kõik teha meie sõjaväe varustamiseks vajalisega selleks, et sõda viidaks võiduka lõpuni.

Valitsus peab pühalikult kõiki meid teiste riikidega siduvaid leppeid ja tahab vankumatult täita kohustusi liitlaste suhtes.

Astudes samme maa kaitseks välise vaenlase vastu, peab valitsus oma esimeseks kohuseks tee avamise rahva tahte väljendusele asutava kogu kokkuastumisega kõige lühema aja jooksul üldise, otsekohese, ühtlase ja salajase hääletamise alusel, kindlustada osavõtt valimistest ka kuulsusrikastele riigikaitsjatele, kes verd valavad võitlusväljal. Asutav kogu annab välja põhiseaduse, mis maale kindlustab vankumatu õiguse ja vabaduse alused.

Tundes kogu maal rõhuva õigusetu seisukorra survet, mis halvab rahva vaba, loovat tahtepuhangut raskeimal vapustuste ajal, loeb Ajutine Valitsus oma kohuseks otsekohe, veel enne asutava kogu kokkuastumist kuulutada seadused, mis kindlustavad kodanliku vabaduse ja ühetaolisuse, et võimalust anda kõigile kodanikele oma vaimseid jõude rakendada kodumaa heaks. Valitsus tahab ka kindlustada ühtlasel valimisseaduse alusel osavõtu kohalikkude omavalitsuste tööst.

Vabanemise silmapilgul mälestab kogu maa harduse ja tunnustustundega neid, kes võitluses oma poliitiliste ja usuliste veendumuste eest on langenud vana, tigeda võimu ohvriks ja Ajutine Valitsus peab oma rõõmsaks kohuseks auga tagasi tuua kõik väljasaadetud ja vangistatud, kes kannatavad rahva eest.

Täites neid ülesandeid loodab Ajutine Valitsus, et ta sellega teenib rahva tahet ja et kogu rahvas teda toetab ausas püüdes Venemaa õnne kindlustada. Ainult üksmeelse kogu rahva tahtepingutuse abil suudab ta võidule viia uue korra.

6. märtsil 1917.

Vaevalt oli ajutine valitsus astunud ametisse, vaevalt olid revolutsiooniohvrid suure pidulikkusega sängitatud maamulda Marsi väljal, kui ajakirjanduses algas äge sulesõda. Kodanlikud ajalehed kirjutasid „kaksikvõimust", mis viivat riigi anarhiani, sotsialistlikud lehed jälle nõudsid Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu diktatuuri maksmapanekut. Kuid ka ajutise valitsuse ja Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu vahel tekkis arusaamatusi, peamiselt sõja küsimuses. Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu tahtis, et ajutine valitsus algaks rahupropagandat ja nõuaks rahu „annektsioonideta ja kontributsiooni-

deta", see on ilma maade-võtmiseta ja sõjakulu tasumata. Ajutine valitsus jälle, eesotsas Miljukov ja Gutškov, deklareerisid sõda kuni „võidurikka lõpuni", saates sellesisulise märgukirja liitriikidele. Aga vene rahvas oli tüdinud sõjast, ajutise valitsuse sõjatujuline märgukiri tekitas suurt rahulolematust. Viimaks tuligi Miljukovil ja Gutškovil lahkuda valitsusest. Moodustati uus ajutine valitsus, sotsialist-revolutsionääri Kerenskiga eesotsas; see oli kokkuleppe-valitsus, nii sotsialistid kui kodanlikud erakonnad olid selles esindatud. Kuid korda ei suutnud maksma panna ka see valitsus. Ta oli nõrk ja saamatu. Riigi sisemised rahutused mõjusid rindesse. See hakkas lagunema ja muutuma võitlusvõimetuks. Ajutine valitsus katsub küll lagunemist tõkestada, avaldab üleskutseid, kuid üldiselt annab see vähe tulemusi. Venelased valmistuvad isegi suurejoonelisele pealetungile Austria ja Saksamaa vastu, kuid tagajärgedeta. See pealetung, 1917. a. suvel, jäi ühtlasi viimseks katseks venelaste poolt, sest edaspidised sündmused ruineerivad Venemaa.

Enamline riigipööre. Juba revolutsiooni algusest peale tegid enamlased energilist kihutustööd kodanliku korra kukutamiseks. Nad tahtsid haarata võimu ajutiselt valitsuselt ja kogu võimu koondada Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu kätte. Kõige enne võtsid nad ette puhastustöö nõukogudes endis, tõrjuti neist välja kõik mitte-enamlased. Kui see oli sündinud, siis algas nõukogudes järjekindel kihutustöö enamlise riigipöörde heaks. Enamlaste kava — sõda kohe lõpetada, maa natsionaliseerida, ettevõtted ja pangad riigistada, meeldis lihtrahvale ja sõjast tüdinud sõjaväele. Sõjaväes maksmapandud omavalitsuse tõttu kadus sealt distsipliin, kõrgemate sõjaväelaste austamine ja nendele alistumine. Korralagedust sõjaväes suurendas enamline kihutustöö. Ajutine valitsus, eesotsas nõrga iseloomuga Kerenski, ei suutnud tõkestada enamlist liikumist rindel ega sisemaal. Ajutine valitsus pani kõik lootused asutavale kogule, mille kokkuastumist ta ette valmistas ja mille valimised pidid teostuma novembrikuus. Kuid juba oktoobris kukutasid enamlased, eesotsas Lenin ja Trotski, ajutise valitsuse ja muutsid Venemaa Vene Sotsialistlikuks Föderatiivseks Nõukogude Vabariigiks. (R. S. F. S. R.). Igal pool maal ja linnades tekkisid tööliste ja talupoegade nõukogud, kes hakkasid juhtima kohalikku elu. Igal pool natsionaliseeriti maad ja jagati maa nende vahel, kes harivad teda ise. Edasi riigistati kõik ettevõtted ja pangad. Ühtlasi algas aga enamlusevastaste olluste tagakiusamine. Enamlise võimu maksmapanek Venemaal 1917. a. sügisel tõi pöörde Maailmasõja käiku.

Enamlased võtsid ette kohe lõpetada sõja. Nende maailmavaate järgi on sõda kasulik vaid kapitalistidele, töölistele aga „hävitaja ja kurnaja". Sõdurid, kellele oli lubatud lõpetada sõda ja anda maad, ei oodanudki ära sõja ametlikku lõppu; nad hakkasid väeliinilt põgenema igaüks oma kodunurka. Nii lagunes Vene sõjavägi ja polnudki enam võimalik jätkata sõda. Venemaa lahkus oma liitlaste hulgast ja tegi Saksamaaga eraldi rahu Brest-Litovskis 1918. a. Venelased läksid rahu tegema oma põhimõtte järgi: — rahu maadeta ja sõjakuludeta. Aga Saksamaa ei tunnustanud seda põhimõtet, ta ei lahkunud tema vägede poolt okupeeritud maadest. Ajutise valitsuse ajal olid sakslased vallutanud veel Riia ja okupeerinud saared Riia lahe piirkonnas, nii olid meie Saare- ja Muhumaa juba 1917. a. sügisel sakslaste käes. Nüüd, kus venelased nõuavad Brest-Litovskis rahu annektsioonideta, võtavad sakslased ette uue surveavalduse, nad okupeerivad Ukraina, meie kodumaa ja Soome. Vene enamlased protesteerivad küll, kuid kirjutavad Saksa tingimustele alla.

Maailmasõja lõpp. Aasta 1917 oli toonud sõdivate poolte vahekordadesse suuri muutusi. Mõllas allveesõda, Saksa allveepaadid uputasid $5^1/_2$ miljonit tonni igasuguseid kaupu, kuid Inglismaad ära näljutada ei läinud neil korda. Sakslased pidid otsusele jõudma, et ka see operatsioon neil ebaõnnestus. Ühendriikide sõttatulek oli suureks abiks liitlastele, kellele eriti kasuks olid Ameerikast saadud tehniline sõjavarustis ja toiduained. Kuna liitlased niiviisi juurde saavad abiväge ja kinnitust varustises, muutub samal ajal keskriikide seisukord halvemaks. Austria-Ungari uus keiser Karl ei oska midagi ette võtta separatistlikkude püüete summutamiseks, ka tüdimus sõjast ja toiduainete kitsikus annavad end tunda. Juba aprillis 1917 teeb sellepärast Austria-Ungari välisminister krahv Czernin ettepaneku: anda Elsass-Lotring prantslastele ja sõlmida rahu, kuid Saksamaa pole päri. Juulis võtab ka Saksa riigipäev vastu rahuresolutsiooni, aga Saksa valitsus on edasi sõjakas. Kantsleri kohalt lahkub pehme ja ilmetu Bethmann-Hollweg, kes sel kohal oli püsinud Bülowi lahkumisest saadik, kuid kes nüüd enam ei tahtnud Wilhelm II poliitikat kaasa teha, andes aset Michaelisele. Saksamaa ei kannata 1917. a. üksnes toiduainete puuduse ja sõjatüdimuse all, ses riigis on alanud ka tõsised poliitilised käärimised. Mõõdukamad erakonnad nõuavad reforme, pahempoolsed — valitseva dünastia lahkumist ja vabariiki. Kuid venelaste eemalejäämine sõjast toob ajutist meeleolutõusu ja rahunemist Saksamaale. Idarindelt vabanevad sõjaväed ja okupeeritud maadest on võimalus saada hädavajalikke toidu- ja tooraineid. Saksa valitsus ja kindral-

staap ruttavad ära kasutama neid asjaolusid ja otsustavad teha viimse katse vaenlase võitmiseks läänerindel. 21. märtsil 1918 algavad nad oma suurt pealetungi 1-miljonilise sõjaväega, ja algul tagajärgedega, kuigi kaotused selle juures olid väga suured. Tungitakse jälle Marne'ini ja isegi Pariisi kindlusi pommitatakse hiigelsuurtükkidest. Kuid ka liitlased on tugevad, nende ridades võitlevad ennastsalgavalt prantslased, inglased, belglased, ühendriiklased, inglise asumaalased; loendamatu arv hiigelkahureid, tanke, lennukeid töötab ööd ja päevad. Reimsi all murdub sakslaste jõud lõplikult. 8. augustist, millist päeva nimetab kindral Ludendorff „Saksa sõjaväe mustaks päevaks", algab Saksa vägede taganemine. See Saksa viimne hiiglapingutus otsustava võidu saamiseks maksis ainult sakslastele 1/2 miljonit sõdurit. Kaotused olid kolossaalsed ka liitlastel, kuid sakslastel polnud kuskilt juurde saada vägesid, liitlastele tuli aga Ameerikast uusi jõude.

Samal ajal katsuvad liitlased Saksamaad isoleerida oma lepinglastest. Koondatud Inglise, Prantsuse, Serbia ja Kreeka väed ruttavad hävitama Bulgaariat, kelle väljalangemine oleks eraldanud ka Türgimaa keskriikidest ja seadnud Austria-Ungari otsese hoobi alla. Bulgaaria varisebki mõne nädala jooksul kokku ja on sunnitud paluma vaherahu (septembris 1918). Türklastele tungisid ägedalt kallale inglased Palestiinas ja Mesopotaamias; nad olid sunnitud igal pool taganema; liitlased vallutasid isegi Dardanellid. Türklastel ei jäänud muud üle kui paluda sõjariistade-rahu. Mudros'es sõlmitud lepingu põhjal pidid türklased desarmeerima oma sõjaväe, välja andma sõjalaevad, vabastama liitlaste sõjavangid ja leppima seega, et liitlased okupeerisid Türgimaa tähtsamad kohad.

Likvideerinud Bulgaaria, asuvad liitlaste Balkani väed kallaletungile Austria-Ungarile. Sedasama teevad itaallased, tungides Triesti, Dalmaatsiasse, Tirooli. Ühtlasi on Habsburgide keisririigis juba alanud lõplik kokkuvarisemine: üksikud rahvused on end kuulutanud rippumatuks. Aastasadu kestnud monarhial polnud enam sõjaväge ega vähematki autoriteeti. 1918. a. lõpul pole Habsburgide riiki enam.

Saksamaa seisis nüüd raske ja otsustava silmapilgu ees. Ta oli jäänud üksi liitlaste vastu. Kuigi ta suutis veel jätkata kaitsesõda, olid tema väljavaated tulevikku väga tumedad. Vahepeal oli Poola end kuulutanud iseseisvaks ja Poola leegionid marssal Pilsudski juhatusel minema ajanud Saksa okupatsiooniväed Poolast. Läänerindelt saabusid Berliini teated vaid kaotustest ja taganemistest. Kogu aasta oli olnud toiduainetest äärmine puudus hoolimata tarvitusele võetud abinõudest. Olukord oli nüüd ka Saksamaal soodus revolutsiooniks. Novembri

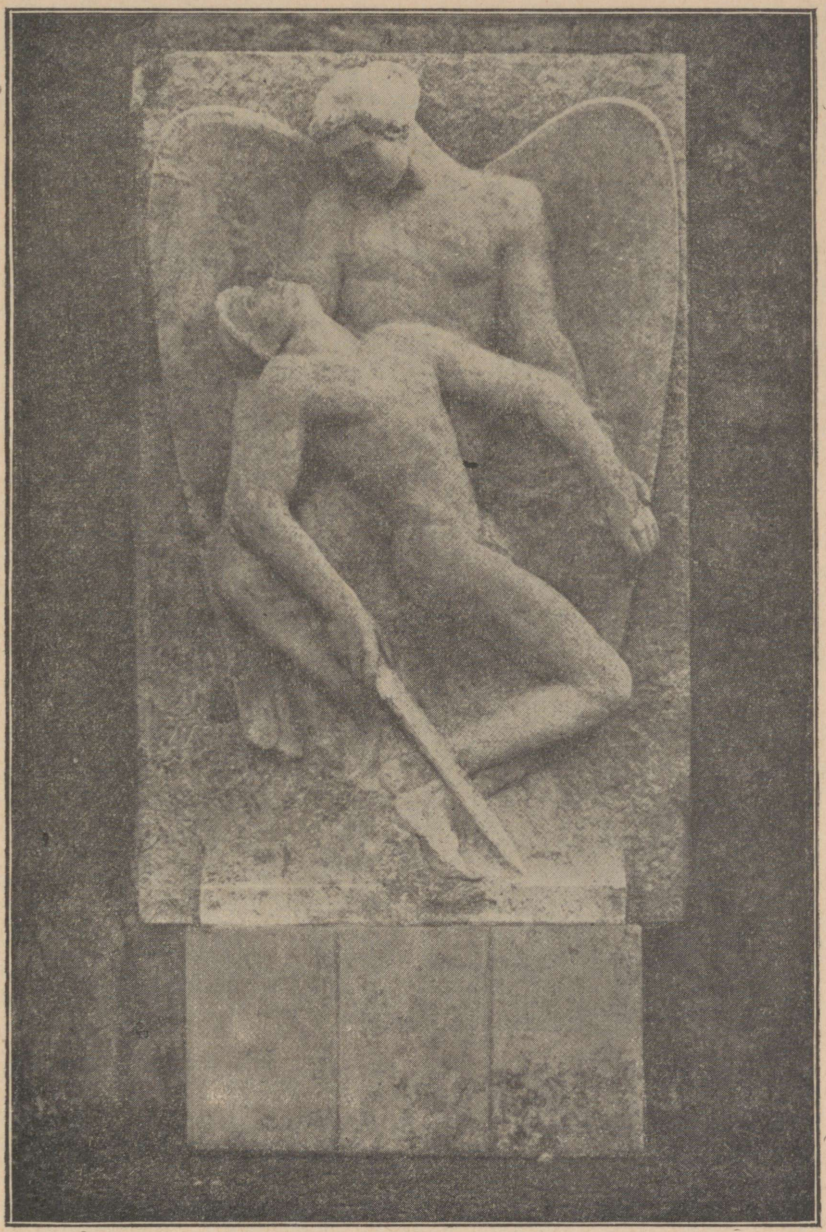

Maailmasõjas langenute mälestussammas Istanbulis.

algul tekkisid esimesed revolutsiooni-puhangud mereväes, selle järele teistes väeosades; 8. nov. kuulutati vabariik välja Baieris. 9. nov. esitasid sotsiaaldemokraadid ultimatiivse nõudmise, et Hohenzollernid lahkugu Saksamaa ja Preisi troonilt. Keskpäevaks saabubki Wilhelm II-se, kes viibis Spa's, troonilt lahkumise teadaanne. Sotsiaaldemokraatide rühma juht Scheidemann kuulutas riigipäeva hoone trepilt välja Saksamaa vabariigi. Wilhelm põgenes Hollandisse, kartes Nikolai II saatust, kes teatavasti surmati enamlaste poolt ühes perekonnaga.

Sakslased olid juba mitu korda liitlaste juures sondeerinud pinda vaherahuks, kuid niikaua kui Wilhelm II seisis troonil, ei võtnud liitlased Saksa rahuettepanekuid tõsiselt ega tahetud üldse Wilhelmi taolise valitsejaga rahu üle rääkida. Alles 9. nov. **1918** tegi võimalikuks rahuküsimuse tõsise ülesvõtmise. Täidesaatev võim läks Saksa vabariigis nüüd Rahva Usaldusmeeste Nõukogu kätte, valitud vene eeskujul moodustatud Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu poolt. Uus valitsus saadab juba 11. nov. oma rahudelegatsiooni Compiègne'i metsa sõlmima vaherahu liitlaste ülemjuhataja Foch'iga. Väga rasked olid tingimused Saksamaale: nõuti desarmeerimist, sõjavarustise ja laevade väljaandmist, kõigi okupeeritud maade ja Reini pahema kalda vabastamist, samuti neutraaltsooni vabastamist 30 km laiuses Reini paremal kaldal; sõjavangide üleandmist, kuna liitlaste blokaad pidi maksma jääma jne.; vaherahu sõlmiti vaid ühe kuu peale ja pidi tulema siis pikendusele. Sakslased polnud muidugi rahul tingimustega ja esinesid vastuettepanekuga. Liitlased tulid neile vaid osaliselt vastu. Lõplikult kirjutati rahulepingule alla Versailles'is juunikuus **1919.** a. Saksamaaga, Austriaga — Saint-Germain'is, Ungariga — Trianon'is.

Mis maksis Maailmasõda? Maailmasõda oli suurim rahvaste võitlus, mida ajalugu tunneb. 10 miljonit elujõulist meest on jätnud elu lahinguväljadel. Kaks korda suurem on haavatute arv. Nii oli Saksamaal surnuid 1 885 000 ja haavatuid 4 248 200; Austria-Ungaril — 1 450 000 surnuid ja haavatuid 2 000 000; Venemaal surnuid 2—2 500 000 ja haavatuid 4—5 000 000; Prantsusmaal — surnuid 1 425 900 ja haavatuid 2 700 000 jne.

Langenute kirstudega, kui need asetada üksteise kõrvale, ütleb ajakirjanik Voytinski, võiks katta 10 000 km pikkuse tee. Kui nad aga laadida vagunitesse, 50 kirstu igaühesse, saaksime 10 000 raudteerongi, igaühes 20 vagunit, et viia surnud nende kodukohtadesse . . .

Maailmasõda läks maksma Eesti rahas umbes 700 miljardit kuldkrooni. Kogu maailmas leiduva kulla väärtus ulatub ainult 10—11% sest hiigelsummast, mis maksis Maailmasõda.

3. Pärast sõda.

Wilsoni kava. Suur Maailmasõda oli käinud inimessoost üle kui hävitav maru. Peale sõja otseste kahjude peab arvestama ka sõjaga kaasas käinud majanduslikke kaotusi: purustatud linnad, põletatud külad, laastatud maakonnad, uputatud laevad, produktsiooni vähenemine kõikjal ja suured võlakoormad. Sõda

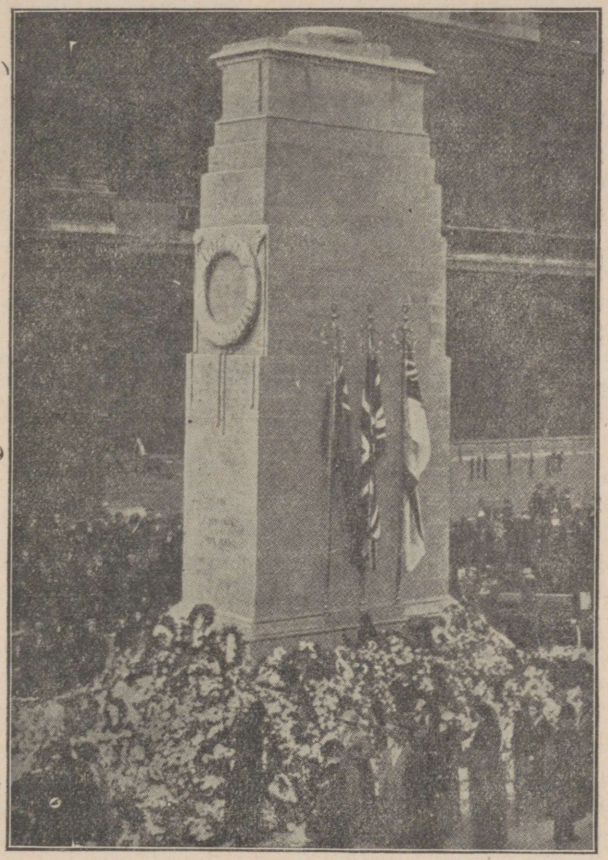

Maailmasõjas langenute mälestussammas Londonis.

oli olnud nii kohutav, et igatseti rahu, mis oleks igavene rahu. Igavese rahu ideed hakkas propageerima Ühendriikide president Wilson juba viimsel sõja aastal. Et saavutada kestvat rahvaste rahu, oli tarvis lõpetada sõda tingimustel, mis oleksid kindlustanud selle rahu. Juba 1918. a. algul avaldas Wilson oma kuulsad 14 punkti, mis sisaldasid tema soovitatud rahulepingu

tingimused. Toome sõna-sõnalt selle huvitava dokumendi, mis kuulutas ka väikerahvastele enesemääramise õiguse.

Meie soov ja meie kavatsus on järgmine: Kui on alanud rahuläbirääkimised, tulevad nad pidada täiesti avalikult ega tohi seega sisaldada või võimaldada mingeid salajasi leppeid. Maadevallutamiste ja piirilaiendamiste ajad on möödas, samuti salajasteks sobitusteks üksikute valitsuste huvides, millised võiksid segada maailma rahu. Õnneks on see nüüd selge igale riigimehele, kelle mõtlemisviis pole jäänud kinni möödunud aegadesse, ja see võimaldab igale üldist rahu ja õiglust taotlevale rahvale avalikult tunnustada eesmärke, millistele ta püüab.

Astusime sõtta sellepärast, et õigust tallati meile kõige haavavamal viisil. Meie rahvale tehti elamine võimatuks ja seni pole õigus uuesti jalule seatud, kui maailm pole kindlustatud edaspidiste õiguserikete eest.

Mis me sõjalt nõuame, pole seega omakasu. Maailm peab olema nii korraldatud, et elu on kindlustatud. Eriti tahame meie, et rahvad, kes nagu meiegi soovivad rahu, tahavad oma endi elu elada ja ise oma saatust määrata; tahavad, et neid segamatult lastaks toimida ja et neile osaks saaks õiglus ning austus teiste poolt; nad peavad olema kindlustatud vägivaldsete ja omakasu taotlevate rünnakute vastu. Kõigil maailma rahvastel on ühine huvi nende kõnede suhtes. Eriti meie näeme selgesti, et seni kui teistele rahvastele osaks ei saa õiglus, see osaks ei või saada ka meile.

Meie programm

on seega maailmarahu programm ja meie arvates ka ainuvõimalik programm on järgmine:

1. Kõik rahulepped on avalikud ja sõlmitakse avaliikult ega tohi neis lepetes sisalduda süngeid rahvusvahelisi salajasi sobimusi, vaid diplomaatia peab olema avalik.

2. Täieline meresõidu vabadus vetel väljaspool territoriaalseid piire sõja kui ka rahu ajal, erandiks mered, mis täiesti või osaliselt on suletud rahvusvahelise kokkuleppe kohaselt ja nende kokkulepete teostamiseks.

3. Võimalikult kõigi majanduslikkude tõkete kõrvaldamine ja ühtlaste kaubandussuhete loomine kõigi rahvaste vahel, kes liituvad rahulepinguga selle ülalhoiuks.

4. Küllaldased vastastikused tagatised iga riigi relvastumise vaoshoidmiseks ta sisemisele julgeolekule vastava alammäära piirides.

5. Vaba, avarameelne ja ilmtingimatult erapooletu kõigi asumaade nõuete lahendus tugineb põhimõttel, et ülemvalitsuse küsimuste otsustamisel kõigi kõne alla tulevate rahvaste huvidele antakse ühtlane kaal võrreldes riigi nõudmistega, kelle nõuded on kindlaksmääramisel.

6. Kogu Vene pinna vabastamine vägedest ja Venemaad puutuvate küsimuste lahendamine viisil, mis paremini ja vabamalt tagab teiste maailma rahvaste koostööd, et Venemaale anda võimalust takistamatult ja iseseisvalt otsustada oma sisemisi poliitilisi ja rahvuslikke küsimusi ja temale kindlustada avameelne vastuvõtt vabade rahvaste ühiskonda, kes on ise määranud oma riigikorra.

Peale selle temale kindlustada igasugune toetus, mida ta vajab ja soovib. Venemaale tema kaasrahvuste poolt lähemail kuil osakssaav kohtlemine on nende hea tahte proovikiviks, näitab, kuivõrt saadakse aru tema tarvidustest, olgu need kui erinevad teiste omadest. See kohtlemine näitab kaasriikide arusaamist ja omakasupüüdmatut sõprust.

7. Belgia tuleb — selles on üksmeelel kogu maailm — vabastada ja uuesti üles ehitada, ilma et kunagi enam tohitaks katset teha tema iseseisvust piirata. Rohkem kui ükski teine tegu aitab see jalule seada rahvaste usaldust seaduste vastu, mis nad ise endile on andnud vastastikuse läbikäimise korraldamiseks.

Wilson.

Kui seda usaldust jalule ei seataks, jääks rahvusvahelise õiguse ehitis vapustatuks igaveseks.

8. Kogu Prantsusmaa pind tuleb vabastada ja sõjast rüüstatud osad uuesti üles ehitada. Ülekohus, mis Preisi poolt 1871. a. prantsuse rahvale on sündinud Elsass-Lotringi vallutamisega, ülekohus, mis ligi viiskümmend aastat on ähvardanud maailma rahu, tuleb heaks teha, et kõigi huvides saaks kindlustada rahu.

9. Itaalia piiride korraldamine peab sündima selgelt tunduvate piirjoonte kohaselt, mis eraldavad rahvusi.

10. Austria-Ungari alla kuulunud rahvastele, kes soovivad kindlustada oma kohta teiste rahvaste peres, tuleb anda esimene võimalus iseseisvaks arenguks.

11. Rumeenia, Serbia ja Montenegro tulevad vägedest puhastada, vallutatud maa-alad korda seada. Serbia peab saama vaba ja kindla pääsu merele ja Balkani riikide vastastikused suhted tuleb korraldada vastavalt ajalooliselt kujunenud ühtekuuluvusele ning rahvastele. Balkani riikide poliitiline ja majan-

duslik iseseisvus ja nende piiride puutumatus tuleb kindlustada rahvusvaheliste lepingutega.

12. Praeguse osmani keisririigi Türgi osadele tuleb kindlustada tingimusteta iseseisvus, kõigile teistele praegu Türgi ülemvalitsuse all seisvatele rahvustele aga peab olema tingimata kindlustatud nende elu ja neile peab olema lubatud täiesti iseseisev areng. Dardanellid avatakse vabaks läbisõiduks kestvalt kõigile rahvastele rahvusvaheliste tagatiste kindlustusel.

13. Peab koostatama iseseisev Poola riik, mis koondab kõik vastuvaidlematult poolakatest asustatud maa-alad. Temale tuleb kindlustada vaba pääs merele; tema poliitiline ja majanduslik iseseisvus, ta piiride puutumatus tuleb kindlustada rahvusvaheliste lepetega.

14. Peab loodama üldine rahvaste ühendus erilise kokkuleppe alusel, mis tagab vastastikuse julgeoleku ja niihästi suurte kui ka väikeste rahvaste poliitilise rippumatuse kui ka nende piiride puutumatuse.

Neid äärmiselt tähtsaid nõudeid püstitades, mis tähendavad sündinud ülekohtu heakstegemist ja õiguse jaluleseadmist, oleme üksmeeles kõigi valitsuste ning rahvastega, kes on liitunud võitluseks imperialistlikkude riikide vastu. Miski ei suuda meid lahutada, ei meie huvid ega ka meie taotletavad eesmärgid. Meie hoidume ühte lõpuni. Oleme kindlasti otsustanud võidelda nende lepingutingimuste eest ja võitlust jätkama kuni see eesmärk on saavutatud: oleme otsustanud selleks, kuna me taotleme õiguse võitu, õiglast ja püsivat rahu, mida võime saavutada vaid sõja väljakutsumise põhjuste kõrvaldamisega. Meie programm peab need põhjused hävitama.

Meil ei ole kadedust Saksa riigi suuruse suhtes ega sisalda meie programm midagi, mis püüaks vähendada seda suurust. Meie ei kadesta Saksa saavutisi, saksa teadust ja rahulikku ettevaatlikkuse vaimu, millised on võitnud Saksa riigile hiilgava ja imestlusväärse nime. Meie ei taha Saksa seadusepärasele mõjule kahju teha ega piirata tema vägevust. Meie ei soovi saksa rahva vastu võidelda relvadega ega vaenlikkude kaubanduslikkude sobimustega, kui ta valmis on käsikäes tulema meiega ja teiste rahuarmastajate rahvastega maailmas ja sõlmima kokkuleppeid aususe ja õigluse põhimõtteil. Meie soovime, et ta oma koha täidab sama õigusega nagu teised rahvad uuendatud maailmas, milles me praegu elame, ega asuks eesõiguste ja ülemvalitsuse seisukohal. Ka pole meil kuidagi kavatsusel saavutada tema riiklikkude seaduste muutust.

Siiski — tunnistame seda avameelselt — on möödapääsematult tarviline ja eeltingimuseks vastastikusel üksteise mõistmisel tuginevale läbikäimisele, et meie teaksime, kelle nimel kõnelevad tema juhid, kui nad meiega kõnelevad. Kas räägivad riigipäeva enamuse nimel või sõjaväe patarei nimel, tähendab nende nimel, kelle lipukirjaks on imperialistlik ülemvalitsus.

Oleme rääkinud nii selleks, et meie sõnad kõrvaldaksid iga tekkiva kahtluse ja teeksid üleliigseks võimalikud küsimused.

Üks põhimõte läbib selgesti kogu programmi, mille ma olen koostanud. See on kõigile rahvastele osaks saava õigluse põhimõte. See kuulutab ühtlaselt kõigi rahvaste õigust vabadusele ja julgeolekule, olgu nad vägevad või nõrgad.

Sellele põhimõttele tuleb ehitada, muidu ei seisa kindlal jalal rahvusvahelise õigluse ehitis. Ühendriikide rahvas ei tunnusta ühtki teist põhimõtet ja ta on valmis oma elu, oma au ja kõik, mis ta omab, kaalule panema selle eest. See suurim ja viimane sõdadest, mis peetakse inimese vabaduse nimel, moodustab selle põhimõtte kõlbla tipu. Tema eest on Ameerika rahvas valmis ohverdama kogu oma jõu, oma kõrgeimad püüded, oma südamevere.

Versailles'i kongress ja Rahvasteliit. Maailmasõja rahuläbirääkimised algasid Pariisis 1919. a. algul, jätkusid ja lõppesid Versailles'is. Juhtiva osa mängijad rahuläbirääkimistel olid president Wilson, Inglise ja Prantsuse peaministrid — Lloyd George (loe: loid džoodž) ja Clemenceau. Eriti suure vaimustusega tervitati Wilsoni saabumist Pariisi, sest temas nähti rahutoojat, lõpmatute kannatuste lunastajat. Temas nägid isegi õnnetud sakslased oma eestkostjat, kuna teised liitlased Saksamaa suhtes olid väga nõudlikud. Versailles'i töökava koosnes viiest punktist: Rahvasteliit, reparatsioonid, uued riigid, piirid ja asumaad.

Wilsoni idee oli saavutada püsiv rahu. Seks pani ta ette kutsuda ellu rahvusvaheline organisatsioon Rahvasteliit, mille tähtsaim ülesanne oleks rahu säilitamine riikide vahel. Võõrastav ja väheusutav oli paljudele riigimeestele rahvasteliidu idee. 27-st riigist hääletas Rahvasteliidu asutamise poolt vaid 14. See oli siiski enamus. Asuti siis Rahvasteliidu lepingu ehk pakti väljatöötamisele, mis varsti valmis ja astus jõusse 10. jaanuaril 1920. Pakti sissejuhatuses on ära tähendatud Rahvasteliidu siht: „Kõrged lepinguosalised võtavad vastu Rahvasteliidu pakti eesmärgiga edendada rahvusvahelist koostööd ja saavutada rahvusvahelist rahu ning julgeolekut; nad kohustuvad hoiduma sõjast, edendades avalikku, õiglast ja ausat vahekorda rahvaste vahel, toetudes rahvusvahelisele õiglusele, mis on tõsiseks juhtnööriks valitsustevahelises läbikäimises“. . .

Rahvasteliidu asutajaiks liikmeiks olid liitlased ja kolm teist riiki, kes sõjas olid jäänud erapooletuiks. Ka teised riigid võisid liikmeks astuda, kui $^2/_3$ Rahvasteliidu üldkoosolekust hääletas poolt. Iga liige võib välja astuda liidust, kui ta sest 2 aastat ette teatab ja täidab selle aja jooksul kõik kohustused. Esimesest Rahvasteliidu üldkoosolekust (13. nov. 1920) võtsid osa 41 riigi esindajad, 1925. a. olid Rahvasteliidus esindatud 55 riiki. Suurematest riikidest puudusid seal vaid Ühendriigid ja Venemaa. Ühendriikide senat ja saadikutekoda leidsid, et Rahvasteliidus juhtiv osa on Euroopa suurriikide käes ja ei nõustunud seepärast Ühendriikide liikmeks-astumisega.

Rahvasteliidu tegevust juhivad: Üldkoosolek ehk Täiskogu, Nõukogu ehk Juhatus ja Alaline Sekretariaat: Liidu

Täiskogu on rahvusvaheline parlament, ta moodustub kõikide liige-riikide esindajaist ja astub igal aastal septembris kokku korraliseks istungjärguks. Iga riik võib saata Täiskogusse kuni kolm esindajat, kuid hääletamisel on neil 1 hääl. Tähtsamad küsimused otsustab Täiskogu ühel häälel. Täiskogu arutab asju, mille otsustamine kuulub Rahvasteliidu võimupiiri ja mis puudutavad maailma rahu. Ta võtab vastu uusi liikmeid, valib Nõukogu mittealalised liikmed ja Alalise Rahvusvahelise Kohtu 11-nest nimekaimast teadus- ja riigimehest, kinnitab

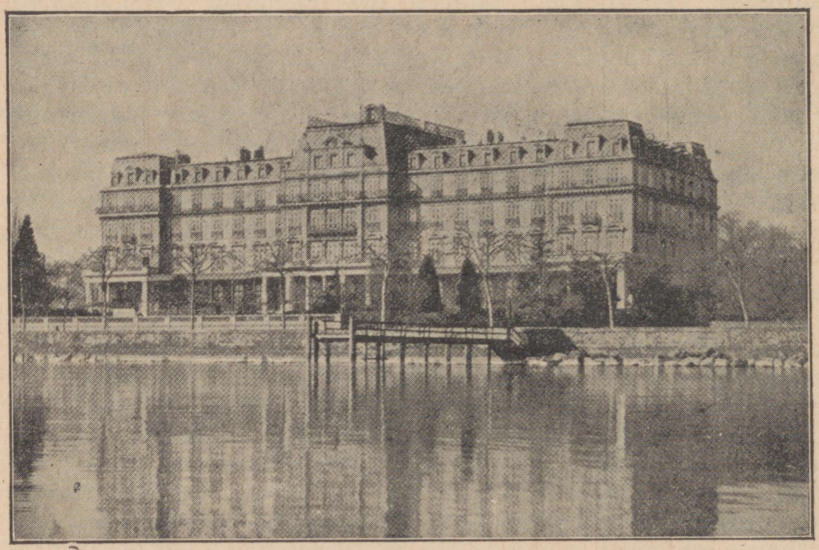

Rahvasteliidu maja Genfis.

eelarve, kaalub rahvusvahelist lepingute muutmist või tühistamist, mis vananenud, samuti rahvusvahelisi sündmusi, mis ähvardavad maailma rahu. Ta valib komisjonid ja annab juhtnöörid üksikasjaliseks tööks Nõukogule ja komisjonidele. Rahvasteliidu tähtsaimad komisjonid on: tehniline, desarmeerimis-, juriidiline ja poliitiline komisjon. Komisjoni aruandja kannab ette üldkoosolekule komisjoni töötulemused, kus selle järele langetatakse vastav otsus. Täiskogu koosolekud on tavalisesti avalikud, kuid neid võib ka kinniseks kuulutada.

Rahvasteliidu Nõukogu ehk Juhatus koosneb alalisist ja mittealalisist liikmeist. Alalisi kohti on viis: Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan ja Saksamaa (viimased kaks on välja astunud Rahvasteliidust, kuid oodatakse nende tagasitulekut). Mittealalisi liikmeid on üheksa, neid valib Täiskogu väiksemate

riikide esindajaist. Nõukogu koosolekuid peetakse tarviduse järgi, tavalisesti 4—5 korda aastas. Iga riik, kui tema asi tuleb arutada ja ta ise Nõukogus pole esindatud, võib oma esindaja kaudu sel juhul osa võtta täieõigusliku liikmena Nõukogu koosolekust. Ka Nõukogu otsused tehakse enamasti ühel häälel; seega tahetakse näidata, et Rahvasteliit harrastab kokkuleppeprintsiipi, selle asemel et enamuse seisukohta peale suruda vähemusele.

Rahvasteliidu asupaigaks on Genf; siin asub alaliselt rahvasteliidu Sekretariaat, töötades peasekretäri juhatusel; tema teenistuses seisab hulk eriteadlasi ja ametnikke (400 ümber). Sekretariaadi juures töötavad osakonnad, nagu vähemusrahvuste, majanduse, juriidilise informatsiooni, vaimse koostöö komisjon, rahvusvaheline büroo jne. Sekretariaat korraldab Täiskogu ja Nõukogu koosolekuid, on ise vastutav Täiskogu ees.

Rahu säilitamise sihis näeb Rahvasteliidu leping ette: sõjavarustuse piiramist, kindlustust kallaletungi puhul, tunnustab iga rahu ähvardava sammu rahvusvaheliseks asjaks, lepib kokku sõda mitte alustada, enne kui on püütud poolte tülid rahulikult lahendada jne. Rahvasteliit tunnustab, et maailma rahu säilitamine nõuab vägede piiramist nii kaugele, kui seda vähegi lubab rahvuslik julgeolek. Juba kauemat aega töötab väevähendamise küsimuse kallal Rahvasteliidu poolt kokku kutsutud Desarmeerimiskonverents.

Rahvasteliidu liikmed kohustuvad kaitsma kõigi liikmete maa-ala puutumatust ja poliitilist rippumatust. Nõukogu peab esinema ettepanekuga, kuidas seda kohustust täita, kui asjaolud seda nõuavad. Igal Rahvasteliidu liikmel on õigus juhtida tähelepanu neile asjaoludele, mis ähvardavad rahu või rahvaste head läbisaamist. Juhtumil, kui Rahvasteliidu liikmete vahel tõuseb tüli, mis viib vahekorra lõpetamiseni, annavad nad asja lahendamiseks kas Nõukogule või Alalisele Rahvusvahelisele Kohtule. Kui tüli ei suudeta lahendada ja ikkagi puhkeb sõda, langeb sõja algataja teiste blokaadi alla ja temaga lõpetatakse kõik vahekorrad.

Kui tekib tüli Liidu liikme ja mitteliikme vahel, siis kutsutakse võõras riik tüliküsimust lahendama Rahvasteliidu kaudu. Kui viimane seda ei tee, võetakse tarvitusele surveabinõud. Üksikute riikide sisemistesse tülidesse Rahvasteliit end ei sega.

On veel rida ülesandeid, mis Rahvasteliit rahvusvahelise koostöö mõttes oma kavasse on võtnud, need on töötingimuste, tervishoiu, kasvatuse ja hariduse ja hoolekande alad. Rahvasteliiduga käsikäes töötab rida rahvusvahelisi ühinguid, kes enda ülesandeks on võtnud rahuaate levitamise.

Kahtlemata on Rahvasteliit väga tähtis ja vajalik organi-

satsioon, tema eesmärk õilis. Kahjuks peab Rahvasteliit piirduma vaid püüdega veenda riike rahu tähtsuses, tal puudub võimalus peale sundida oma seisukohti. Tema surveabinõud on peamiselt moraalsed, mis ei suuda kaugeltki alati läbi lüüa.

Versailles'i kongress ja Saksamaa. Saksamaad ei kutsutud algul nõupidamistele, tema jaoks töötasid liitlased enne välja tingimused. Alles maikuus saadeti sakslasile kutse tulla rahukongressile ära kuulama, mis oli otsustatud nende maa suhtes. Krahv Brockdorff-Rantzau eesotsas, sõitis Saksa delegatsioon Versailles'isse. Louis XIV peegelsaalis, kus 1871. a. suure hallooga välja kuulutati Saksa keisririik, pidid nüüd saks-

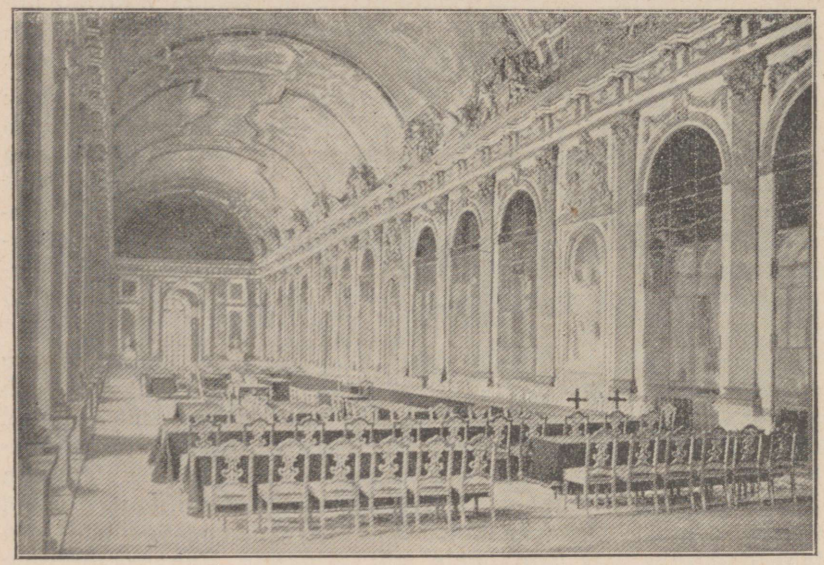

Versailles'i peegelsaal rahukonverentsi ajal.

lased omaks võtma rängima süüdistuse maailma ees: Saksamaa pidi end tunnistama süüdi Maailmasõja algatamises. Edasi pidi Saksamaa loovutama Prantsusmaale Elsass-Lotringi; prantslased said oma valitsemise alla ka kivisöerikka Saari piirkonna, mille saatuse pidi lõplikult otsustama rahvahääletus 15 a. pärast; Eupen'is ja Malmedy's korraldatakse rahvahääletus, mis otsustab nende kuuluvuse kas Belgia või Saksamaa külge; Reini pahemal kaldal olevad maad okupeeritakse liitlaste vägede poolt ja vabanevad 15 aasta pärast, kui Saksamaa on täitnud oma kohustused. Poosen'i ja Lääne-Preisi maakonnad saab Poola; Ülem-Sileesias ja Ida-Preisi maakonnas otsustab

rahvahääletus, kas kuuluda Saksamaa või Poola külge. Üldse kaotas Saksamaa 87 000 km^2 oma maa-alast ühes 7 milj. elanikuga.

Veel pidi Saksamaa loobuma kõigist asumaist, need läksid Rahvasteliidu eestkostmise alla, kuid liitriikide kasutusse.

Saksamaal keelati ära üldine väeteenistus, edaspidi võisid sõjaväes teenida vaid vabatahtlikud; ka keelati sõjaväeline õpetus koolides ja organisatsioonides. Sõjaväge lubati pidada vaid 100 000 meest. Relvastiste arv määrati kindlaks; mis Saksamaal oli üle selle, kuulus hävitamisele; raskete kahurite ja sõjalennukite pidamine keelati hoopis. Piiriäärsed kindlused kästi maha lõhkuda ja hävitada Helgoland. Ainult piiratud arv sõjalaevu jäeti Saksamaale, teised tuli välja anda liitlastele; veealuste laevade pidamine keelati hoopis.

Kui sõja algatajale langesid Saksamaa kanda kõik sõjakahjud, s.t. Saksamaal tuli heaks teha kõik, mis oli hävinenud sõjas kas maal või merel, kas riikide või nende kodanikkude varandusena. Et sõja hävitustöö oli kohutavalt suur, langes Saksamaa kanda ka kohutavalt suur kontributsioon, mille suurust edaspidi kindlaks määrama kohustati heakstegemis- ehk reparatsiooni-komisjon, mis moodustati liitriikide esindajaist. Esialgu kohustati Saksamaad tasuma 100 miljardit marka. Lõpuks nõuti eks-keiser Wilhelm II kohtulikule vastutusele võtmist, kuid Holland keeldus Wilhelm Hohenzollernit välja andmast, mispärast ka kavatsetud kohus on jäänud tulemata.

Kahtlemata olid need tingimused lõpmatu rasked saksa rahvale. Enne Maailmasõda oli Saksamaa esimene riik Euroopa mandril, ta püüdis hegemooniale kogu maailmas ja see eesmärk ei paistnudki olevat kaugel. Kuid nüüd oli ta surutud paljudeks aastaiks kitsastesse piiridesse. Isegi ta tööstus ja kaubandus jäid kängu, sest liitlased olid võtnud temalt asumaad. Tema majanduselu allus liitlaste kontrollile, sest reparatsiooni-komisjonil oli õigus jälgida sissetulekuid, et otsustada nende järgi Saksamaa heakstegemise maksuvõime üle. Eriline komisjon liitriikide esindajaist valvas selle järgi, et Saksamaa desarmeerimise läbi viiks rahutingimustes ettenähtud korras. Nii kaotas Saksamaa isegi palju oma suveräniteedi õigustest. Et Versailles'i tingimused olid tõesti rasked, seda näitab rida konverentse, mis ära peeti hiljem San Remo's, Brüsselis, Spa's ja mujal. Saksamaa tõrgubki liitriikide suureks pahameeleks kandmast tema peale pandud kohustusi.

Rahukongress ja uued riigid. Rahuläbirääkimiste ajal polnudki enam Austria-Ungarit: tema asemele kerkisid Ungari, Tšehhoslovakkia ja Austria riik. Nende riikide seas figureeris

Austria vabariik vana riigi südamena, ta omaks said maad, kus elas saksa rahvas; põhjapoolne osa Austria-Ungarist tšehhi rahvusega moodustas Tšehhoslovakkia vabariigi, Ungari madalmik jäi Ungari riigile. Vana Ungari idapoolsed maad määrati Rumeeniale, lõunapoolsed slaavi rahvaga Austria-Ungari maakonnad (Bosnia, Hertsegoviina, Kroaatia ja Slavoonia) ühendati Serbiaga Jugoslaavia riigiks, lisaks võttes viimase maid veel Bulgaaria küljest. Tirool Brennero'ni määrati Itaaliale, samuti Triest ja Dalmaatsia. Liitlaste otsus Habsburgide keisririigi saatuse kohta tehti teatavaks Austriale St. Germain'is 10. sept. 1919. ja Ungarile Trianonis 4. juunil 1920. Liitlased toimisid põhimõtte järgi, et iga rahvus saagu iseseisvaks ja olgu edaspidi ise oma saatuse määraja. Kuid piirimaal elab koos ikka mitu rahvust, täpse rahvusliku piiri tõmbamine osutub võimatuks. Nii kurdavad nüüd ungarlased, et ungarlastest rahvastatud maid on ühendatud Rumeenia ja Jugoslaaviaga. Austria sakslased jälle leiavad, et sakslaste maid on antud Itaaliale, Tšehhoslovakkiale ja teistele. Bulgaaria, kes Maailmasõjas sõdis keskriikide liitlasena, kaotas palju oma maa-alast Jugoslaaviale ja Kreekale.

Türgimaa suhtes langetati liitlaste poolt otsus 10. aug. 1920. a. Sèvres'is. Ta kaotas kõik maad Balkanil peale Gallipoli poolsaare ja Istanbuli lähema ümbruse. Ka Väike-Aasias jäi ta peremeheks vaid Anatoolias. Saared Väike-Aasia rannal ja Smürna ümbrus määrati Kreekale, Armeenia tunnustati iseseisvaks, Süüria kuulutati Prantsusmaa protektoraadi aluseks, Mesopotaamia, Irak ja Palestiina Inglismaa ülemvalitsuse alla kuuluvaiks.

Liitlased ei tunnustanud Brest-Litovski rahu, teatavasti nõudsid nad sakslaste lahkumist kõigilt idas okupeeritud endise tsaristliku Venemaa maa-aladelt. Nende maade elanikud: soomlased, eestlased, lätlased, leedulased, poolakad, kes aastasadade jooksul olid olnud sunnitud elama Vene surve all, kasutasid ära Vene revolutsiooni ja rajasid endile tee vabadusse. Välja kuulutanud riikliku iseseisvuse, tuli neil vaid võidelda sissetungivate kommunistliku Venemaa vägede vastu. Liitriigid polnud nende rahvaste iseseisvuse vastased, nad isegi toetasid neid nende võitluses enamlastega. Nii tekivad Maailmasõja tulemusena ja liitriikide toetusel veel uued riigid: Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola. Viimane omandab juurde endisele Vene Poolale keskriikide maa-aladest Galiitsia, Pooseni ja Ülem-Sileesia ning juurdepääsu merele, nii-nimetatud Poola koridori.

Kaukaasias tekkisid Azerbeidžani ja Georgia vabariigid, kuid nad kaotasid varsti iseseisvuse, alistudes Nõukogude Venemaale.

Euroopa demokratiseerumine. Ühenduses Maailmasõjaga teostuvad reas riikides revolutsioonid. Kõige enne purunes tsaristlik võim Venemaal, aset andes algul kodanlikule vabariigile. Pärast oktoobrirevolutsiooni teostuvad reformid, nagu maa natsionaliseerimine, ettevõtete ja pankade riigistamine, mis võpatama panevad kogu maailma. Halastamatu valjusega viiakse läbi reformid ja pannakse kogu rahvas alistuma uuele võimule, mille eesotsas Täidesaatev Komitee ühes rahvakomissaridega valitud ülemaalise tööliste ja soldatite saadikute nõukogude kongressi poolt. Läbi viinud Venemaal proletariaadi diktatuuri, pühendavad kommunistlikud tegelased algul oma energia selle diktatuuri säilitamisele ja kommunistlikule propagandale välismail. Vagunite viisi saadetakse Euroopat mööda laiali kommunistlikku kirjandust, koolitatakse välja agitaatoreid, kes lähevad üle piiri, asudes organiseerima võõras riigis kommunistlikku riigipööret. Määratut raha ja aega kulutasid venelased sellele propagandale, kuid pidid juba esimeste katsete järele jõudma otsusele, et see töö end ei tasu. Kui Lenin suri (1924) ja Venemaa esimeseks kodanikuks tõusis Stalin, võeti poliitikas teine suund, asuti Venemaa ülesehitamisele majanduslikul alal. Püstitatakse hiigelehitisi (näit. rahvamaja, mille üks saal mahutab 30 000 inimest), asutatakse rekord-ettevõtteid (maailma suurim jõujaam Dnepril, suurim maa-alune raudtee Moskvas), millega üllatatakse maailma ja kasvatatakse rahva iseteadvust kommunistlikus vaimus. Venemaal ei arvestata kodaniku heaolu, seal on kogu töö ja tegevus rajatud tuleviku-ideaalile. Kodanikud peavad end lohutama vaid mõttega, et nende laste-laste käsi saab käima paremini.

Veel enne revolutsiooni puhkemist, oktoobris 1918. a. otsustas Saksa riigipäev, et riigikantsler on vastutav rahvaesinduse ees ja püsib ametis ainult seni, kuni tal on rahvaesinduse usaldus. Kuid novembris puhkes siiski revolutsioon, mis muutis Saksa keisririigi vabariigiks. Teatavasti läks Saksamaal revolutsiooni päevil võim üle Rahva Usaldusmeeste Nõukogu kätte, kes pidi valitsema riiki kuni rahvuskogu kokkuastumiseni. Ka Saksamaal tekkisid Vene eeskujul „tööliste ja soldatite saadikute nõukogud", kes oma mõju avaldasid ajutisele valitsusele. Ka Saksamaal hakkasid pahempoolsed sotsiaaldemokraadid, nn. iseseisvad sotsialistid ehk spartakistid tegema kihutustööd sotsiaalse revolutsiooni heaks. Vabariigi poolt välja kuulutatud sõna-, trüki- ja koosolekutevabadused soodustasid seda agitatsiooni. Peeti isegi tänavvõitlusi. Kuid Saksamaa jäi siiski kodanlikuks vabariigiks.

6. veebruaril 1919 astus Weimaris kokku Saksa rahvuskogu, mis välja töötas Saksamaale uue põhiseaduse, avaldades

selle 11. augustil samal aastal. Uue põhiseaduse järgi on Saksamaa föderatiivne rahvavabariik. Ta koostub osariikidest, mis peavad olema ka vabariigid. Kõigil osariikidel on ühine välispoliitika, riigikaitse ja raha, ühine posti-, telegraafi-, telefoni- ja raudteevalitsus ning ühine tollisüsteem ja majanduspoliitika. Riikliku keskvõimu moodustavad vabariigi president, valitud rahva poolt 7-ks aastaks; riigipäev, valitud saksa rahva, nii mees- kui naiskodanikkude poolt üldise, ühetaolise, otsese ja salajase valimisõiguse põhjal, kusjuures aktiivne valimisõigus on kodanikel alates 20. eluaastast ja passiivne, alates 25. eluaastast; valitsus, mis koosneb riigikantslerist ehk peaministrist ja ministritest ja on vastutav riigipäeva ees, mis moodustub osariikide esindajaist; riigikohus, mis lahendab tüliküsimusi osariikide vahel ning mõistab kohut presidendi ja valitsuse liikmete üle.

Seadusandlik võim kuulub ainult riigipäevale; riiginõukogu võib vaid protestida seadusi ja siis lähevad need riigipäevale uueks otsustamiseks; president, kellele kuulub seaduste väljakuulutamise õigus, võib panna seaduse rahvahääletusele, kui talle ei meeldi riigipäeva poolt vastu võetud redaktsioon. Seaduste algatusõigus kuulub riigipäevale, valitsusele, riiginõukogule, riigimajandus-nõukogule ja rahvale.

Põhiseaduse muutmise õigus on riigipäeval, kusjuures nõutakse $^2/_3$ riigipäeva liikmete olemist koosolekul ja neist $^2/_3$ poolthääletamist.

Selle demokraatliku põhiseaduse viisid läbi sotsiaaldemokraadid ja tsentrumirühm, kellele kokku kuulus enamus Weimari rahvuskogus.

Saksa vabariigi esimeseks presidendiks sai sots.-demokr. Ebert ja kantsleriks tema parteikaaslane Scheidemann. Ebert'i surma järele (1925) valiti presidendiks Hindenburg.

Austria-Ungaris puhkes revolutsioon viimasel sõja-aastal, oktoobris 1918. Keiser Karl ruttas Austria-Ungarit kuulutama liitriigiks, kuid oli juba hilja. Habsburgide keisririigi rahvustel oli oma kindel tahe: saada iseseisvaks, lõpetada vahekord riigiga, mis neid oli aastasadasid rõhunud. Austriaks jäid edasi vaid sakslastest rahvastatud maad. 30. okt. tulid neist maadest kokku rahvasaadikud, moodustades rahvuskogu. See rahvuskogu valis riiginõukogu, kellele läks üle riigi valitsemine. 31. okt. varises kokku Austria-Ungari front. See oli Habsburgide monarhia lõpp. 11. nov. samal aastal loobus keiser troonist ja 12. nov. kuulutas rahvuskogu välja Austria vabariigi, kinnitades riiginõukogu ajutise valitsuse kandjaks kuni asutava kogu kokkutulekuni. Veebruaris 1919 astus Viinis kokku Austria asutav kogu, milles enamuse moodustasid

sotsiaaldemokraadid ja kristlikud sotsialistid. 1. okt. 1920. a. valminud põhiseaduse järgi on Austria demokraatlik liitvabariik. Ta koosneb 7 osariigist (Länder). Seadusandlus kuulub rahvus- ja liidunõukogule. Esimene valitakse proportsionaalse esinduse põhimõttel üldise, ühetaolise, otsese ja salajase valimisõiguse põhjal, kusjuures aktiivne valimisõigus on mees- ja naiskodanikel alates 20. eluaastast ja passiivne valimisõigus 24. eluaastast alates. Liidunõukogu koosneb osariikide esindajaist ja valitakse osariikide maapäevade poolt proportsionaalselt osariikide elanikkude arvule. Rahval on ka rahvahääletamise ja seaduse-algatusõigus. President valitakse 4-ks aastaks mõle-

Ungari parlamendihoone.

mate kodade ühisel istungil. Esimeseks Austria liitvabariigi presidendiks oli sots.-dem. Seitz.

Vähem demokraatlikult kujunesid olud Ungaris. Kõigepealt ei tahtnud Habsburgid loobuda Ungari troonist, võimu püüdsid endi kätte kiskuda kommunistid, eesotsas Béla Kun; rahvahulki püüdsid endiga siduda ka sotsialistid ja kodanlikud parteid. Samal ajal püüavad rumeenlased, jugoslaavlased ja tšehhoslovakid endile lõikeid Ungari küljest. Piiritülid lahendatakse Entente otsusega Trianonis. Kuid sisemised tülid võtavad Ungaris väga verise kuju. 1919. a. saavad võimule kommunistid, kes asuvad nõukogude valitsust looma, ettevõtteid ja maid natsionaliseerima. Nende vastu peavad aga kogu aeg võitlust kodanlikud parteid. Võimu endi kätte saanud 1920. a., tarvitavad viimased omakorda väga karme abinõusid kommunistide vastu. Viimaks saab „kuninga trooni hoidjaks“ admiral

Horthy. Kuid rahu ei saabunud seega veel, sest Karl Habsburg katsetas nüüd, püüdes tagasi Ungari trooni. Aga tema vangistati ja liitlased saatsid ta Madeira saarele ning kohustasid Ungari vastu võtma seaduse, et Habsburgid on tõugatud Ungari troonilt. Kuid monarhistlik riigikord kuninga trooni hoidjaga monarhi kohal on jäänud püsima meie hõimuriigis.

Inglismaal ei muutunud Maailmasõja mõjul riigivorm, kuid tähtsad reformid teostuvad ka seal. 1918. a. viidi läbi parlamendi reform, millega hääleõiguse said kõik meeskodanikud, kes 21 a. vanad, noormehed kaitseväes isegi 19. eluaastast, naised 30. eluaastast. Valijate arv tõusis selle reformi tagajärjel $8^1/_2$—16 miljonini. Palju hääli sai juurde tööerakond, mille tõttu see on andnud mitmel korral Inglismaale peaministri (Macdonald).

1916. a. keeldusid iirlased sõtta minemast tingimusel, kui nad ei saa iseseisvaks. Jälle vangistati nende vabadusjuhid ja surmati peajuht Casement (loe: keismönt), keda kahtlustati ühendusepidamises Saksamaaga. Sel puhul kirjutas B. Shaw, kes on teatavasti ka iirlane: „Iiri vabadusjuhte vangistatakse ja surmatakse, kuigi nad sedasama nõuavad, mida nõudsid serblased Türgilt."

Kui 1918. a. algul Wilsoni 14 punkti maailmale teatavaks said, hakkasid ka iirlased kinni enesemääramisõigusest. Nende uus juht de Valera tähendas, et iirlased täie õigusega samale pretendeerivad, millele teisedki. Jaanuaris 1919 kutsus de Valera Dublinis (loe: dablin) kokku Iiri rahvuskogu, mis kuulutas Iiri iseseisvaks ja valis Iiri valitsuse, eesotsas de Valera. Et Inglismaa seda sammu ei tunnustanud, alustasid iirlased sõjalist tegevust tema vastu. Detsembris 1920. a. viis peaminister Lloyd George läbi home-rule'i billi, millega Ulsteri 6 krahvkonda eraldati muust Iirist ja mõlematele Iiri osadele lubati omaette parlament. Kuid Lõuna-Iiri ei leppinud ka seega. Inglise valitsus oli sunnitud veel rohkem vastu tulema. 1921. a. tunnustas Inglismaa Lõuna-Iiri „Iiri vabariigiks", andes talle dominioonide õiguse. Ulster ei kuulu Iiri vabariigi külge, ta peab end Inglismaa osaks.

Hispaania ei võtnud osa Maailmasõjast, kuid sõja tagajärgede all sai ka tema kannatada. Hispaanias valitses sõja ajal tööpuudus ja nälg. Ka sisepoliitilisi käärimisi oli Hispaanias. Kataloonia nõudis autonoomiat, hispaania seltskond vastutavat ministeeriumi. Hispaania kauaaegne peaminister Dato ei nõustunud milleski vastu tulema. 1921. a. surmati Dato Madridis; see oli esimene ähvardav revolutsiooniline samm. 1923. a. puhkes sõjaväes mäss. Kuningas Alfonso XIII kuulutas välja kaitseseisukorra ja andis diktaatorliku

võimu Primo de Rivera'le. Viimane püüdis parteide tüli lõpetada ja moodustada valitsuse toeks võimsa kuningatruu erakonna, kuid temal ei läinud korda võita sõjaväelaste ja tööliste poolehoidu. Rivera suri a. 1930. Samal aastal puhkeb Hispaanias suur tööliste streik, valitsus võtab tarvitusele väga karmid abinõud. Kuid kui 1931. a. kevadel asuti omavalitsuste valimisele, võitsid valimistel kõikjal sotsialistid ja vabariiklased. Ehmunud Alfonso XIII lahkubki maalt ja 14. apr. (1931) kuulutas revolutsioonilisel teel moodustatud ajutine valitsus Hispaania vabariigiks.

Hispaania vabariigis kestavad edasi rahutused, sest kogu aeg püüavad ühelt poolt kommunistid, teiselt poolt monarhistid ajutist valitsust kukutada. Siiani pole see neil õnnestunud. Hispaania vabariigi suurim teene on maareform, millega likvideeriti suurmaapidamine ja võimaldati maatuile maasaamine.

Maailmasõja tagajärjel purunes isegi sultani võim Türgimaal. Väga raskesse seisukorda sattunud Maailmasõja viimasel aastal, vallutatud liitlaste okupatsioonist, tekkis sultaniriigis Mustafa Kemal Paša õhutusel võimas rahvuslik liikumine, mille eesmärgiks oli vaba, iseseisev Türgimaa. Sultanit, kes ükskõikselt suhtus rahva käekäigusse, kes nõus oli tegema liitlastele igasuguseid mööndusi, et endale vaid päästa troon, ei arvestatud enam. Algas äge võitlus okupatsioonijõududega, hästi ja osavasti juhitud Kemal Paša poolt. Kui liitlased märtsikuus 1920. a. siiski okupeerisid ka Istanbuli, saatis Kemal laiali järgmise protesti:

Itaalia esindajale Adalia's edasiandmiseks Inglismaa, Prantsusmaa ja Itaalia diplomaatlikele esindajaile;

Ühendriikide esindajale Istanbulis;

erapooletute riikide välisministeeriumidele;

Prantsuse, Inglise ja Itaalia saadikutekogudele.

Kõik avalikud asutised Istanbulis, ühes arvatud parlament, mis on kujunenud meie rahvastiku iseseisvuse sümboliks, on liitlaste vägede poolt ametlikult ja vägivaldselt haaratud ja on tihatud vangistada rohke arv patrioote, kes on toiminud vastavalt meie rahvuslikele püüetele. See on viimane löök, juhitud osmani rahva poliitilise vabaduse ja endamääramise vastu, tabab mitte ainult neid osmaneid, kes on otsustanud oma elu ja rippumatust kaitsta iga hinna eest, vaid ka põhimõtteid, millised on pühad inimkonnale kui ka XX sajandi tsivilisatsioonile, nagu vabadus-, rahvus- ja isamaalustunne, tänapäeva ühiskonna alused, samuti ka inimlikku südametunnistust, mis need alused on loonud.

Meile on püha meie poolt alustatud võitlus oma õiguste ja rippumatuse kaitseks ja oleme veendunud, et ükski võim maailmas ei suuda röövida ühelt rahvalt ta olemasoluõigust.

Meie jätame mitte ametliku Euroopa ja Ameerika, vaid teaduse, kultuuri ja tsivilisatsiooni Euroopa ja Ameerika asjaks õieti hinnata meie vastu juhitud

sammude õiget laadi ja peame neid ajaloos tänapäevani ennenägematuks atentaadiks, mis on ühendamatu selle ette võtnud rahvaste au ja endast lugupidamisega: see atentaat on tõepoolest toimunud pettuse najal: Wilsoni põhilauseile rajatud vaherahuga võeti rahvalt ta kaitsevahendid. Uuesti ja viimast korda juhime meie tähelepanu suurele ajaloolisele vastutusele, mis on ühendatud selle sündmusega.

Jumal ja meie asja seaduspärasus ja püha laad on praegusel raskel hetkel meie kindlaim tugi.

Anatoolia ja Rumeelia Õiguste Kaitsmise Esinduskogu:

Mustafa Kemal.

Ja Mustafa jätkas võitlust veel energilisemalt kui enne, et siiski vabastada kodumaa võõrastest ja anda võimalus kokku tulla türgi rahva poolt valitud rahvuskogul määrama maa ja rahva tulevikku. Rahvuskogu tuli kokku 23. aprillil 1920. a. Angoras. Augustikuus samal aastal tegid liitlased Sèvres'is teatavaks oma rahutingimused, mis olid väga häbistavad Türgile. Rahvuskogu ei tunnustanud neid, võideldi edasi vaenlastega, kuni neid sunniti lahkuma maalt. 1. nov. 1922. a. kuulutas rahvuskogu Türgimaa vabariigiks ja selle presidendiks Kemal Paša. Uus valitsus asus nüüd läbirääkimistesse liitlastega, et muuta Sèvres'i tingimusi, ja need muudetigi Lausanne'i (loe: losann) konverentsil 1923. a. Liitlased loobusid oma endistest tingimustest: Türgi vabariigi piiriks tunnustati Balkanil Maritza ja Tundža jõgi ja temale jäi kogu Väike-Aasia. Türgi vabariigi pealinnaks on Angora ehk Ankara.

Vabanenud sultani survevalitsusest ja liitlaste okupatsioonist, asusid türklased üles ehitama rahvuslikku riiki, reformides seda Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni nõuete kohaselt ja säilitades Türgi omapära. Vastavalt vabariigi põhimõtteile kutsuti sellest tööst osa võtma kõik rahvakihid. Türgi vabariik on arendanud tööstust, kaubandust, põllundust, mille tagajärjel on tublisti tõusnud maa ja rahva jõukus. Türgi vabariigis on võetud tarvitusele ladina alfabeet ja korraldatud haridus Euroopa moodi, on kaotatud mitmenaisepidamine: naised on astunud avalikku ellu ja maha jätnud looritamise. President Mustafa Kemal Paša on vihatud oma vastaste poolt, sest ta on neile väga vali, ta on üldse diktaatori kalduvustega riigimees, kuid tema poolehoidjad jumaldavad teda; Kemal Paša on üldiselt tunnustatud rahvuskangelane Türgis.

Rahvajuhi korraldus rahvuskogu kokkuastumise puhul.

1. Reedel, 23. aprillil peale reedepalvet avatakse jumala abiga suur rahvuskogu Angoras.

2. Kuna suur rahvuskogu, kellel on täita suurima ulatusega ja elulisima tähtsusega ülesanded, nagu isamaa iseseisvuse kindlustamine, kalifaadi ja sultanaadi asupaiga vabastamine, kokku astub reedel, rõhutatakse selle päeva püha laadi piduliku avajumalateenistusega Hadži Beirami mošees, millest osa võtavad kõik auväärt saadikud, kus koraani valgust osaks saab usklikele.

Peale palvet minnakse püha lippu ja püha mälestust kandes pidulikult ehitud koosolekusaali. Enne sisseastumist sinna peetakse tänupalve ja ohverdatakse lambaid.

Selle toimingu ajaks seab vägede ülemjuhatus sõdurid rivisse mošee ja rahvuskogu vahelisel maal ja hoolitseb korra eest.

3. Päeva püha laadi suuremaks rõhutamiseks alatakse tänasest koraani ja prohvetite tegusid sisaldava buhaari lugemist vilajeti Dali juhatusel ja loetakse raamatute viimased osad rahvuskogu hoone ees enne reedepalvet.

4. Kõigis meie püha, ülekohut kannatava isamaa osades alustatakse tänasega koraani ja buhaari lugemist ja avaldatakse enne reedepalvet pühad üleskutsed minarettidest. Enne kutbet (reedejumalateenistuse osa, vastab kantslipalvele), kui hüütakse tema majesteedi meie sultani ja kaliifi keiserlikku nime, lisatakse ka palved, et lühima aja jooksul tema kõrgele isikule, tema riigile ja ta alamatele osaks saaks vabadus ja õnn. Koraani lugemine lõpetatakse reedepalveks, mille järele algavad jutlused rahvusliku jõupingutuse pühast laadist ja tähtsusest, mille abil tahetakse saavutada kaliifi ja sultani linna kui ka kogu isamaa vabastamist, samuti jutlused iga üksiku kohustustest oma patriootliku ülesande täitmisel, mis temale peale paneb rahva esindajaist koosnev suur rahvuskogu.

Peale nende usuliste ja isamaalikkude talituste leiab maad kõigis osmani linnades ja kõrgeimate ametiasutiste asupaigas suur pidulik õnnesoovi-talitus. Peale reedepalvet alustatakse igal pool mevludi (Muhamedile pühendatud hümn) lugemist.

5. Võtke tarvitusele kõik abinõud, et käesolev teadaanne jõuaks kaugeimasse külla, vähimasse väeossa, kõigi organisatsioonideni ja asutisteni kogu maal! Teadaanne tuleb suurelt ja nähtavalt igal pool üles panna, ja kus see võimalik, levitada trükitult ning maksuta.

6. Meie palume jumalalt täit kordaminekut oma püüetele.

Esindava komitee nimel

Mustafa Kemal.

Asumaad pärast Maailmasõda. Maailmasõda, kaasa tuues endaga rahvaste enesemääramise idee, mõjutas rahvuslikku liikumist ka asumaades. Saksamaa kaotas oma asumaad, Austrial polnudki neid, nii on need liitlaste asumaad, kus puhkevad aeg-ajalt rahvuslikud liikumised. Kuid rahvaste enesemääramise põhimõtet ei taha liitlased tunnustada oma asumaade suhtes. Kui 1925. a. puhkes Marokos riff-kabiilide mäss ja hiljem druuside mäss Süürias, surusid prantslased need maha. Inglastelt nõuavad egiptlased iseseisvust ja hindud autonoomiat

(svaraj). Kuid inglased ei taha järele anda, kuigi nad teevad mööndusi. Vahekorrad on praegugi veel pinevil.

India rahvuslik liikumine, mille juhiks on G a n d h i, on väga omapärane.

Hindud võtsid osa Maailmasõjast ja tasuks selle eest anti neile 1919. a. laiendatud omavalitsus. Kuid hindud ei leppinud sellega, sest nad nõuavad dominiooni õigusi Indiale, ja rahvuslik liikumine jätkus. Inglise valitsus võttis siis tarvitusele surveabinõud, kuid nüüd kutsus Gandhi kõiki üles passiivsele vastupanule, s. o. loobuma igasugusest koostööst valitsusega (kohtadest, ameteist, sõjaväeteenistusest, boikoteerima riigikoole jne.). Gandhi ise on mitmel korral pidanud näljastreiki.

Inglastele Indias.

Armsad sõbrad.

Mind rõõmustaks, kui iga inglane seda üleskutset tahaks lugeda ja tõsiselt selle üle mõtelda.

Lubage, et ma end teile esitlen. Tohin küllalt tagasihoidlik olles väita, et minu arvamuse järele ükski teine hindu pole nii nagu mina kahekümne üheksa aastase avaliku tegevuse jooksul vahetpidamata Inglise valitsusega käinud käsikäes isegi olukordades, mis tõenäoliselt igast teisest oleksid kasvatanud mässaja. Palun teid uskuda, et sellele koostööle mind pole sundinud teie seadustes ettenähtud karistuse kartus või muu isikliku kasu harrastus. See oli vabatahtlik koostöö ja põhines veendumusel, et Inglise valitsuse tegevus Indias suures joones ja tervikuna taotleb maa hüvangut. Neli korda olen ma oma elu kaalule pannud riigi pärast: Buuri sõjas sanitaarkorpust juhatades, milline tegevus on mainitud Bulleri ettekannetes; zulude mässu ajal Natalis, kus ma juhtisin sama laadi korpust; Maailmasõja algupäevil, kus ma jällegi organiseerisin sanitaarkorpuse ja suure jõupingutuse tagajärjel raskesti haigestusin kopsupõletikku; viimaks kui ma Delhis peetud sõjakonverentsil lord Chelmsfordile antud lubaduse täitmisel Kairo piirkonnas nii energiliselt ajasin väeosade moodustamise asja, et mind tabas ränk haigushoog, mis peaaegu oleks võtnud halva pöörde. Kõike seda tegin ma kindlas lootuses, et sellised teod kaasa aitavad minu maa üheõiguslikuks tõstmiseks võrdselt teiste riigi osadega. Veel möödunud aasta detsembrini kaitsesin ma vastastikkusel usaldusel põhineva koostöö mõtet. Uskusin vankumatult, et Lloyd George lunastab muhameedlastele antud lubadused ja et Pandžabi koleduste paljastamine kindlustab selle maa elanikele täielise rahulduse. Kuid Lloyd George'i reetlikkus ja teie toetus niisugusele teguviisile, samuti maadleidnud julmuste pehme kohtlemine on täiesti kõigutanud mu usalduse valitsuse suhtes kui ka seda valitsust kandva rahva suhtes.

Kuigi olen kaotanud usu teie sihtide aususse, tunnustan ma siiski teie vaprust. Ja ma tean, et seda, mis teil puudu jääb õiglusest ja arukusest, tasub teie vaprus.

Lubage endile siis öelda, mida tähendab Briti ülemvalitsus Indiale:

India abiallikate kurnamist riigi kasuks.

Aina kasvavaid kulusid sõjavägedele ja ja valitsemisaparaati, mis on kalleim kogu maailmas.
Ääretut pillamist valitsuses, arvestamata rahva vaesust.

Ühe suure rahva kavakindlat alandamist relvastusekeelu näol kartusest, et relvastatud rahvas võiks kardetavaks saada mõne meie hulgas elava inglase elule.

Kauplemist uimastavate jookide ja mürgiste rohtudega administratsiooni ülalpidamiseks, mille kulukus aina kasvab.

Seadusandlust, mis loob ikka karmimaid määrusi rahva meeleheitele väljendust otsiva selgitustöö rõhumiseks.

Dominioonides elavate hindulaste häbistavat kohtlemist.

Ja nüüd, mõõdutult kiites Pandžabi valitsust ja pilgates muhameedlaste tundeid, olete solvanud meie hinge sügavaima põhjani.

Tean, teie ei keelaks meile austust, kui me võitleksime ja võideldes suudaksime teie käest kiskuda valitsuskepi. Te teate, et me oleme võimetud, sest te ise olete meilt röövinud võime võidelda avalikus ja ausas lahingus. Vapruse osutamise võimalus lahinguväljal on meilt seega võetud. Hinge vaprus on meile jäänud. Ma tean, te võite mõista ka seda vaprust. Kogu mu püüd on nüüdsest sihitud sinna, et äratada seda vaprust. Koostööst keeldumine ei tähenda midagi muud kui kasvatust endaohverdusele. Kuidas võiksime veel koos töötada teiega teades, et teie valitsus meie maad tõukab järjest sügavamasse orjusse. Vaimustus, mis osaks sai minu üleskutsele, pole määratud mu isikule. Mul oleks armas, kui te minu ja Ali vennad jätaksite mängust välja. Rahvas tuleb tuhandetena meid kuulama sellepärast, et meie oleme saanud rõhujate raudse kanna all ägava rahva hääleks. Ali vennad on teie sõbrad, nagu mina olin teie sõber, seda veelgi olen. Mu usk keelab mulle kanda kurja teie vastu. Ma ei tõstaks kätt teie vastu ka siis, kui mul oleks selleks võimu. Loodan teid võita ainult kannatuste abil.

Teie otsite abinõusid, kuidas rahva tunnete puhangut maha suruda. Luban endal teile öelda, et see on vaigistatav vaid ühe abinõuga — põhjuste kõrvaldamise teel. Veel on teil selleks võimu. Teie võite Lloyd George'i sundida oma tõotust pidama, tihkan väita, et ta selleks on endale jätnud vajalised võimalused. Teie võite asekuningat sundida taanduma parema kasuks. Teie võite valitsust sundida kokku kutsuma tunnustatud rahvajuhte — kuivõrt nad kõiki avaliku arvamuse varjundeid esindavad —, et nõu peetaks svaraj teostamiseks rahva soovidele vastavalt.

Seda võite siiski teha vaid iga hindulast teos ja sõnas tunnustades omaväärseks ja oma vennaks. Ma ei palu armu ega soosingut. Juhatan teile otsekohese sõbrana teed raske probleemi ausale lahendusele. Teine lahendustee — rõhumine — on teile vaba. Võin ennustada, et see tee viib ummikusse. Teie olete sellega teinud alguse; juba on valitsus vangistanud kaks tublit meest Panipatis, kuna nad on julgenud oma vaateid avalikult kuulutada ja kaitsta.

Lahores mõistetakse kohut teise üle sama eest. Oudhi maakonnas on üks juba mõistetud vangi, teine ootab otsust. Teie peate teadma, mis sünnib teie hulgas. Meie tahame oma asjaga ette jõuda rõhumisele. Valige parem tee ja

liituge India rahvaga, kelle külalislahkusest te elate. Kes rahva püüdeid tahab tõkestada, toimib ebaausalt maa suhtes.

Jään teie sõbraks

27. oktoobril 1920. M. K. Gandhi.

Mis peab tegema rahvas, kui mind vangistatakse? Vastus on lihtne. Rahvas

1. pidagu rahu ja korda;
2. ärgu korraldagu tööseisakuid;
3. ärgu korraldagu koosolekuid, kuid
4. jäägu erkaks ning valvsaks.

Tingimata ootan aga, et

5. kõik valitsuse koolid tühjaks jäetaks ja need sellega sunnitaks sulgumisele;
6. et advokadid lõpetaksid oma töö;
7. kohtus harutusel olevad asjad lahendataks erateel vahekohtute abil;
8. rahvuslikud koolid avataks;
9. saja tuhanded mehed ja naised loobuksid võõrast päritolu riiete tarvitamisest, kannaksid vaid käsitsi kedratud ja kootud riideid, ja et võõraste riiete laod ära müüdaks ja põletataks;
10. et ükski ei võtaks vastu ametit sõjaväes ega erateenistuses;
11. et need, kes teisiti suudavad teenida ülalpidamist, loobuksid oma kohtadest valitsuse juures;
12. et rahvuslikule alusvarale lisanduksid tarvilised maksud;
13. aunimede-kandjad suurel hulgal loobuksid oma nimedest;
14. valimiskandidaadid end ei laseks valida, või kui nad on juba valitud, loobuksid oma kohtadest;
15. et valijatele, kes siiamaani veel ei ole äratundmisele jõudnud, selgitataks, kuivõrt on patt saata esindajaid seadusandlikkudesse kogudesse.

Kui rahvas need seisukohad omaks tunnistab ja neil püsib, ei tarvitseks meil enam aastatki oodata autonoomiat. Niipea kui me suudame osutada nii palju jõudu, on meil autonoomia saavutatud.

Siis vabastatakse mind mu oma rahva käsul. See rõõmustaks mind. Mu praegune vabadus on minule vangistuseks.

(Mahatma Gandhi — Young India.)

4. augustil 1920 läkitas M. K. Gandhi järgmise kirja asekuningale ja kuulutas sellega koostööst keeldumise (non-cooperation) liikumise.

«Saadan Teile siinjuures tagasi, mitte ilma valutundeta, kuldse Kaisar-i-Hind medali, mis minule Teie eelkäija poolt annetati mu inimessõbraliku tegevuse eest Lõuna-Aafrikas; Zulu sõja medali, mis minule 1906. a. Lõuna-Aafrikas annetati mu teenete eest vabatahtliku India sanitaarkorpuse ohvitserina; samuti ka Buuri sõja medali, mis minule annetati tegevuse eest India vabatahtliku sanitaarkorpuse asejuhatajana Buuri sõjas 1899—1900. Nende tagasisaatmine sünnib ühenduses kalifaadi liikumisega algava koostööst keeldumise liikumise nõude kohaselt. Kui väärtuslikud minule ka ei oleks need auavaldused, ei saaks ma siiski neid kanda puhta südametunnistusega, seni kui mu muhamediusulised kaasmaalased kannata-

vad oma usulistele veendumustele sündivat ülekohut. Möödunud kuu sündmused kinnitasid mu veendumust, et keiserlik valitsus Kalifaadi asjus on toiminud vastutustundetult, ebakõlblalt ning ebaõiglaselt ja teinud ülekohut ülekohtu peale kord juba sündinud ülekohtu kaitsemiseks. Niisugusele valitsusele ei saa ma enam säilitada ei austust ega poolehoidu.

Keiserliku valitsuse kui ka Teie Kõrguse valitsuse talitusviis Pandžabi sündmustes on mulle lisaks raskeltkaaluva põhjuse andnud rahulolematuseks. Nagu Teie Ekstsellentsile teada, oli mul au kongressi poolt valitud komisjoni liikmena uurida Pandžabis 1919. a. aprillikuus maadleidnud rahutuste põhjusi. Minu kindel veendumus on, et sir Michael O'Dwyer Pandžabi kuberneri asetäitja kohale on täiesti kõlbmatu ja et tema poliitika on eeskätt vastutav Amritsari rahutuste puhkemise eest. Kahtlemata on rahva märatsus andeksandmatu. Põletamised, viie süütu inglase tapmine ja pelglik kallaletung miss Sherwood'ile on kahetsusväärt ega saa neid millegagi õigustada. Karistusvõtted aga, mida tarvitasid kindral Dyer, oberst Frank Johnson, oberst O'Brien, ohvitserid Bosworth Smith, Rai Shri Ram Sud, Mallik Khan ja teised, ei ole mingis vastavuses rahva kuritegudega ja paisusid üleliigseks julmuseks ning ebainimlikkuseks, mille sarnast meie päevil enam ei leidu. Muretu käitumine, milline Teie Ekstsellentsi poolt osaks sai ametnikkude võimu-ülehaaramistele, viis, kuidas Teie sir Michael O'Dwyer'it õigustasite, mr. Montagu' telegramm, enne kõike aga Pandžabi sündmuste häbistav ignoreerimine ülemkojas ja üldse selle asutise poolt näidatud kõvasüdameline, India tundeid mittearmastav üleolek teevad minule suurimat muret Briti riigi tuleviku pärast, võõrutavad mind praegusest valitsusest ja teevad võimatuks minule edaspidise lojaalse kaasatöötamise, mida ma siiamaani puhta südamega võisin tunnustada.

Minu tagasihoidliku arvamuse järele ei ole mitte võimalik tavaliste palvekirjade, saatkondade ja muude sarnaste abinõude varal mõju avaldada valitsusele, kes nii ükskõikselt suhtub oma kaitsealuste käekäiku, nagu India valitsus. Euroopa riiges oleks niisuguse raske ülekohtu heakskiitmine, nagu see sündis Kalifaadi ja Pandžabi asjades, vallastanud verise rahulolematuse puhangu rahva hulgas. Kõigi abinõudega oleks seal vastu hakatud rahva häbistamise püüetele, mida tähendasid siinsed võtted. Pool Indiast on liiga nõrk vägivaldse vastupanu avaldamiseks, teine pool ei taha seda teha. Sellepärast olen ma endale lubanud kuulutada koostööst keeldumise, mis neile, kes seda soovivad, lubab end lahti ütelda valitsusest, mis liikumine, kui ta vabaks jääb vägivallast ja läbi viiakse täies korras, suudab valitsust sundida sündinud ülekohtu heakstegemisele. Kuigi ma olen otsustanud koostööst keeldumise poliitikat teostada sedavõrt, kuivõrt ma rahvast sellele suudan vaimustada, ei tahaks ma siiski jätta lootust, et Teie Ekstsellentsil juhus avaneb õigluse jaluleseadmiseks. Selles mõttes luban endale teid paluda kokku kutsuda rahvajuhtide konverentsi ja üheskoos nendega otsida abinõusid, kuidas muhameedlasi rahustada ja õnnetule Pandžabile rahuldust anda.

(Gandhi — Young India).

Maailmasõja tagajärjel tekkis rida uusi riike ja neis kõigis hakkas maksma demokraatlik kord.

Uued riigid. Soome kuulutas end iseseisvaks 6. dets. 1917. Selle järele tungisid maale vene enamlased. Aga 1918. a. maandusid Soomes saksa väed ja enamlased löödi tagasi. Algul oli Soome riigipeaks saksameelne Svinhufvud, nüüd püüdsid sakslased Soomet täiesti oma protektoraadi alla saada, oli isegi kavatsus Soomes valitsema panna üks saksa prints. Kuid Saksamaa lõplik lüüasaamine Maailmasõjas ja revolutsiooni puhkemine Berliinis lõpetas need kavatsused. Märtsikuus 1919. a. astus kokku Soome asutav kogu, mis kuulutas välja Soome vabariigi ning töötas välja põhiseaduse. Soome on esinduslik vabariik. President valitakse seal kaudsel teel valijameeste poolt kuueks aastaks. Tavaliste riigipea ülesannete kõrval omab president Soomes õigust eduskunda kokku kutsuda ja enne tähtaega laiali saata, tal on ka suspensiivne veto-õigus. Esimeseks presidendiks oli Stahlberg. Eduskund valitakse kahe aasta peale. Aktiivne ja passiivne valimisõigus langevad ühte ja on kodanikel, kes on saanud 24 a. vanaks. Valitsus on Soomes vastutav.

Eesti vabariigist kõneleb lähemalt Eesti ajalugu.

Meie naabrid lätlased kuulutasid välja iseseisvuse 18. novembril 1918. a. Iseseisvuse väljakuulutamisele järgnes sõda vene enamlastega ja landesvääriga; ses vabadussõjas aitasid eestlased lätlasi. Läti asutav kogu astus kokku 1. mail 1920. a. Riias. Asutav kogu andis välja maaseaduse, millega meie naaberriigis likvideeriti suurmaapidamine ja võimaldati maasaamine põlluharijatele. 1922. a. avaldati asutava kogu poolt põhiseadus. Läti on rahvavabariik. Riigipeaks on president, kes valitakse parlamendi ehk seimi poolt kolmeks aastaks. Seimi käes on seadusandlus: ta valitakse kodanikkude poolt, kes on saanud 21 a. vanaks, kolmeks aastaks. Seaduste suhtes on presidendil õigus nõuda esimese seitsme päeva jooksul pärast vastuvõtmist seimi poolt seaduse teiskordset arutamist. Lätis on rahval referendumi-õigus; $^1/_{10}$ hääleõiguslikest kodanikest võib nõuda seaduse rahvahääletusele panekut. Põhiseaduse muutmise suhtes on ka rahval algatusõigus, samuti otsustamisõigus, kui seim rahva algatatud ettepaneku tagasi lükkab.

Presidendil pole õigust seimi laiali saata, ta võib vaid teha ettepaneku seimi laialisaatmiseks; uued valimised tulevad siis, kui vana seimi lahkumise poolt on üle poole hääleõiguslikest kodanikest. Vastasel korral tuleb presidendil endal lahkuda ja seim valib siis uue presidendi.

Lätis on palju poliitilisi erakondi, mis esinevad valimistel; suurimateks erakondadeks aga on Sotsialistlik Partei ja Põllumeeste Liit.

Läti on põllumajanduslik maa. Kuid ka Läti tööstus on arenenud; 1932. a. oli Lätis 3523 tööstusettevõtet 66 500 töölisega.

Lätlastega on meil eestlastel olnud ühtlane ajalooline minevik, ühine saatus võib meid juhtida ka tulevikus. Läti ja Eesti on seadnud sellepärast oma riikliku elu aluseks tihedaima koostöö, mis on leidnud väljendust 1. nov. 1923. a. sõlmitud ja 17. veebr. 1934. a. uuendatud liidulepingus. Nii on Läti meie liitlane.

Maailmasõda äratas ka leedulastes usku iseseisvusse ja Vene revolutsioon võimaldas nende lootuste täidemineku. 11. dets. 1917 kuulutaski Leedu end iseseisvaks. Kuni rahvuskogu kokkutulekuni juhtis riiki ajutine valitsus. Saksa sõjaväed, kes

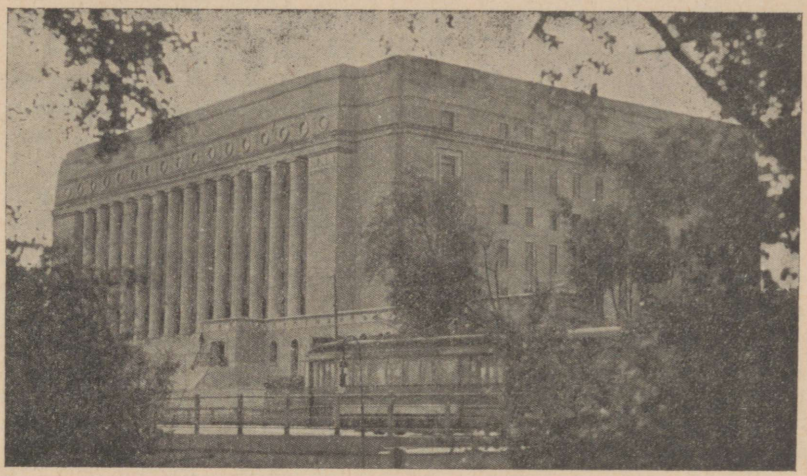

Soome parlamendihoone.

olid juba 1915. a. okupeerinud Leedumaa, lahkusid Leedust alles liitlaste nõudel ja Berliini revolutsiooni tagajärjel 1918. a. novembris. 1919. a. algul kuulutati välja Leedu vabariik, millega veebruaris ühines Valge-Vene vabariik Leedu rahvusliku valitsuse juhtimisel. 1920. a. astus kokku Leedu rahvuskogu, mis välja andis kaks tähtsat seadust: maaseaduse ja põhiseaduse. Leedu maaseadusega võõrandati tasu eest kõik mõisad ja ei lubatud pidada üle 80 ha maad. Põhiseaduse järgi on Leedu rahvavabariik. Riigi eesotsas on president, kes valitakse valijameeste poolt seitsmeks aastaks. Parlament ehk seim valitakse 5 aastaks, kusjuures aktiivne valimisõigus on neil, kes on saanud 24 aastat vanaks, ja passiivne, kes vähemalt 30 a. vanad. Presidendil on õigus seadus seimile ümberotsustamiseks tagasi saata. Tal on ka õigus seim enne tähtaega laiali saata. Valitsus on vastutav, kuid lahkub ametist vaid siis, kui $^3/_5$ kogu seimi

liikmeist toetavad umbusaldust. Presidendil on veel õigus seimi äraolekul välja anda dekreete, mis seni maksavad, kuni seim neid ei muuda. Aga rahval on põhiseaduse muutmise õigus, mis annabki põhjust nimetada Leedu riiklikku korda rahvavabariigiks.

Teatavasti jagati XVIII s. vana Poola kolme riigi: Austria-, Preisi ja Venemaa vahel. Kolme riigi vahel jagatud olid poolakad ka Maailmasõja eel. Et võita poolakate poolehoidu, lubasid mõlemad sõdivad pooled soodustusi, kuid iseseisvust ei lubanud ükski. Aga Poola patriootide alatiseks unistuseks oli olnud iseseisev, rippumatu Poola riik. Maailmasõja ajal ärkasidki jälle poolakates iseseisvuse lootused. Kui 1917. a. Venemaal teostus riigipööre, asusid poolakad rahvusliku riigi loomisele. 14. nov. 1918 kuulutati välja Poola iseseisvus ja Poola riigipeaks hakkas marssal Pilsudski, kes on praegugi Poola president. Viimane kuulutas välja asutava kogu valimised ning kaitses Poola iseseisvust vene enamlaste vastu. Põhiseaduse järgi, mis valmis 1921. a., on Poola esinduslik vabariik. President valitakse 7 aastaks senati ja seimi ühisel istungil absoluutse häälteenamusega. Tavaliste riigipea õiguste kõrval kuulub presidendile seimi ja senati kokkukutsumise ja laialisaatmise õigus, suspensiivne veto-õigus ning dekreetide avaldamise õigus seimi istungjärkude vaheajal. Seim valitakse 5 aastaks; aktiivne valimisõigus on kodanikel 21. ja passiivne 25. eluaastast peale. Senat valitakse 5 aastaks; aktiivne valimisõigus algab senati valimistel 30. eluaastaga ja passiivne 40. eluaastaga. Keegi ei või olla ühel ajal senati ja seimi liige.

Valitsus on vastutav; seim kontrollib valitsuse tegevust arupärimiste kaudu.

Balti riikide reas on Poola majanduslikult arenenuim riik, tema tööstuse ja kaubanduse arengut on soodustanud Poolas leiduvad maapõuevarad. Tänapäeval on tööstuslik toodang peaaegu võrdne põllumajandusliku toodanguga.

Huvitavamaid uusi riike on Tšehhoslovakkia. Tema iseseisvus kuulutati välja 14. nov. 1918. 29. veebr. 1920. a. vastu võetud põhiseaduse järgi on Tšehhoslovakkia demokraatlik vabariik. President valitakse 7 aastaks rahvuskogu poolt, mille moodustavad 8 aastaks valitav senat ja 6 aastaks valitav saadikutekoda. Valitsus on vastutav, kuid president kutsub ministrid ametisse ja vabastab nad ametist. Tšehhoslovakkia presidendiks on siiani olnud prof. Masaryk, huvitavamaid riigimehi üldse Euroopas. Tšehhoslovakkias on ka oma alatine välisminister, see on dr. Beneš. Mõlemad riigimehed sobivad väga hästi ja juhivad osavalt riiki; Tšehhoslovakkias ei tunta sise- ja välispoliitika kõikumisi.

Tšehhoslovakkia on rikkamaid maid, seal leidub kivisütt, rauda, soola, naftat, hõbedat, tina, vaske ja isegi kulda. Selle tõttu on tšehhidel hästi arenenud tööstus ja kaubandus. 1926. a. oli Tšehhoslovakkias 11 522 vabrikut, nende hulgas kõige rohkem tekstiiltööstusi, aga ka suurel arvul metallurgia- ja nahatööstusi. Tšehhoslovakkias kasvatatakse tööstus-eesmärgiga suhkrunaereid ja humalaid.

Nagu teistes väikeriikides, viidi ka Tšehhoslovakkias läbi maareform, millega piirati kõigi suurmaapidajate maapidamist ja võimaldati maasaamist maatuile.

Kuna kõik teised uued riigid saavutasid oma iseseisvuse peamiselt oma kodumaal vabaduse ja rippumatuse eest võideldes, oli tšehhide ja slovakkide vabadusvõitluse areng kantud eeskätt välismaale. Maailmasõja aastail olid tšehhi ja slovaki sõdurid end vabatahtlikult andnud Vene ja Itaalia rindel liitlaste kätte vangi; neist sõjavangidest moodustusid Itaalias, Prantsusmaal ja Venemaal tšehhoslovakkia leegionid, kes alustasid kangelaslikku võitlust kodumaa vabaduse eest, olles samal ajal ise kodumaa võimude poolt kuulutatud väejooksikuteks ning surmale määratuiks. Surma mõistetud kodumaa võimude poolt olid ka Tšehhoslovakkia vabadusliikumise juhid prof. Masaryk ja dr. Beneš, kes Maailmasõja aastail suurt puudust kannatades rändasid läbi kogu Euroopa liit- ja erapooletud riigid ning Ameerika, et võita poolehoidu oma hulljulgele mõttele: purustada eeskätt Austria-Ungari üksikuteks rahvusriikideks ja võimaldada rippumatus kõigile teistele väikerahvastele, kes seda nõuavad; prof. Masaryk oli Wilsoni kuulsate teeside innukamaid poolehoidjaid, kes, võideldes oma rahva iseseisvuse eest, nõudis sama ka teistele väikerahvastele.

Laseme jutustada Masaryk'il endal, kuidas nad võitsid vabaduse:

Saavutasime oma iseseisvuse Austria-Ungari vastu juhitud revolutsiooni ja temale avaldatud vastupanu abil. Võitsime oma iseseisvuse võideldes Prantsusmaal, Itaalias. Venemaal, nagu seda lühidalt ütles president Poincaré. See revolutsioon aga oli kummaline. Relvastatud kujul ei toimunud ta kodus meie pinnal, vaid väljaspool piire, võõraste riikide pinnal.

Pidime rahvusena osa võtma Maailmasõjast; ilma selle osavõtuta poleks me saavutanud oma iseseisvust — kindlasti mitte sellises ulatuses, nagu me selle saavutasime. Selles oligi meie Venemaal, Prantsusmaal ja Itaalias võitlevate leegionide mõte ja poliitiline väärtus. Leegionid võitsid meile lääneriikide poolehoiu ja abi, leegionid ja anabasis Siberis võitsid meile liitlaste laiema avalikkuse sõpruse ja sundisid austusele isegi meie vaenlasi.

Peale tegevuse leegionides toetasid meie vabastamist tunduvalt veel need sõdurid, kes Austria sõjaväes tegeliku või passiivse vastupanuga kaasa aitasid selle sõjaväe laostumisele, ja eriti need, kes vastupanu austerlusele maksid surmaga. Iga surmaotsusega kaevasid Viin ja Budapest endile hauda, sest nad tõendasid,

et meie kui rahvus nendega oleme opositsioonis elu ja surma peale. Meie välismail märkisime iga uut surmaotsust ja süüdistasime avalikult Austriat. Süüdistasime teda kõigi ta julmuste ja tagakiusamiste pärast. Selle meeleolu parimaks tunnistajaks oli noor kujur Sapik: Vene väerinnale kutsutud, ütles ta Prahas jumalagajätuks oma sõpradele: «Ma tean, et langen, aga venelaste vastu ei lase ma ühtki pauku.» Vaevalt frondile jõudnud, langeski ta — pidades truult oma tõotust. Selliseid Sapik'uid aga oli tuhandeid.

Meie vabanemisele aitasid kaasa ka need kodanikud, kes Austria sõjaväelise terrori poolt surma mõisteti (dr. Kramár, dr. Rašin), vangistati, paljaks rööviti ja muul viisil taga kiusati. Olgu mõeldud ka kõigile neile kihtidele tšehhi rahvast, keda ajaloos eraldi ei nimetata, kellele aga kibe sõjaaeg, tänu Austria tagakiusamistele, muutus veelgi kibedamaks. Nende tõsiasjade märkimisega veensime liitunud välismaad oma elu ja surma peale minevast, Austria-Ungari vastu juhitud otsustavusest. Meie iseseisvus on võidetud verega.

Teine tegur välismaal oli meie rahvuskogu, tema diplomaatlik aktsioon ja propaganda: meie moodustasime leegionid ja laiendasime nad vägedeks, meie kasutasime leegionide osavõttu Maailmasõjast ka diplomaatlikult. Rahvuskogu välismaal loodi poliitikute poolt, kes õieti mõistsid Maailmasõja olemust ja kogu olukorda ja olid otsustanud revolutsiooni edendada välismail — kuna revolutsioon sisemaal polnud võimalik — ja salajase põrandaaluse aktsiooniga mõjuvalt toetada võitlust välismail. Peaülesanne oli igal pool, ka Venemaal, murda põlist austria-sõbralikkust. See õnnestus meil.

Meie välismail suutsime liitlasi veenda oma õigusest oma iseseisvusele, meie ajaloolisest ja loomulikust õigusest. Meie suutsime liitlastele paljastada Habsburgide ja nende absolutismi õiget olemust, näidata, et Austria-Ungaris vähemus valitseb enamust ja Austria-Ungari on niisama iganenud kui tsarism Venemaal ja Preisis. Preisist ja Venest usuti seda isegi läänes. Meie ülesanne oli liitlasi veenda, et Viini tsarism pole mitte parem, isegi halvem. Näitasime Austria karmust rahvaste suhtes, kes polnud temaga ühel meelel, tema rippuvust Saksamaast ja tema pangermanistlikke plaane, ka tema suurt süüd Maailmasõja puhkemises. Rõhutasime selle vastu oma õigust iseseisvusele ja oma osa Euroopa kultuurilisel arenemisel. Nelja-aastane kihutustöö suutis neid meie mõtteid kanda liitlaste hulgas ka laiematesse rahvakihtidesse ja neid omaseks teha.

Nagu ma ütlesin, oli austriasõbralikkus kõigis liitlaste kui ka erapooletutes maades väga tugev: selle võitmine polnud kerge ega läinud kiirelt — kas polnud me isegi Austria mõtte vajalikkust kogu maailma ees rõhutanud ja selle eest võidelnud! Innukas Austriasõbralik propaganda töötas meie vastu ja raskendas meie ülesannet, seda tunduvam aga oli meie kihutustöö võit. Liitlased ei tundnud Austriat nii hästi kui meie, ei tundnud üldse Ida-Euroopa keerulisi rahvuslikke, majanduslikke ja kultuurilisi olukordi. Selle vastu oli aga meil Austria ja Saksamaa vastu pakkuda pikaajalistel kogemustel ja Ida-Euroopa tundmisel tuginev asjalik programm. Tõime liitlastele mitte ainult oma programmi, vaid ka teiste rahvuste vabanemise ja kogu Euroopa uuesti ülesehitamise programmi. Seda tunnistab «Uus Euroopa», mis Maailmasõja lõpul kõigile liitlaste riigimeestele ja rahukonverentsi liikmetele kätte saadeti. Oma välispropagandas olime majanduslikult rippumatud liitlased. Lükkasime tagasi kõik, isegi sõbralikemadk

sellekohased pakkumused. Ja mitte ainult propaganda, ka leegionide ülalpidamine toimus küll krediidil, siiski meie arvel.

Teadsin, et ma sellega koorman tulevast riigieelarvet, asi aga oli endastmõistetav. Minu seisukoht oli ja on: meil oli ja on õigus oma riigile, selle õiguse aga peame endile kätte võitma ise, oma iseseisvuse võitma uuesti ja seda hoidma iseendi jõust. Meil ei ole tarvis midagi paluda ega palunud me midagi, kuigi me püüdsime võita liitlaste sõprust ja usaldust. Meil oli ja on ka praegu ja edaspidi kohusetunnet pinevaks tööks ja ohvrite kandmiseks.

Siin polnud kaasa rääkimas mitte ainult põhimõte, vaid tegelikult tähendas see seda, et meie rahvuskogu ja meie sõjavägi on iseseisvad, mitte liitlaste poliitilised osad.

(Masaryk — «Die Weltrevolution».)

Majanduslik kriis. Maailmasõja tagajärjel vaesusid kõik sõdivad riigid ja isegi erapooletud riigid. Üksnes Põhja-Ameerika Ühendriigid rikastusid, sest nad varustasid liitlasi kõigi tarbeainetega. Maailmasõjast jäi kanda kõigil riikidel raske võlakoorem, mida tuli iga aasta tasuda, kuid mille tasumine hakkas seda enam üle jõu käima, mida rohkem end tunda hakkas andma üldine majanduslik surutis. Maailmasõda tegi kohutavat hävitustööd, sõja ajal tarvitati ära kõik tagavarad, sõja järele võis asuda ülesehitavale tööle. Sellele tööle asutakse, vähemalt jätkub esialgu tööd kõigile, kuid et vanad kapitalid olid hävinud, rajatakse uued ettevõtted enamasti krediidile, mille tasumine lasub raske koormana ettevõtteil. Sõja järele oli puudus kõigist produktidest, asuti rajama igasuguseid ettevõtteid, kuid peaaegu igal pool ilma süsteemita, küsimata, kas ettevõtte järgi tõesti on alaline tarvidus.

Juba sõja ajal olid jäänud kodanikud vaeseks, kuid vaesemaks muutuvad nad järjest, sest igas riigis lasuvad kodanikel rasked maksud, mis on tingitud sõjaaegseist võlgadest, Saksamaal kohutavast heakstegemis-maksust, suurenenud sotsiaalkindlustuste kuludest, sõjainvaliidide, sõjas hukkunute perekondade toetusest jne. Sõja tulemusena on teostunud kõigi väärtuste ümberhindamine. On langenud hinnas kinnisvarad, väärtpaberid jne. Paberraha kaotab mõnes riigis hoopis oma väärtuse. Rahva vaesumine vähendab järjest nende ostujõudu. Nii jõuti varsti seisukorrani, et produkte polnud kuhugi panna. Ka asumaad ei tarvitanud ennesõjaaegsel määral Euroopa vabrikutooteid, sest Saksamaa näiteks oli kaotanud kõik asumaad, teiste suurriikide asumaadest olid mitmed endile välja kaubelnud autonoomia või vähemalt majandusliku iseseisvuse ja asunud oma majanduselu arendamisele. Väike- ja uutel riikidel pole üldse kasutada asumaid. Saaduste hulgaline valmistamine ja turu puudus tekitab üleproduktsiooni, mille tagajärjel hakkavad kokku varisema ettevõtted ja neid finantseerivad pangad. Panga-

krahhid toovad omakorda suuri segadusi ja riivavad ka harilikkude kodanikkude huve. Ettevõtete seismajäämine tekitab tööpuuduse, mille lahendamiseks riigid ja omavalitsused peavad ohverdama jälle suuri summasid ja need teistelt kodanikelt sisse kasseerima. Väliskaubandus hakkab soiku jääma, sest kõik riigid piiravad sissevedu ja panevad maksma kõrged kaitsetollid. Otse väljapääsematu raskeks muutub olukord seal, kus majanduselu on rajatud suurele väljaveole. Väljaveo kitsendus toob esile valuutakriisi, välisvaluutat ei jätku enam kõige tarvilikumate ko-

Inflatsiooni päevil Saksamaal. Paberraha transport korvides.

hustuste rahuldamiseks välismaale. Vastuabinõuna pannakse maksma valuutakitsendused.

Majanduslik kriis ei alanud igal pool ühel ajal, aga olles alanud, kiskus ta oma keerisesse aegamööda kõik maad; isegi nii rikas maa nagu Ühendriigid, on raskesti tunda saanud kriisi. Kui me ülemaailmse kriisi algust võime arvata 1928. aastast, siis pole veel näha tema lõppu, kuigi viimaste aastate majanduslik areng näitab tõusutendentsi ja sügavaim kriis vist 1932. ja 1933. a-ga on möödunud.

Fašistlikud liikumised. Pärastmaailmasõja-aegseis oludes on tekkinud „fašism.“ Fašistliku liikumise hälliks on Itaalia. Sõna „fašism“ tuleb ladina sõnast „fasces“ (itaalia „fascis“), millise sõnaga nimetati Vana-Rooma liktorite vitsa-

kimpu kirvestega. Fašistlikku liikumist iseloomustab toorele jõule toetumine, püüd maksma panna ühe erakonna diktatuuri. Fašistlik liikumine on sihitud eeskätt erakondade valitsemise vastu.

Itaalia ei väljunud Maailmasõjast lüüasaajana, ta omandas teatavasti mitmed maakohad ja linnad. Kuid Itaalia natsionalistid polnud siiski seisukorraga rahul. Süüdistati valitsust ja valitsevaid erakondi, et nad pole välja tinginud, mis tarvis oli. Üldist vaesumist tõi Maailmasõda ka itaallastele, mille tõttu rahva keskel kergesti levisid kommunistlikud ja sotsialistlikud ideed. Ka Itaaliat hakkas ähvardama tõsise riigipöörde võimalus. Korduvad rahutused ja streigid aina mürgitasid meeli. Seal asub Mussolini, endine sotsialist, looma uut erakonda, mis endasse meelitab kõiki neid, kes rahul pole üldise olukorraga ja riigivalitsuse senise poliitikaga. Hüütakse kadu kommunistidele, sotsialistidele, saamatule valitsusele; lubatakse organiseerida rahvuslikku võimu, mis viib Itaalia vastu hiilgavale tulevikule ja suudab rahuldada kõiki rahvakihte. Nii tekib fašistlik erakond, mis juba 1921. a. läbi viib 33 parlamendisaadikut.

Fašistid ei heida ainult valitsusele ette saamatust, ka parlament on nende silmis mannetu kogu, sest ta koosneb hulgast erakondadest, kellest igaüks ajab oma erakonna poliitikat. Fašistid ei tunnusta parlamentarismi, nad eitavad erakondi; olgu vaid üks erakond ja sellele kuulugu kogu juhtiv võim riigis. Ja fašistid astuvad võitlusse erakondadega, eeskätt kommunistidega ja sotsialistidega. Nad asutavad löökrühmad, üldse organiseerivad endid militaristlikult, korraldavad tänavvõitlusi, vallutavad tööliste maju, lõhuvad sotsialistlikke trükikodasid. Kõik jõud võetakse kokku, et hävitada sotsialistide mõju tööliskonnas, et siduda rahvahulki fašistliku liikumisega.

Vahepeal annab end majanduslik surutis ikka rohkem ja rohkem tunda. Tööliste seisukord muutub Itaalias väga raskeks. Nad haaravad jälle kinni streigist. Kui 1922. a. juulikuus puhkeb ülemaaline streik, deklareerib Mussolini, fašistide juht: valitsus likvideerigu kohe streik, või tema, Mussolini, teeb seda ise. Tõepoolest olidki need fašistlikud löökrühmad, kes oma valjusega lõpetasid streigi. 24. okt. samal aastal oli Napolis fašistide koosolek, millest osa võttis umbes 40 000 fašisti. Siin seletas Mussolini, et parlamentarismile tuleb teha lõpp, tuleb luua uus võim, mis toetudes sõjaväele ja kuningale maksma paneb kindla korra ning valitseb maad ja rahvast rahvuslikus vaimus. Nüüd organiseeris ta fašistidest hiiglamarsi Rooma. Ka sõjaväkke olid fašistid oma agitatsiooniga sisse tunginud ning hulga poolehoidu võitnud. Paljudele paistiski, et asi on juba käest mängitud, kui Mussolini algas fašistidega oma marssi Rooma poole.

Valitsus tahab siiski kaitseseisukorda välja kuulutada ja sõjaväge Mussolini meestele vastu saata, kuid kuningas Victor Emmanuel keeldub nõusolekut andmast. Kuningas astub duce (juht) Mussoliniga läbirääkimistesse ja kutsub ta valitsuse etteotsa. See sündis 1. nov. 1922. Sellest ajast on Mussolini Itaalia diktaator. Kohe algas kõigi erakondade tagakiusamine, kes ei tunnustanud fašismi, ametnikud vallandati, kes polnud fašistid. Kui vastasrind oli löödud, asuti fašistliku kava teostamisele. Erilist tähelepanu juhib diktaator Itaalia majanduslikule arengule, milles on ka saavutatud positiivseid tagajärgi.

Diktaatori saab ka Saksamaa. Eriti Saksamaal käis rahva käsi pärast Maailmasõda väga halvasti. Mida enam süvenes majanduslik kriis, seda suuremasse viletsusse sattusid hulgad. Kodanikud kaotasid igasuguse lootuse, nad ei usu enam erakondi, kes valimistel tõotavad palju, kuid saanud juhtiva osa, midagi ei suuda pakkuda. Seal organiseerub rahvussotsialistide erakond. Ta lubab kõigile kõik — ainult võim neile; erakonnad kadugu — ja siis läheb Saksamaa vastu hiilgavale tulevikule. Rahvussotsialistide juhiks hakkab Hitler. Oma lihtsuse ja patriotismiga võlub ta paljusid, eriti noorsugu. Juba 1932. a. saavad rahvussotsialistid valimistel 37% kõigist antud häältest. President Hindenburg kutsub Hitlerit valitsusse, kuid viimane keeldub tulemast, sest ta ei tunnusta koalitsioonivalitsust. 30. jaan. 1933 kutsub Hindenburg Hitlerit riigikantsleriks. Nüüd oli ta päri. Ta saatis kohe laiali riigipäeva ja määras uued valimised, mis andsid rahvussotsialistidele palju hääli juurde. Enamuse kindlustanud uuel riigipäeval, viis Hitler läbi seaduse, mis lubas valitsusel muuta põhiseadust. Nüüd olid ta käed igaks tegevuseks vabad. Hitlerist sai Saksamaa diktaator. Järgneb sotsialistide tagakiusamine, juutide maalt väljasaatmine, hiljem astub ta võitlusse ka monarhistidega ja isegi oma endiste parteikaaslastega.

Itaalia ja Saksamaa fašistlikust liikumisest on nakatatud isegi mitmed väikeriigid.

Sisukord.

Lk.

I. 1848. a. liikumised Euroopas. 5—38

Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Rahvuslikud töökojad. Tööliste isoleerumine. Juunipäevad 1848. a. 1848. a. konstitutsioon ja selle saatus. Saksamaa 1848. a. revolutsiooni eel. Ühiskondliku mõtte areng Saksamaal. Esimesed revolutsiooni puhangud. 1848. a. revolutsioon Austrias. 1848. a. revolutsioon Preisis. Ühise Saksa riigi loomise katsed. Itaalia vabadusliikumine. Reaktsioon Saksamaal. Ungari alistumine. 1848. a. revolutsiooni nurjumise põhjused.

II. Prantsuse II keisririigi ajastu Euroopas. 38—72

Uus kurss välispoliitikas. Pariisi rahukongress a. 1856. Itaalia sõda ja Itaalia kuningriigi tekkimine. Saksamaa ühendamise kavad. Sõjad. Sõdade tulemusi. Prantsusmaa II keisririigi päevil. Preisi-Prantsuse sõda. Töölisliikumine II keisririigi ajal. Pariisi kommuun. Veel Preisi-Prantsuse sõja tulemusi.

III. Põhja-Ameerika Ühendriigid, Inglismaa ja Venemaa XIX s. teisel poolel ja XX s. algul. 72—109

1. P.-A. Ühendriigid.

Majanduslikud olud. Vahe põhja- ja lõuna-osariikide vahel. Kodusõda. Ühendriigid XX s. lävel.

2. Inglismaa.

Inglismaa XIX s. kolmandal veerandil. Disraeli — imperialistliku poliitika algataja. Uusi reforme Inglismaal. Inglise imperialism. Sisemisi ümberkorraldusi XX s. lävel.

3. Venemaa.

Suured reformid. Reformide tulemusi. Poola mäss 1863. a. Revolutsioonilised liikumised sisemaal. Vene välispoliitika Aleksander II ajal. Aleksander III aeg. Venemaa XX s. lävel.

IV. Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia, Ida-Aasia XIX s. lõpul ja XX s. algul. 110—132

1. Saksamaa.

Uus riigikord. Bismarck'i sisepoliitika. Bismarck'i välis- ja asumaade-poliitika Saksa keisririigis.

2. Prantsusmaa.

III vabariigi esimesed aastad. 1875. a. konstitutsioon. Vabariik võidab. Prantslaste asumaad. Prantsuse-Vene liit.

3. Itaalia.

Seisukord pärast ühinemist.

4. Ida-Aasia.

Jaapani tõus. Euroopa riigid ja Hiina. Jaapani-Vene sõda.

V. Maailmasõda ja selle tulemusi. 133—200

1. Sõja eel.

Kas sõda või rahu? Venemaa sõja eel. Saksamaa sõja eel. Inglismaa sõja eel. Austria-Ungari sõja eel. Balkani poolsaar Maailmasõja eel.

2. Maailmasõda 1914—1918.

Ajendeid. Maailmasõja puhkemine. Sõjaplaanid. Sõda lääne- ja idarindel. Sõja ulatus. Esimene rahuettepanek ja Ühendriikide väljaastumine. Suur Vene revolutsioon. Enamline riigipööre. Maailmasõja lõpp. Mis maksis maailmasõda?

3. Pärast sõda.

Wilsoni kava. Versailles'i kongress ja Rahvasteliit. Versailles'i kongress ja Saksamaa. Rahukongress ja uued riigid. Euroopa demokratiseerumine. Asumaad pärast Maailmasõda. Uued riigid. Majanduslik kriis. Fašistlikud liikumised.

Katkendid:

	Lk.
Veebruarirevolutsioon Pariisis (J. Schlatter)	8
Tööliste olukord Prantsusmaal (L. A. Blanqui)	11
Sileesia kangrute viletsus (Ametlik aruanne 1844. a.)	17
Kommunistlik manifest (Marx ja Engels)	20
Kossuth'i kõne	23
Märtsirevolutsioon Viinis (Hebbel)	24
Märtsipäevad Berliinis (K. Frenzel)	28
Pakutavast keisrikroonist (Fr. Wilhelm IV)	36
Kiri krahvinna Circourt'ile (Cavour)	43

Elu teises keisririigis (Välismaalase muljeid) 56
Preisi-Prantsuse sõja põhjusi (Bismarck) 58
Prantsuse sõjaväe seisukord (Ametlikud telegrammid) 61
Sedani katastroof (Kaasaegne) 62
Gambetta' üleskutse (Gambetta) 63
Pariis detsembris 1870 (F. Sarcey) 66
Abraham Lincoln (K. Schurtz) 75
Inglise imperialism (Chamberlain'i kõne) 89
Inglise-Buuri sõda (Krüger,Transvaali president) 90
Vene nihilism (Krapotkin) 100
Nikolai II kroonimine (H. Moltke) 107
Sotsialistide-seadus (Bebel) 114
Kolmikleping 118
Kiriku ja riigi lahutamine Prantsusmaal (seadus) 122
Prantsuse-Vene leping (tekst) 124
Bokserite üleskutseid (tekst) 129
Vene-Jaapani sõda (Gertsch) 132
Kutse Haagi konverentsile (Nikolai II) 135
17. okt. 1905. a. manifest 140
Viiburi üleskutse 141
Wilhelm II iseloomustus (Asquith) 142
Tõeline hädaoht (Asquith) 146
Austria-Ungari ultimaatum (tekst) 152
Maailmasõja põhjusi (Moltke) 154
Maailmasõja põhjusi (Asquith) 156
Petrograd suurtel päevadel («Современное слово») 162
Ajutise valitsuse manifest (tekst) 164
Rahutingimused, 14 punkti (Wilson) 172
Protest diplomaatlikele esindajaile (Kemal Paša) 185
Korraldus rahvuskogu kokkuastumiseks (Kemal Pa a) 186
Inglastele Indias (Gandhi) 188
Mis peab tegema rahvas (Gandhi) 190
Kiri asekuningale (Gandhi) 190
Kuidas saabus meie iseseisvus (Masaryk) 195

13